

Perspektywa funkcjonowania
i rozwoju gospodarstw rolnych
w warunkach realizacji założeń
Europejskiego Zielonego Ładu
(na przykładzie woj. warmińsko-mazurskiego)

MARIOLA GRZYBOWSKA-BRZEZIŃSKA

WIESŁAWA LIZIŃSKA

MAŁGORZATA GRZYWIŃSKA-RĄPCA

DOMINIKA KUBERSKA

RENATA MARKS-BIELSKA

Mariola Grzybowska-Brzezińska
Wiesława Lizińska
Małgorzata Grzywińska-Rapca
Dominika Kuberska
Renata Marks-Bielska

PERSPEKTYWA FUNKCJONOWANIA
I ROZWOJU GOSPODARSTW ROLNYCH
W WARUNKACH REALIZACJI ZAŁOŻEŃ
EUROPEJSKIEGO ZIELONEGO ŁADU

(NA PRZYKŁADZIE WOJ. WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO)

Instytut Badań Gospodarczych

Olsztyn 2023

Recenzenci:

dr hab. Agnieszka Brelik, prof. ZUT
dr hab. Wiesława Kuźniar, prof. UR

Skład, łamanie i projekt okładki:

Ilona Pietryka

© Copyright by Instytut Badań Gospodarczych

ISBN 978-83-65605-71-9

DOI: 10.24136/eep.mon.2023.05

Instytut Badań Gospodarczych
ul. ks. Roberta Bilitewskiego, nr 5, lok. 19
10-693 Olsztyn, Poland

biuro@badania-gospodarcze.pl
www.badania-gospodarcze.pl

Publikacja sfinansowana ze środków Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa.

Spis treści

Wstęp	5
1. Rozwój rolnictwa Warmii i Mazur w kontekście uwarunkowań zewnętrznych i wewnętrznych z uwzględnieniem założeń Strategii województwa warmińsko-mazurskiego 2030	7
2. Wspólna Polityka Rolna i Europejski Zielony Ład — aktualne obszary dofinansowania	21
3. Kierunki i narzędzia adaptacji gospodarstw rolnych do nowych warunków funkcjonowania rynków rolnych	35
3.1. Ewolucja otoczenia i trendy kształtujące produkcję rolną	35
3.2. Programy innowacyjne oraz współczesne formy i narzędzia doradztwa	40
3.3. Koopetycja, klastry i eko-regiony	44
4. Wspólna Polityka Rolna i rozwój rolnictwa na poziomie lokalnym	53
5. Ocena uwarunkowań funkcjonowania i rozwoju gospodarstw rolnych ze szczególnym uwzględnieniem założeń Europejskiego Zielonego Ładu w opinii właścicieli gospodarstw konwencjonalnych i realizujących produkcję w systemie rolnictwa ekologicznego oraz przedstawicieli samorządów województwa warmińsko-mazurskiego	67
5.1. Cel i metodyka badań	67
5.2. Charakterystyka badanych gospodarstw rolnych	70

5.3. Stan i perspektywy rozwoju produkcji oraz inwestycji w gospodarstwach rolnych konwencjonalnych i realizujących produkcję w systemie rolnictwa ekologicznego	72
5.4. Ocena perspektyw funkcjonowania i rozwoju gospodarstw rolnych z uwzględnieniem uwarunkowań polityczno-prawnych oraz założeń Europejskiego Zielonego Ładu	81
5.5. Szanse i ograniczenia w funkcjonowaniu gospodarstw rolnych konwencjonalnych i realizujących produkcję w systemie rolnictwa ekologicznego	87
5.6. Uwarunkowania rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w kontekście założeń Europejskiego Zielonego Ładu w opinii badanych przedstawicieli samorządów	94
Podsumowanie i wnioski	109
Literatura	115
Spis rysunków	129
Spis tabel	131

Wstęp

Sektor rolnictwa ma kluczowe znaczenie dla gospodarek wielu krajów, ponieważ zapewnia żywność oraz stanowi ważne źródło zatrudnienia i dochodu. W Polsce obszary wiejskie stanowią ponad 90% powierzchni kraju i zamieszkuje je blisko 40% ludności. Obszary wiejskie są zróżnicowane pod względem gospodarczym, społecznym i kulturowym, a ich rozwój zależy od wielu czynników, takich jak: dostępność rynków, infrastruktury, zasobów naturalnych czy poziom wykształcenia i przedsiębiorczości mieszkańców.

Najważniejsze wyzwania dla rozwoju gospodarstw rolnych i obszarów wiejskich zostały wyartykułowane m.in. w nowej, kompleksowej perspektywie Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej. Polityka ta odnosi się do bardzo wielu trudnych problemów współczesnych społeczeństw, do których należy zaliczyć: dynamiczne zmiany demograficzne, rosnące zanieczyszczenie środowiska i niekorzystne zmiany klimatyczne, brak jednoznacznych perspektyw pozyskiwania bezpiecznej energii, epidemiologiczne zagrożenia zdrowia publicznego itp. Wszystkie te okoliczności stanowią jednoznaczny sygnał m.in. do ewolucyjnych zmian systemów produkcji żywności. Produkcja ta powinna rozwijać się w sposób zrównoważony, z jednej strony — bez negatywnego wpływu na środowisko i warunki sanitarne, z oszczędnym wykorzystywaniem energii, z drugiej natomiast — w sposób proefektywnościowy, zabezpieczając ilościowe i jakościowe zapotrzebowanie na żywność, które systematycznie rośnie.

Zapewnienie stabilnych dochodów w rolnictwie będzie możliwe jedynie przy wyraźnej poprawie konkurencyjności rolnictwa i wzmocnieniu siły przetargowej rolników w łańcuchu żywnościowym. Ale jednocześnie należy znaleźć sposoby ograniczające niekorzystne zmiany klimatyczne i umożliwiające zrównoważone zarządzane zasobami naturalnymi. Duża uwaga będzie musiała być koncentrowana na ochronie krajobrazu i bioróżnorodności. W najbliższej perspektywie do rozwiązania pozostają również kwestie wspierania wymiany pokoleń w rolnictwie oraz podtrzymywania żywotności obszarów wiejskich. Przy wielu zagrożeniach cywilizacyjnych wydaje się, że funkcje rolnictwa będą coraz częściej kojarzone z tworzeniem szerokich możliwości zdrowego odżywiania, co niewątpliwie wymusi większą integrację wszystkich uczestników łańcucha żywnościowego.

Kluczowe dla rozwoju agrobiznesu i obszarów wiejskich są wyzwania środowiskowe związane z adaptacją gospodarstw rolnych oraz całego sektora agrobiznesu do transformacji w kierunku gospodarki niskoemisyjnej. Odnawialne źródła energii i gospodarka zasobami naturalnymi to podstawowe zagadnienia „Zielonego Ładu”, który zakłada wyraźne zmniejszenie emisji gazów cieplarnianych i przyspieszenie transformacji energetycznej na obszarach wiejskich, wspieranie zrównoważonego rolnictwa i hodowli zwierząt, głównie przez inwestycje w agroekologię i rozwój systemów rolnictwa ekologicznego. Nawiązują do tego różne ekoschematy zaproponowane w ramach Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej.

Bardzo ważne, z perspektywy wsparcia rozwoju gospodarstw rolniczych, są instytucje doradcze realizujące profesjonalne usługi mające na celu pomoc gospodarstwom rolniczym w analizowaniu i rozwiązywaniu ich praktycznych problemów, m.in. produkcyjnych, organizacyjnych i administracyjnych. Rola tego rodzaju instytucji systematycznie rośnie wraz z postępem technologicznym prowadzonych działalności, przy rosnącej złożoności formalno-prawnej i organizacyjnej funkcjonowania podmiotów w agrobiznesie.

Wśród wyzwań dla agrobiznesu należy podkreślić konieczność rozwoju rynku surowców rolnych. Biorąc pod uwagę fakt, że gospodarstwa rolnicze mają raczej niewielki wpływ na ceny swoich produktów, należy doskonalić ich kooperację z podmiotami przetwórczymi, giełdami, rynkami hurtowymi itp. Gospodarstwa rolnicze w większym stopniu ukierunkowane na działania integracyjne częściej wykazują nastawienie proinnowacyjne oraz większe zainteresowanie współdziałaniem w tworzeniu lokalnych marek produktów żywnościowych.

W najbliższych latach znaczącą determinantą kreowania warunków rozwojowych gospodarstw rolnych, a także wytyczającą podejmowane przez nie działania adaptacyjne, będą założenia określone w Planie Strategicznym dla WPR na lata 2023–2027, w tym również w Europejskim Zielonym Ładzie. Założenia te będą oddziaływać m.in. na takie kwestie, jak: rozwój i potencjał gospodarstw rolnych, rentowność funkcjonowania, gospodarowanie zasobem ziemi, działalność inwestycyjna czy rozwój zielonego rolnictwa

Głównym celem podejmowanych rozważań była: diagnoza uwarunkowań funkcjonowania i gospodarowania w gospodarstwach rolnych regionu Warmii i Mazur, możliwości oraz ograniczeń ich rozwoju w związku z obecnie proponowanymi założeniami polityki rolnej, w tym uwzględnienie założeń Europejskiego Zielonego Ładu, a także czynników gospodarczych i geopolitycznych.

Perspektywa rozwoju rolnictwa i gospodarstw rolnych realizujących produkcję w systemie konwencjonalnej oraz ekologicznej produkcji będzie uzależniona od możliwości adaptacji do nowych warunków. Propozycje finansowania działalności gospodarstw rolnych i stopień realizacji ekoschematów jest związany ze świadomością rolników oraz profilem gospodarstwa. W działalności gospodarstw rolnych cenna jest pomoc doradcza oraz sprawność działania instytucji wspierających decyzje rozwojowe tych podmiotów. W sytuacji kryzysów geopolitycznych, które doprowadzają do deregulacji rynku i destabilizacji cen, bardzo ważne jest wskazanie obszarów ryzyka oraz ich ograniczanie. Monitorowanie sytuacji gospodarstw rolnych oraz ocena perspektyw ich rozwoju w ramach nowej Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej to warunki konieczne przy podejmowaniu działań tworzących system, który usprawni adaptację rolnictwa w Polsce do wprowadzanych wymagań.

1. Rozwój rolnictwa Warmii i Mazur w kontekście uwarunkowań zewnętrznych i wewnętrznych z uwzględnieniem założeń *Strategii województwa warmińsko-mazurskiego 2030*

Rozwój rolnictwa uwarunkowany jest stanem otoczenia społeczno-ekonomicznego. Współczesne rolnictwo rozwija się więc zarówno pod wpływem oddziaływań zewnętrznych, jak i impulsów wewnętrznych o charakterze sektorowym. Ważnym czynnikiem jego rozwoju są uwarunkowania międzynarodowe, będące konsekwencją procesów integracji gospodarczej i globalizacji. Rolnictwo zostało „wprzęgnięte” w arkana ogólnoswiatowego rynku rolnego, międzynarodowej rywalizacji, w procesy zapewnienia światowego bezpieczeństwa żywnościowego i energetycznego, a także w ochronę środowiska i bioróżnorodności oraz w przeciwdziałanie zmianom klimatu. Przed rolnictwem i gospodarstwami rolnymi stawiane są coraz to nowsze wyzwania, które wymagają przemyślanej, kompleksowej reakcji. Nie jest to łatwe, szczególnie w kontekście zmian sytuacji geopolitycznej, żywiołowości rynków oraz kurczących się zasobów (Runowski i in., 2023).

Jak trafnie zauważyli Grzelak i Kryszak (2023), obecnie z jednej strony propaguje się ograniczanie presji na środowisko przez gospodarstwa rolne, z drugiej — zaś istnieje potrzeba utrzymania bezpieczeństwa żywnościowego, zarówno na poziomie krajowym, jak i globalnym. Zagadnienie to wiąże się z problemem złożoności, który jest szczególnie istotny dla rolnictwa. Ten ostatni kontekst wiąże się z wojną na Ukrainie, a także z rosnącym zapotrzebowaniem na żywność na świecie. Z tego punktu widzenia interesująca wydaje się koncepcja zrównoważonej intensyfikacji rolnictwa. Baulcombe i in. (2009) stwierdzili, że jej ideą jest zwiększenie produktywności rolnictwa bez zwiększania presji na środowisko. Zespół Buckwella (2014) z kolei zdefiniował zrównoważoną intensyfikację jako zwiększenie wydajności produkcji przy jednoczesnej poprawie zarządzania środowiskowego.

Na ścieżce zrównoważonej intensyfikacji możliwe jest zwiększanie produkcji rolnej przy ograniczonej presji na środowisko, co jest szczególnie ważne w przypadku krajów słabiej rozwiniętych. W przypadku państw członkowskich UE-15, koncepcja zrównoważonej intensyfikacji oznacza przede wszystkim zwiększanie produktywności środowiskowej

rolnictwa bez zmniejszania produktywności ekonomicznej. Natomiast w nowych krajach członkowskich proces ten był bardziej ukierunkowany na zwiększanie efektywności gospodarzej (Grzelak i Kryszak, 2023).

Rolnictwo i produkcja żywności stanowią dziedzinę, w której zachodzą wyraźne procesy globalizacji. Handel międzynarodowy produktami rolnymi znacznie wzrasta, pomimo kryzysów gospodarczych i klęsk żywiołowych (Gołębiewski, 2019). Ważnymi przejawami globalizacji żywności są koncentracja handlu detalicznego artykułami spożywczymi na rynkach metropolitalnych, a także oczekiwania konsumentów w krajach rozwiniętych w zakresie całorocznej dostępności świeżych produktów, w tym różnorodnych produktów tropikalnych. Efektem globalizacji jest m.in. coraz większe utowarowienie rolnictwa i żywności oraz rozwój globalnych łańcuchów towarowych (Gereffi i in., 2005).

W Polsce na postępującą globalizację nałożyła się transformacja ustrojowa. Zmiana systemu społeczno-politycznego na początku lat 90. ubiegłego stulecia zapoczątkowała szereg zmian w polskim rolnictwie. Prywatyzacja znacznej części majątku Państwowych Gospodarstw Rolnych (PGR) przyczyniła się do utworzenia grupy gospodarstw, które miały szansę nie tylko rozwijać się bez ograniczeń wynikających ze specyfiki systemu centralnego kierowania gospodarką, lecz także nie miały ograniczeń charakterystycznych dla gospodarstw indywidualnych, wynikających z małej skali ich działalności. W pierwszej dekadzie po zmianie systemowej warunki funkcjonowania polskiego rolnictwa, podobnie jak sytuacja ekonomiczna, były trudne. Istotna zmiana w tym zakresie nastąpiła po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku i w wyniku objęcia polskiego rolnictwa instrumentami Wspólnej Polityki Rolnej i dostępu do Jednolitego Rynku europejskiego. Pojawiły się wówczas nowe możliwości zmian strukturalnych w tym sektorze gospodarki. Wyraźnie wzrosły dochody w rolnictwie oraz otworzył się dostęp do środków finansowych z budżetu UE na modernizację i technologiczną transformację sektora rolnego, co w połączeniu z dynamicznym rozwojem sektora przetwórczego pozwoliło na wzrost produkcji i eksport produktów rolno-spożywczych (Wicki i in., 2023).

W polskim rolnictwie, a więc i w rolnictwie Warmii i Mazur, odnotowano w ostatnich kilkunastu latach sukcesy produkcyjne. Bez wątplenia, miała na to wpływ poprawa warunków instytucjonalnych i zwiększone wsparcie z budżetu Unii Europejskiej (Wilkin, 2022). W latach 2015–2021, jak wskazali Baer-Nawrocka i Poczta (2022), zauważono malejącą dochodotwórczą rolę rolnictwa jako sektora gospodarki narodowej jednocześnie stały wzrost produkcji globalnej oraz tworzonej nadwyżki ekonomicznej w rolnictwie. To potwierdza fakt, że sektor rolny sam w sobie nie słabnie, a sektory pozarolnicze odnotowują szybsze tempo wzrostu. Wolniejsze tempo wzrostu tego sektora, w odniesieniu do innych działów gospodarki, to zjawisko często spotykane w wielu szczególnie wysoko rozwiniętych krajach. W Polsce wynika to m.in. ze znacznie gorszego technicznego wyposażenia rolnictwa, nadmiernego w nim zatrudnienia i niekorzystnej struktury agrarnej. Udział rolnictwa w ogólnokrajowych nakładach inwestycyjnych wynosi w Polsce ok. 2%, a więc znacznie mniej niż jego udział w PKB.

Konkurencyjną pozycję polskiego rolnictwa ogranicza przede wszystkim niska produktywność czynnika pracy (wyrażona wartością produkcji na 1 AWU (ang. *Annual Work Unit*), gdyż stanowi tylko 38,4% przeciętnej uzyskiwanej w rolnictwie Unii Europejskiej)

i ziemi wynosząca 71,8%. Większość małych i średnich gospodarstw rolnych, mimo wsparcia publicznego, nie zdoła być konkurencyjna i produktywna ani zapewnić parytetowych dochodów ich właścicielom (użytkownikom) (Wilkin, 2022).

Rolnictwo Warmii i Mazur posiada swoją regionalną specyfikę. Często nadal postrzegane jest przez pryzmat problemów popegeerowskich, kumulacji barier rozwojowych na tych terenach. Oprócz wielu problemów społeczno-ekonomicznych, z którymi borykają się zarządzający gminami, na terenie których przed transformacją ustrojową występował znaczny udział gospodarstw państwowych, zauważyć można korzystną strukturę obszarową i rozwój konkurencyjnego rolnictwa towarowego. Ten potencjał powinien być wykorzystywany do kształtowania pożądanej struktury agrarnej.

Z analizy SWOT, przeprowadzonej w ramach *Strategii rozwoju społeczno-gospodarczego Warmińsko-Mazurskie 2030*, wynika m.in., że region wyróżniają wyjątkowe zasoby przyrodnicze: czyste i bioróżnorodne środowisko przyrodnicze, unikatowe zasoby krajobrazowe, rozwój nowoczesnych technologii i innowacji związanych ze zrównoważonym korzystaniem z zasobów środowiska, konkurencyjność produkcji rolnej. Jest to bardzo ważne, ale stawiające przed rolnikami wiele wyzwań, ponieważ to właśnie oni są dysponentami bądź użytkownikami największej części rolniczej przestrzeni produkcyjnej i to od nich zależy, jak przy wykorzystaniu funduszy, również pozyskanych w ramach Wspólnej Polityki Rolnej, będą racjonalnie tym zasobem zarządzać.

Posiadanie w granicach administracyjnych województwa wyjątkowego środowiska przyrodniczego pociąga za sobą zobowiązania do odpowiedniego z niego korzystania, bez szkody dla obecnych i przyszłych pokoleń. Utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego jest również jednym z podstawowych zagadnień w kontekście idei trwałego rozwoju. Kompleksowe zadbanie o jakość powietrza, wód, gleby oraz niski poziom hałasu wymagają nie tylko permanentnie ulepszanych działań w tym zakresie, lecz także coraz bardziej rzeczowego potraktowania pożądanych relacji gospodarka–środowisko. W celu zapewnienia racjonalnego użytkowania i ochrony zasobów naturalnych konieczne jest m.in.: podnoszenie świadomości ekologicznej społeczeństwa, zachowanie walorów krajobrazowych województwa, zapewnienie jego integralności przyrodniczej, ochrona i restytucja elementów rodzimej przyrody. Wśród kierunków działań celu operacyjnego dotyczącego wyjątkowego środowiska przyrodniczego wymieniono w *Strategii*: poprawę jakości środowiska i bezpieczeństwa ekologicznego (działania zapobiegające nadmiernej antropopresji, szczególnie na obszarach o zintensyfikowanym ruchu turystycznym — działania informacyjne i edukacyjne dotyczące podstawowych zasad ochrony środowiska); przechodzenie na gospodarkę o obiegu zamkniętym (gospodarka odpadami, ekoinnowacje, gospodarka zasobooszczędna, zielona przedsiębiorczość, czystsza produkcja, przedłużanie czasu życia obecnych na rynku produktów itp.); ochrona przed skutkami zmian klimatycznych (powodzie, susze, gwałtowne zjawiska atmosferyczne, pożary); rekultywacja obszarów zdegradowanych, usuwanie substancji stwarzających szczególne zagrożenie dla środowiska; ochrona ekosystemów leśnych przed szkodliwymi czynnikami zagrażającymi trwałości lasów; ochrona istniejących głównych zbiorników wód podziemnych wody pitnej; monitoring środowiska.

Jak wskazał Brodziński i współautorzy (2021) proces stymulowania rozwoju obszarów wiejskich wiąże się z wieloma ograniczeniami, które warunkowanymi są przez:

- zasoby naturalne, które w przypadku braku możliwości zaspokojenia potrzeb eksploatacyjnych oddziałują na wzrost znaczenia importu;
- pozycję ekonomiczną obszaru, którą mogą obniżyć regiony sąsiadujące (np. przez rozwijanie sieci transportowych i połączeń komunikacyjnych);
- niską gęstość zaludnienia wpływającą niekorzystnie na rozwój sektorów lokalnej gospodarki (w tym przede wszystkim sektora usług).

Analizując uwarunkowania endogeniczne, warto zwrócić uwagę na pogląd, że oddziaływanie w skali regionalnej na kształtowanie własnej polityki rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa determinują:

- uwarunkowania geograficzne i cechy środowiska naturalnego i kulturowego;
- liczba i jakość siły roboczej;
- potencjał gospodarczy (w tym m.in. struktura własnościowa i branżowa gospodarki, poziom jej innowacyjności, rozmiary działalności).

W literaturze przedmiotu istnieje duża zgodność poglądów odnośnie uniwersalnych czynników rozwoju. Systematyzuje się je m.in. według: potrzeb mieszkańców i jednostek gospodarczych, zasobów i walorów lokalnego środowiska naturalnego, zagospodarowania infrastrukturalnego, potencjałów (gospodarczego, kadrowego, technicznego, naukowego), tradycji kulturowych i produkcyjnych, aktywności społeczeństwa, a także zasobów instytucjonalnych (Brodziński, 2011).

Z badań Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa (Stanny i in., 2022) wynika, że zmiany w rolnictwie, które miały miejsce w ostatniej dekadzie nie wywarły istotnego wpływu na przestrzenny rozkład poziomu jego rozwoju. Chociaż, co podkreślają cytowani autorzy, rozwój ten dokonywał się. W przyjętym w badaniach zakresie czasowym, średnia powierzchnia gospodarstwa, zgłoszona do płatności bezpośrednich nieznacznie zwiększyła się (mediana wzrosła o 0,2 ha — z 8,2 ha do 8,4 ha). Świadczy to o, co prawda, powolnym, ale postępującym procesie koncentracji ziemi. Rozdrabnianie struktury obszarowej (zjawisko odwrotne do koncentracji ziemi) zaobserwowano, przede wszystkim, w trzech typach gmin. Jeden z tych typów jest szczególnie reprezentatywny dla województwa warmińsko-mazurskiego — gminy popegeerowskie. Dwie pozostałe grupy to: gminy podaglomeracyjne stolic regionalnych oraz gminy o największym rozdrobnieniu obszarowym w Polsce południowej.

Syntetyczna miara, którą scharakteryzowano sektor rolniczy, uwidoczniała, że jest on rozwinięty szczególnie na terenach Polski północnej, gdzie dużo ziemi rolniczej było w przeszłości własnością państwową. Po restrukturyzacji Państwowych Gospodarstw Rolnych powstały na tych terenach gospodarstwa wielkoobszarowe, skoncentrowane na produkcji towarowej. Stanny i współautorzy (2022) zaznaczają jednak, że w analizach poziomu rozwoju funkcji rolniczych z perspektywy regionalnej, należy pamiętać, iż miary rozwoju odnoszą się wyłącznie do lokalnego sektora rolnego, a nie do struktury gospodarczej. Opisywany sektor jest tylko jednym z elementów tej struktury i chociaż jest ważny, to nie decyduje o poziomie rozwoju lokalnej gospodarki. Jest to nawet relatywnie mniej dynamiczny element i bardziej uzależniony od lokalnych tradycji niż pozarolniczy element struktury go-

spodarczej, na który składają się działalność wytwórcza (nie tylko na potrzeby społeczności lokalnej), a także dynamicznie rozwijający się sektor usług (w tym usług publicznych).

Konkurencyjność sektora rolnego determinują m.in. warunki klimatyczno-glebowe (gleba, klimat, rzeźba terenu, stosunki wodne oraz sezonowe i przestrzenne zmiany przebiegu pogody). Duże znaczenie mają także czynniki biologiczne związane ze specyficznymi właściwościami gatunków i odmian roślin uprawnych, a także ras chowanych zwierząt. Warunki ekonomiczno-organizacyjne obejmujące: wielkość i strukturę obszaru gospodarstw, ukształtowanie ich rozłogu, wyposażenie w maszyny i narzędzia oraz zasoby siły roboczej, rodzaj i poziom stosowanych technologii (nawożenie, płodozmian, ochrona roślin itp.) oraz wyposażenie w kapitał umożliwiają efektywne wykorzystanie warunków przyrodniczych. W tym kontekście nie bez znaczenia jest zarówno infrastruktura techniczna gospodarstw (wyposażenie w budynki i budowle, płyty gnojowe, gospodarka wodno-ściekowa, silosy paszowe itp.), jak i infrastruktura techniczna obszarów wiejskich (komunikacja i łączność, zaopatrzenie w wodę, kanalizacja, sieć przetwórczo-handlowa itp.) (Brodzińska, 2009).

W rozwoju trwałego rolnictwa (Majewski, 2008), rozwijanego szczególnie na obszarach przyrodniczo cennych, jakimi charakteryzuje się województwo warmińsko-mazurskie, ważne jest traktowanie opisywanego działu gospodarki również jako swoistego zasobu zapewniającego przyszłym pokoleniom możliwość korzystania z unikatowego dziedzictwa środowiska przyrodniczego i zasobów naturalnych, tak jak jest to udziałem ludzkości obecnie. W tym kontekście, jak podkreślił Gołębiowski (2019), pojawiła się koncepcja trwałego systemu żywnościowego. Zrównoważony rozwój, według definicji FAO, sprowadza się do zarządzania i ochrony zasobów naturalnych, a także ukierunkowania zmian technologicznych i instytucjonalnych w taki sposób, żeby zapewnić osiągnięcie i ciągle zaspokojenie ludzkich potrzeb obecnych i przyszłych generacji. Taki zrównoważony rozwój (w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie) chroni zasoby genetyczne ziemi, wody, zwierząt i roślin, jest neutralny dla środowiska, uzasadniony ekonomicznie, odpowiedni technicznie i akceptowalny społecznie. Trwały system żywnościowy zapewnia bezpieczeństwo żywnościowe wszystkim w taki sposób, że ekonomiczne, społeczne i środowiskowe podstawy do generowania tego bezpieczeństwa przez przyszłe pokolenia nie są zagrożone (rysunek 1).

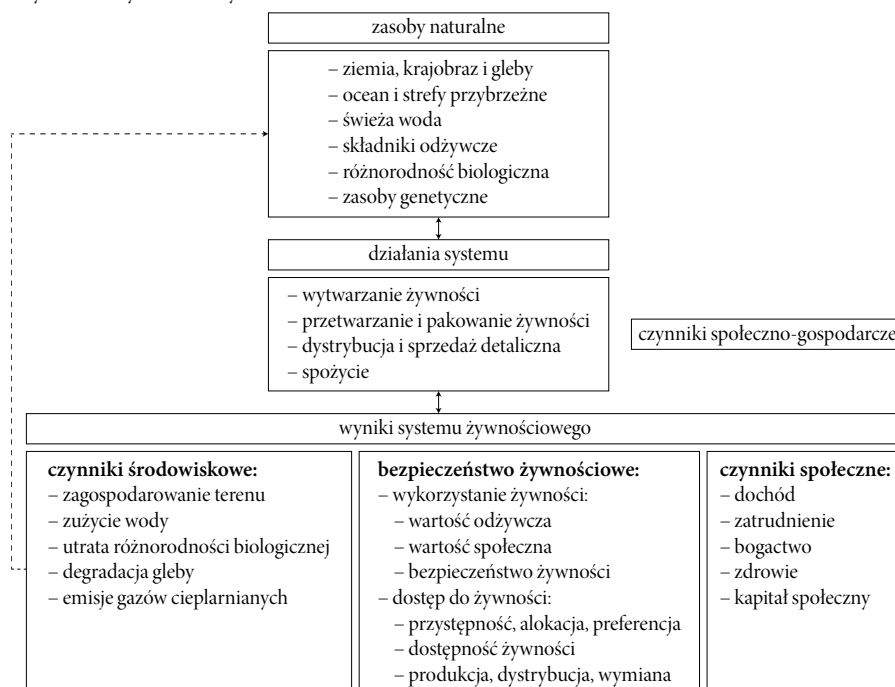
Brodziński i współautorzy (2021) podkreślili, że zapewnienie stabilnych dochodów w rolnictwie jest realne, przy równoczesnym podniesieniu konkurencyjności tego sektora i wzmocnieniu siły przetargowej rolników w łańcuchu żywnościowym. Działania prowadzące do takiej korzystnej sytuacji będą się odbywały jednocześnie, z uwzględnieniem ograniczenia niekorzystnych zmian klimatycznych i racjonalnego zarządzania zasobami naturalnymi. Duża uwaga będzie koncentrowana na bioróżnorodności i ochronie krajobrazu. Kwestią pozostającą do rozwiązania jest bardziej dynamiczna wymiana pokoleń w rolnictwie oraz podtrzymywanie żywotności obszarów wiejskich. Funkcje rolnictwa permanentnie zmieniają się i mogą być coraz częściej kojarzone z produkcją zdrowotnej żywności i stwarzania szerokich możliwości „zdrowego odżywiania”.

Województwo warmińsko-mazurskie, utożsamiane przede wszystkim z piękną przyrodą i atrakcyjną ofertą turystyczną, z roku na rok jest coraz lepiej postrzegane jako miejsce atrakcyjne dla inwestorów. Ma to związek m.in. z zarządzaniem inteligentnymi specjaliza-

cjami¹, które są sektorami opartymi na wiedzy, stanowiącymi źródło przewag konkurencyjnych. Wytypowano branże, które bazują na mocnych stronach regionu i mogą stać się lokomotywami jego rozwoju. Określając je, sięga się do unikalnych zasobów naturalnych².

Rysunek 1.

Relacja między wykorzystaniem zasobów, wpływem na środowisko i działaniami związanymi z systemem żywnościowym

Źródło: Gołębiowski (2019) na podstawie UNEP (2016).

Jedną z inteligentnych specjalizacji województwa warmińsko-mazurskiego stanowi „żywność wysokiej jakości” (ang. *high quality food*). Jest to specjalizacja oparta na tradycyjnej, silnej pozycji rolnictwa w regionie. Rolnictwo ma bardzo duże znaczenie dla Warmii i Mazur. Charakterystyczną cechą rolnictwa w województwie warmińsko-mazurskim jest względnie wysoki udział gospodarstw (przedsiębiorstw) rolnych o dużym areale. Prze-

¹ Inteligentne specjalizacje (ang. *smart specialisation*) to idea zaproponowana przez Komisję Europejską w Strategii Europa 2020 promująca rozwój regionów i krajów poprzez sektory gospodarki oparte na wiedzy, będące źródłem przewag konkurencyjnych. Koncepcja „smart” odzwierciedla konieczność koncentrowania interwencji publicznej na obszarach wyróżniających się największym potencjałem innowacyjnym jak i potrzebę pobudzania kreatywności w sektorach silnie zakorzenionych w gospodarce danego regionu. <https://biznes.warmia.mazury.pl/inteligentne-specjalizacje-warmii-i-mazur> (25.09.2023).

² <https://biznes.warmia.mazury.pl/specjalizacje/zywnosc-wysokiej-jakosci> (21.09.2023).

kłada się to na większą wydajność gospodarstw i lepsze wskaźniki ekonomiczne. Rolnictwo na tym terenie opiera się na produkcji zwierzęcej (ok. 2/3 towarowej produkcji rolniczej). Wysoki udział ma w nim produkcja drobiu. Jednocześnie inne produkty rolno-spożywcze, takie jak mleko czy wyroby piekarskie i mączne, mają również znaczący udział w całości przychodów ze sprzedaży firm działających w specjalizacji oraz w eksporcie. Przetwórstwo spożywcze oparte jest przede wszystkim na surowcach lokalnych, wytwarzanych w warunkach czystego środowiska naturalnego. Zużycie nawozów mineralnych w województwie warmińsko-mazurskim należy do najniższych w Polsce. Coraz większą wagę przykładają się też do stosowania ekologicznych metod produkcji³.

Wokół produkcji żywności rozwinięto bardzo silną specjalizację naukową, osiągającą ważne sukcesy międzynarodowe. Jest to ważne zaplecze badawczo-naukowe dla pojedynczych firm i klastrów. Specjalizacja ta opiera się na przemyśle rolno-spożywczym i dynamicznym rozwoju rolnictwa lokalnego oraz na tradycyjnym przetwórstwie żywności, produkowanej z regionalnych surowców. Ważna jest także praktyka krótkich łańcuchów dostaw oraz produkcji żywności o projektowanych funkcjach. Jest to odpowiedź na coraz bardziej wyszukane potrzeby świadomych konsumentów, związane z promowanym zdrowym stylem życia. Warmia i Mazury jako pierwszy polski region-przystąpiły do Europejskiej Sieci Regionalnego Dziedzictwa Kulinarnego⁴.

Identyfikując czynniki konkurencyjności rolnictwa Warmii i Mazur, Brodzińska (2009) podkreśliła, że główny wyznacznik potencjału rolnictwa stanowi ziemia, a praca i kapitał decydują przede wszystkim o poziomie jej wykorzystania. Miernikiem oceny warunków przyrodniczych jest wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (WWRPP), który uwzględnia jakość gleb oraz czynniki pozagłębowe: agroklimat, warunki wodne i rzeźbę terenu. Wskaźnik ten w województwie warmińsko-mazurskim wynosi 66,0 i jest zbliżony do średniej krajowej (66,6). Różnica między najwyższymi i najniższymi wartościami tego wskaźnika, w układzie województw makroregionu Pomorze i Mazury, wynosi 5,2 pkt. Natomiast różnica w obrębie powiatów województwa warmińsko-mazurskiego wynosi 23,9 pkt. Taki stan rzeczy uzasadnia potrzebę przeprowadzania analiz uwarunkowań środowiskowych i poszukiwania środków i działań, które wspierałyby efektywnie konkurencyjność w odniesieniu do mniejszych jednostek terytorialnych. Gleby województwa warmińsko-mazurskiego cechują się wysoką kwasowością. Prawie 60% w ogólnej strukturze zajmują te, które wymagają wapnowania, a prawie ¼ powinna być wapnowana okresowo. Tylko na 2% użytków rolnych województwa występują gleby, które charakteryzują się odczynem alkalicznym. Zakwaszenie gleb jest jednym z podstawowych czynników ograniczających dobór roślin uprawnych i ich plonowanie. Regulacja odczynu gleby w znaczącym stopniu zależy od prawidłowej agrotechniki, a przede wszystkim od wapnowania, które jest konieczne w celu utrzymania należytej produktywności roślin i dobrego funkcjonowania ekosystemów.

Cechą wyróżniającą rolnictwo spośród innych działów gospodarki jest ściśle powiązanie z ziemią jako podstawowym czynnikiem i środkiem produkcji oraz bezpośrednia za-

³ https://biznes.warmia.mazury.pl/wp-content/uploads/2019/11/%C5%BBYW-NO%C5%9A%C4%86_WYSOKIEJ_JAKO%C5%9ACI_RAPORT_KO%C5%83COWY.pdf (21.09.2023)

⁴ <https://www.pb.pl/warmia-i-mazury-inteligentny-rozwoj-regionu-1147989> (25.09.2023).

leżność efektów produkcji rolniczej od warunków przyrodniczych, decydujących również o wartości rynkowej nieruchomości rolnych, znajdujących się w zasięgu ich oddziaływania. Relatywnie duży udział rolnictwa indywidualnego w Polsce, w minionym systemie gospodarczym, wskazywał, że od strony własności rolnictwo było najlepiej przygotowane do realiów gospodarki rynkowej. Ponadto taki stan spowodował, że wprowadzenie zmian w tym sektorze gospodarki, na tle innych działów, nie należało do najważniejszych zadań. Tymczasem to właśnie wobec rolnictwa podjęto decyzję o całkowitej likwidacji własności państwowej. Zakres zmian nie miał precedensu w innych gałęziach gospodarki, nawet w tych, w których dominował monopol własności państwowej. Na podjęcie decyzji o prywatyzacji gospodarstw państwowych w rolnictwie złożyło się wiele przesłanek. Wśród powodów restrukturyzacji Państwowych Gospodarstw Rolnych wymienia się najczęściej ekonomiczne i strukturalne (związane z transformacją uprawnień własnościowych i wzrostem efektywności gospodarowania) oraz polityczne (PGR jako socjalistyczny, uprzywilejowany, dotowany sektor „nie pasował” do nowych warunków systemowych) (Marks-Bielska, 2020).

W rozważaniach nad procesem transformacji ustrojowej polskiego rolnictwa najwięcej dyskusji wywołuje restrukturyzacja PGR. Gospodarstwa te bowiem na początku transformacji systemowej odgrywały bardzo ważną rolę w rozwoju zarówno rolnictwa, jak i obszarów wiejskich. W wyniku przyjętych rozwiązań prawnych i ekonomiczno-finansowych w pierwszym okresie transformacji systemowej rolnictwa doszło do degradacji ekonomicznej i społecznej tych gospodarstw, a w drugim — nastąpiły likwidacja i tworzenie na bazie ich mienia jednostek gospodarczych w nowych formach prawnowłasnościowych (Dzun, 2001).

Wprowadzenie zasad gospodarki rynkowej i prywatyzacja gospodarki narodowej stworzyły podstawy do naturalnych procesów koncentracji ziemi, która jest podstawowym zasobem produkcyjnym w rolnictwie, mimo mającego miejsce zastępowanie ziemi kapitałem. Ziemia jako czynnik produkcji odgrywa w rolnictwie zdecydowanie większą rolę niż w innych działach wytwórczości. Jest ona bowiem zarówno przestrzenią produkcyjną, jak i środkiem produkcji, występującym w podwójnej roli — przedmiotu pracy i środka pracy.

Ziemia w wymiarze ekonomicznym jest naturalnym składnikiem bogactwa kraju, czynnikiem produkcji niepowtarzalnym w sensie lokalizacyjnym i strukturalnym, jest dobrem nieruchomym i trwałym, jest także przedmiotem wartości. Właściwości te społeczeństwa wykorzystują w różnej mierze, w czasie i w przestrzeni. Optymalne użytkowanie ziemi jest często definiowane w literaturze jako takie, które spośród możliwych fizycznie i dopuszczalnych prawnie, zgodnych z przeznaczeniem form użytkowania, powoduje najwyższą wartość gruntu (Marks-Bielska, 2010).

Ziemia jako środek produkcji ma trzy cechy, których nie posiadają ani kapitał, ani praca. Po pierwsze — zagregowana podaż ziemi, w krótkim okresie jest nieelastyczna i nieczuła na zmiany cen. Po drugie — w przypadku właściwego użytkowania — nie podlega zużyciu w procesie produkcji, chociaż w długim okresie może zmieniać się powierzchnia ziemi przydatnej do celów rolniczych, czy też jej jakość ze względu na niewłaściwe użytkowanie. Po trzecie — czynnik ziemi jest przestrzennie całkowicie niemobilny (Czyżewski i Hennisz-Matuszczak, 2004). Niezbędność ziemi do produkcji rolnej wpływa na jej cenność dla rolnictwa, zaś brak mobilności ziemi decyduje o tym, że jest ona czasami nie w pełni

opłacanym czynnikiem produkcji (nie jest realizowana renta gruntowa) — nie przepływa do działów wytwarzania cechujących się większą rentownością (Poczta, 1994).

Z ekonomicznego punktu widzenia ziemia stanowi specyficzny zasób, który jest zdolny do wygenerowania dochodu jego właścicielowi z tytułu własności. W klasycznych teoriach ekonomicznych ziemia ma użyteczność m.in. rolniczą — stanowi istotny czynnik produkcji, który uzupełniony o nakłady kapitału i pracy generuje produkcję o określonej wartości. Przychód uzyskany z produkcji powinien zostać rozdzielony między wszystkie zaangażowane w ten proces podmioty, a mianowicie — pracownik za swoją pracę otrzymuje zapłatę, właściciel kapitału odpowiedni procent, producent zwykły zysk, a reszta wartości przysługuje właścicielowi ziemi w formie renty (Żróbek-Różańska i Żróbek, 2008).

Oprócz zastosowania ziemi jako podstawowego czynnika produkcji rolniczej, coraz większego znaczenia nabierają jej walory pozarolnicze jako podstawowego komponentu obszarów wiejskich. Są to walory krajobrazowe, turystyczne, sportowo-rekreacyjne i inne (Marks-Bielska, 2022).

Rynek ziemi rolniczej dzieli się w Polsce na dwa rynki ze względu własności: rynek prywatnej ziemi chłopskiej i rynek gruntów Skarbu Państwa (Marks-Bielska, 2010; Marks-Bielska, 2013). Rynek ziemi ma cechę szczególną, ponieważ ziemia nie jest towarem, którego ilość mogłaby być zwiększona przez produkcję, proporcjonalnie do zapotrzebowania. Na sytuację na rynku ziemi rolniczej oddziałują tendencje popytowo-podażowe. Ze względu na lokalny charakter tego rynku stałą cechą jest utrzymująca się w tym zakresie nierównowaga. W polskich warunkach od lat prawidłowością są przestrzenne dysproporcje w podaży ziemi i popycie na nią. Są one uwarunkowane z jednej strony stosunkowo dużą podażą wolnej ziemi z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa (WRSP) na terenach zachodniej i północnej Polski, z drugiej zaś — stałym niedoborem ziemi na sprzedaż na rozdrobnionym pod względem agrarnym obszarze południowym. Brak ziemi na powiększenie rodzinnych gospodarstw chłopskich odczuwany jest też na terenie województwa wielkopolskiego i kujawsko-pomorskiego. W tych rejonach kraju, wyróżniających się wysoką kulturą rolną i skupiskiem silnych ekonomicznie gospodarstw o trwałych powiązaniach z rynkiem, zaznaczyła się konkurencja przy zakupie ziemi z Zasobu WRSP między rolnikami a zarządcami jednostek wielkoobszarowych przedsiębiorstw rolnych (Marks-Bielska, 2010).

Rynek ziemi rolniczej jest odzwierciedleniem ogólnej sytuacji makroekonomicznej i zmian strukturalnych w rolnictwie. Wejście Polski do UE i pojawienie się w związku z tym różnych form pomocy finansowej, w tym dopłat bezpośrednich, których wysokość jest uzależniona od wielkości gospodarstwa, przyczyniły się do zwiększenia zainteresowania nabyciem ziemi rolniczej. Ceny tej ziemi są zależne od wielu czynników, m.in. od: popytu, sytuacji ekonomicznej rolników, opłacalności produkcji rolnej, położenia, wielkości działek oraz możliwości sposobu zmiany ich użytkowania (Marks-Bielska, 2010).

Pod pojęciem „gospodarowanie ziemią” (gruntami, przestrzenią) kryje się szeroki zakres działań zmierzających do efektywnego użytkowania wszystkich walorów przestrzeni, w tym głównie rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Polityka w tym zakresie dysponuje stosunkowo nielicznymi środkami — ekonomicznymi i prawnymi — oddziaływaniami na podmioty gospodarcze, użytkujące przestrzeń kraju. Szczególne znaczenie ma tu ochrona gruntów rolnych (regulowana ustawą) przed zbyt łatwą zmianą przeznaczenia oraz przed degradacją

jako ubocznym skutkiem działalności gospodarczej. Zagadnienie intensywności użytkowania zasobu gruntów rolnych wiąże się z rolą rolnictwa w zaspokajaniu zapotrzebowania na jego produkty, a więc ze zjawiskami rynku. Tym samym kształtowanie się intensywności użytkowania gruntów rolnych i produkcji rolniczej (intensywności rolnictwa) jest wynikiem zjawisk rynkowych oraz skutkiem pośredniego oddziaływania środkami polityki gospodarczej na rynek produktów rolniczych i środków do tej produkcji, czyli na rynek rolny (Leopold, 1997).

Jednym z ważnych mierników skuteczności polityki rolnej państwa jest poprawa struktury obszarowej gospodarstw rolnych, która w gospodarce rynkowej ma bezpośredni związek z ich efektywnością ekonomiczną. Zwiększenie powierzchni gospodarstw, a tym samym skali produkcji, wpływa na wzrost wydajności pracy, a przez to na poprawę efektywności gospodarowania. Jednak w związku z działaniem prawa malejącej efektywności nakładów maksimum nie stanowi optimum. Wzrostowi obszaru musi więc towarzyszyć harmonia z pozostałymi czynnikami produkcji, dostosowanie do niej organizacji produkcji i pracy (Marks-Bielska, 2010). Podobny pogląd wyraża Rudnicki (2005) uznając, że wzrost powierzchni gospodarstw nie wzmacnia automatycznie ich siły ekonomicznej i pozycji na rynku, nie oznacza nowoczesności. Zachodzące w rolnictwie zmiany strukturalne muszą mieć charakter kompleksowy i obejmować przede wszystkim strukturę wewnętrzną czynników produkcji oraz relacje między nimi, strukturę produkcji, a także strukturę obszarową gospodarstw. Nie ulega wątpliwości, że wzrost obszaru gospodarstwa łączy w sobie pozytywny wpływ wszystkich czynników podnoszących jego siłę ekonomiczną. W związku z tym wśród miar poprawy struktury agrarnej są: zwiększenie średniego obszaru gospodarstwa oraz wzrost liczby i udziału gospodarstw obszarowo większych (Woś, 1994).

Najczęściej dyskusje dotyczące restrukturyzacji i modernizacji polskiego rolnictwa, prowadzone zarówno przez specjalistów jak i polityków, są identyfikowane ze zmianami struktury agrarnej, przy czym z góry zakłada się, że jeżeli poprawi się struktura agrarna, to pozostałe cele spełnią się automatycznie. Jest to z pewnością daleko idące uproszczenie, bowiem problem struktury obszarowej jest bardzo złożony. Słuszna wydaje się teza, że należy zwiększać nie tyle obszar drobnych gospodarstw, ile ich potencjał (wielkość ekonomiczną) (Marks-Bielska, 2010).

Jak podkreśla Niedzielski (2008), miarą wielkości gospodarstwa jest nie tylko jego powierzchnia. Wielkość gospodarstwa mierzy się także rozmiarami generowanego dochodu. W porównaniach międzynarodowych stosuje się miernik ESU (ang. *European Size Unit*). Potocznie jednak nadal, mówiąc o wielkości gospodarstwa, myśli się o jego powierzchni, a przecież hektar hektarowi nierówny, z uwagi chociażby na jakość ziemi, wyrażaną klasą bonitacyjną, położeniem działki rolniczej itp.

Bardzo ważnym elementem zarówno polityki rolnej, jak i rozwoju obszarów wiejskich jest gospodarowanie zasobami ziemi rolniczej. Pomimo faktu, że zdecydowana większość tych zasobów jest własnością prywatną (przede wszystkim rolników indywidualnych), to w coraz większym stopniu stają się one dobrem prywatno-publicznym. Metody, kierunki i cele gospodarowania zasobami ziemi rolnej coraz częściej są wyznaczane nie tylko w odniesieniu do ziemi jako podstawowego czynnika produkcji w rolnictwie, lecz także uwzględniają główne wartości ważne dla całego społeczeństwa (walory kulturowe, estetyczne,

przyrodnicze itp.). Problemem jest pogodzenie poprawy efektywności wykorzystania ziemi rolnej jako podstawowego czynnika produkcji rolnej i ziemi jako nośnika dóbr dla całego społeczeństwa. Powodzenie tej koncepcji zależy od większego wynagradzania za realizację celów ogólnospołecznych. Jednocześnie jednak, aby można było efektywnie realizować zadania związane z wykorzystaniem zasobów ziemi rolnej, wynikające z wielofunkcyjnego rolnictwa, konieczna jest poprawa wykształcenia i kwalifikacji rolników w zakresie nie tylko produkcji rolnej, lecz także dotycząca realizacji celów pozaprodukcyjnych gospodarstw rolnych (Dzun, 2007; Marks-Bielska 2020; Marks-Bielska, 2022).

Wiadomo, że wraz ze wzrostem gospodarczym będą rosły płace i koszty płacowe produkcji w rolnictwie i na wsi. Oznacza to przyspieszenie działania mechanizmu produkcyjno-dochodowego zmian strukturalnych wsi i obszarów wiejskich (m.in. przyspieszenie procesów urbanizacji i deruralizacji, zmiany struktury zatrudnienia, procesy migracyjne). Wraz ze wzrostem kosztów pracy zwiększy się presja na likwidację małych gospodarstw, odpływ siły roboczej do zawodów i miejsc o lepszych warunkach pracy, zatrudnienia i dochodów. Obecnie zmienia się również sposób wykorzystania ziemi rolniczej. Można zaobserwować proces opuszczania ziemi oraz miejsc marginalnych, trudno dostępnych obszarów górskich, bagiennych itp. Konsekwencją tych procesów są restrukturyzacja systemu agrarnego, uprzemysłowienie obszarów wiejskich, rozbudowa łączności i komunikacji, co jednocześnie staje się coraz bardziej znaczącym czynnikiem przyspieszenia tych zmian (Tomczak, 2009).

Ze względu na fakt, że ziemia jest cennym i nieodnawialnym składnikiem bogactwa narodowego, należy ją traktować jako szczególny czynnik produkcji, którego wykorzystanie, wzorem innych wysoko rozwiniętych krajów, powinno pozostawać pod opieką i nadzorem państwa (Wilkin, 1994).

Rynek ziemi rolniczej jest zjawiskiem złożonym, silnie powiązaniem z gospodarką narodową, a jego sprawne funkcjonowanie umożliwia racjonalne gospodarowanie ograniczonymi, z natury rzeczy, zasobami przestrzennymi, począwszy od obszaru gmin, aż do obszaru kraju. Istnieje więc pilna potrzeba ciągłych badań w celu poszukiwania prawidłowości i mechanizmów jego działania (Zaremba, 2004). Wraz ze zmieniającym się miejscem ziemi i rolnictwa w gospodarce narodowej, w rozwijaniu teorii ekonomii rolnej należy, oprócz klasycznego i neoklasycznego podejścia, stosować dorobek nowych nurtów ekonomii, w tym – ekonomii instytucjonalnej. Rolnictwo wiąże się z całą gospodarką nie tylko poprzez rynki czynników produkcji i rynki rolne, lecz także poprzez instytucje i proces polityczny (Zawojska, 2006; Marks-Bielska, 2010).

Zmiany w otoczeniu rolnictwa są zjawiskiem naturalnym i powszechnym. Ich wpływ na rolnictwo i obszary wiejskie jest obecnie znacznie większy niż miało to miejsce jeszcze kilkadziesiąt lat temu. Konkurencja ze skali lokalnej przerodziła się w konkurencję o charakterze globalnym i zaostrza się. Wzrasta również skala wyzwań, których źródłem jest otoczenie, zarówno zewnętrzne, jak i wewnętrzne. Zwiększa się turbulencja obserwowanych zmian otoczenia, ich żywiołowość i. Obserwuje się, z jednej strony, postępujące niekorzystne zmiany klimatyczne, wyczerpywanie się nieodnawialnych zasobów, zmniejszenie powierzchni użytków i gruntów ornych na osobę. Z drugiej zaś strony obserwuje się wzrost dynamiki liczby ludności w skali świata, wzrost dochodów ludności i zainteresowanie pro-

duktami pochodzenia zwierzęcego, co prawda przy dużym zróżnicowaniu przestrzennym tego zjawiska. Zauważalny jest także wzrost popytu na produkty rolne i żywnościowe.

Oczekiwane są dążenia do zmniejszenia intensywności produkcji, co jednocześnie prowadzi do zmniejszenia presji rolnictwa na środowisko. Poszukuje się dróg obniżenia emisji dwutlenku węgla z rolnictwa w celu ochrony i przeciwdziałania zmianom klimatu. Postuluje się weryfikację składu diety poprzez ograniczenie w niej roli produktów zwierzęcych i pochodzenia zwierzęcego, co nie będzie łatwe, z uwagi na wzrost zainteresowania tymi produktami, tam gdzie poziom spożycia jest niski, i gdzie równocześnie wzrastają dochody ludności.

W tych warunkach polskie i europejskie rolnictwo będą poddane presji megatrendów. Wynikają z nich zarówno szanse na dalszy rozwój, jak i bariery rozwojowe dla polskiego rolnictwa, które w ostatnich dwóch dekadach potrafiło wykorzystać istniejące szanse. Aby tak się stało, w przyszłości należy zachować otwartość na wyzwania płynące ze zmian otoczenia (Runowski i in., 2023).

Zmiany z otoczenia determinują konieczność permanentnego dostosowywania się gospodarstw rolnych do coraz to nowszych warunków gospodarowania oraz szybkiego i racjonalnego reagowania na zachodzące zmiany. Od trafności decyzji i wprowadzanych działań zależy bowiem efektywność funkcjonowania gospodarstw rolnych i ich rozwój, a w okresie kryzysów — możliwość przetrwania (Płonka, 2021). W procesach dostosowawczych trzeba uwzględniać nie tylko wymogi wynikające ze stanu otoczenia, ale zachodzi również potrzeba predykcji i podejmowania z wyprzedzeniem odpowiednich działań organizacyjno-ekonomicznych i inwestycyjnych (Runowski, 2010).

Powierzchnia gospodarstw rolnych w Polsce jest zróżnicowana regionalnie (rysunek 2). Taki stan rzeczy wynika m.in. z uwarunkowań historycznych i rozmieszczenia w przeszłości Państwowych Gospodarstw Rolnych. W regionach, do których należy teren obecnego województwa warmińsko-mazurskiego, gdzie PGR-y zajmowały większą powierzchnię, struktura obszarowa gospodarstw jest obecnie korzystniejsza (większa liczba gospodarstw większych obszarowo, większa średnia powierzchnia gospodarstwa). Na tych terenach istniała możliwość zakupu lub dzierżawy gruntów z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa.

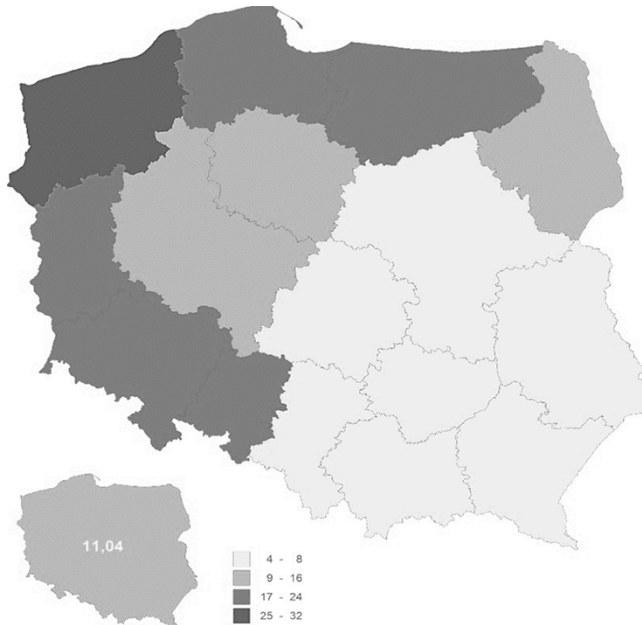
Województwo warmińsko-mazurskie posiada korzystne warunki do ukształtowania pożądanej struktury obszarowej gospodarstw rolnych. Szczególne znaczenie mają nieruchomości rolne, będące w Zasobie Skarbu Państwa, znajdujące się w dyspozycji Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa. Gospodarstwa, które do tej pory powstały w całości ze zrestrukturyzowanego mienia popegeerowskiego oraz jednostki, które powiększyły swój areal, dzierżawiąc lub dokupując ziemię popegeerowską, stanowią dynamicznie rozwijającą się grupę gospodarstw w skali województwa i kraju. Dysponentem największych obszarów nieruchomości o zróżnicowanym aktualnym i potencjalnym przeznaczeniu do zagospodarowania jest Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa. Racjonalne gospodarowanie Zasobem Własności Rolnej Skarbu Państwa może mieć ważne znaczenie w kształtowaniu pozycji konkurencyjnej gospodarstw rolnych w regionie.

Na polskie rolnictwo, w tym jego funkcje gospodarcze i społeczne, nieprzerwanie wpływ wywierają uwarunkowania zewnętrzne. Mają one swoje źródło w sferze regulacyjnej, w tym w prowadzonej polityce rolnej i zachodzących zmianach na rynku światowym. Rzeczywisty

potencjał produkcyjny i konkurencyjny tego działu gospodarki zależy, w dużym stopniu, od struktury agrarnej (Baer-Nawrocka i Poczta, 2022), która w województwie warmińsko-mazurskim, w porównaniu z innymi województwami w kraju, jest korzystna.

Rysunek 2.

Srednia wielkość powierzchni gruntów rolnych w gospodarstwie rolnym w 2020 roku (ha)

Zródło: Opracowanie na podstawie danych ARiMR.

Struktura agrarna w dużym stopniu warunkuje możliwości implementacji nowoczesnych rozwiązań technologicznych, absorpcji innowacji, które są niezbędne do realizacji zmian zaplanowanych w ramach Europejskiego Zielonego Ładu. Szans na dalszy pożądaný rozwój sektora rolnego w kierunku jego unowocześniania i zmian w strukturach produkcyjnych, zdaniem Baer-Nawrockiej i Poczty (2022), można upatrywać w aktywnym uczestnictwie w Jednolitym Rynku europejskim i dalszym rozwoju handlu zagranicznego. Postępujące procesy globalizacji i liberalizacji handlu otwierają przed polskim rolnictwem możliwości łatwiejszego dostępu również do wielu rynków spoza Unii Europejskiej. Nie tylko rolnictwo, lecz także przemysł przetwórstwa rolnego, za sprawą swobodnego przepływu kapitału i osób, były w ostatnich kilkunastu latach odbiorcą innowacji technologicznych (produktowych, procesowych, marketingowych i organizacyjnych).

Potencjał produkcyjny polskiego rolnictwa (w tym szczególnie rolnictwa Warmii i Mazur), na tle innych krajów członkowskich Unii Europejskiej, jest stosunkowo wysoki. Dotyczy to szczególnie zasobów siły roboczej i zasobów ziemi zaangażowanych w rolnictwie. Podstawowym wyzwaniem, które stoi przed polityką rolną jest zwiększenie produktywności tych zasobów. Wilkin (2022) szans powodzenia tego wyzwania upatrywał m.in. w przy-

spieszeniu zmian struktury agrarnej. Udział użytków rolnych w gospodarstwach powyżej 50 ha i więcej, uznawanych za parytetowe i mające szanse na rozwój, wynosi w Polsce 35% i jest jednym z najniższych w Unii Europejskiej. Dobra sytuacja na rynku pracy, objawiająca się niską stopą bezrobocia, może stanowić ułatwienie dla osób kierujących małymi i nisko produktywnymi gospodarstwami do znalezienia pracy poza rolnictwem i — w dalszej konsekwencji — przesunięcia zasobów ziemi do większych, produktywnych gospodarstw.

2. Wspólna Polityka Rolna i Europejski Zielony Ład — aktualne obszary dofinansowania

Modyfikacja Wspólnej Polityki Rolnej UE to w konsekwencji wprowadzenie takich rozwiązań, aby w jak największym stopniu polityka odzwierciedlała unijne dążenie do zachowania neutralności klimatycznej w okresie do 2050 roku (Rydz-Żbikowska, 2022). Zaproponowane zmiany kierunków działań w znacznej części dotyczą zachowania odpowiednich relacji między produkcją rolniczą a ochroną środowiska oraz adaptacji sektora do zmian klimatu. W ich efekcie mają powstać zrównoważone systemy produkcji żywności jako elementy integrujące dążenie do zachowania zdrowia społeczeństw, ochrony środowiska oraz dobrej przyszłości planety, opisane w strategii Europejskiego Zielonego Ładu. Wśród kluczowych działań w zakresie dążenia do zrównoważonego systemu żywnościowego i Zielonego Ładu wskazano (Unia Europejska, 2023):

- reformę Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) Unii Europejskiej;
- realizację strategii „Od pola do stołu”, krajowe plany strategiczne dla nowej polityki rolnej;
- wdrożenie planu działań na rzecz rolnictwa ekologicznego;
- współpracę w zakresie unijnej promocji produktów rolno-spożywczych;
- dbałość o dobrostan zwierząt;
- zrównoważone stosowanie pestycydów;
- odpowiednie oznakowanie i etykietowanie wartości odżywczych produktów żywnościowych.

W ocenie ewolucji WPR wskazuje się jej nowe kierunki, z uwzględnieniem aspektów ochrony środowiska czy intensywnego akcentu realizacji założeń zrównoważonej polityki rolnej (Krawczyk i in., 2021). W założeniach nowego kierunku WPR zakłada się większe nastawienie na łagodzenie zmian klimatu i przystosowywanie się do nich. Kluczowe w założeniach są wspieranie zrównoważonego rozwoju oraz bardziej wydajne gospodarowanie zasobami naturalnymi (Kozłowska, 2021). Zdecydowanie została wzmocniona warunko-

wość, która składa się z norm dotyczących utrzymania gruntów, wchodzących w skład gospodarstwa rolnego w dobrej kulturze rolnej, zgodnej z ochroną środowiska (GAEC) oraz z podstawowych wymogów w zakresie zarządzania (SMR).

W filarze I (płatności bezpośrednie) umieszczono ekoschematy, czyli dobrowolne jednoroczne zobowiązania korzystne dla klimatu, środowiska i dobrostanu zwierząt (Krawczyk i in., 2021). Ekoschematy uznano za narzędzie dobrowolne dla rolników, ale obowiązkowe dla wszystkich państw członkowskich, które zobowiązują się przeznaczyć na ten rodzaj płatności nie mniej niż 20% płatności bezpośrednich. Rolnicy, wybierając ekoschemat, decydują się na wprowadzenie dodatkowych praktyk prośrodowiskowych, wykraczających poza wymogi obowiązkowe, w zamian za dodatkowe płatności. W praktyce rozwiązanie to oznacza, że rolnik w nowej perspektywie, w ramach stawek podstawowych otrzyma około 70% tych dopłat, które otrzymywał w ramach kończącego się PROW-u, a o pozostałe 30% będzie musiał się ubiegać w ramach ekoschematów, pod warunkiem, że podejmie się realizacji praktyk korzystnych dla klimatu, środowiska lub dobrostanu zwierząt.

Szczegółowe zasady realizacji ekoschematów zawarte są w tzw. krajowych planach strategicznych (KPS) (MRiRW, 2023). To efekt zmian podejścia do mechanizmów określania instrumentów pomocowych, zawarty w nowej perspektywie finansowej. Rodzaje płatności dostępne w 2023 roku zestawiono w tabeli 1.

Tabela 1.

Rodzaje płatności dostępne w 2023 roku

Rodzaje płatności	Charakterystyka	Szacunkowa stawka płatności
1. Podstawowe wsparcie dochodów do celów zrównoważoności (płatność podstawowa)	Zastąpi dotychczasową Jednolitą Płatność Obszarową (JPO). Będzie przysługiwać wszystkim rolnikom spełniającym minimalne wymagania.	115,83 euro/ha
2. Uzupełniające redystrybucyjne wsparcie dochodów do celów zrównoważoności (płatność redystrybucyjna)	Będzie przyznawana od 1 do 30 ha w gospodarstwach maksymalnie do 300 ha. Dotychczas otrzymywały ją wszystkie gospodarstwa, z wyjątkiem tych o powierzchni 1–3 ha (przyznawana maksymalnie do 27 ha).	39,10 euro/ha
3. Uzupełniające wsparcie dochodów dla młodych rolników (płatność dla młodych rolników)	Przysługiwać będzie wszystkim spełniającym warunki bez względu na wielkość gospodarstwa (dotychczas obowiązywał limit 50 ha).	60,57 euro/ha
4. Płatności w ramach wsparcia dochodów związanego z produkcją (płatności związane):		
młode bydło	W województwach, w których średnia powierzchnia gospodarstwa jest mniejsza od średniej krajowej (lubelskie, łódzkie, małopolskie, mazowieckie, podkarpackie, śląskie, świętokrzyskie) płatności te będą przysługiwać już do 1 sztuki (dotychczas od co najmniej 3 szt.), a do maksymalnie 20 sztuk zwierząt nieprzekraczających na dzień 15 maja wieku 24 miesięcy. Zwierzęta powinny być przetrzymywane przez 30 dni od złożenia wniosku.	74,21 euro/szt.

Rodzaje płatności	Charakterystyka	Szacunkowa stawka płatności
krowy	W województwach, w których średnia powierzchnia gospodarstwa jest mniejsza niż średnia krajowa, płatności te będą przysługiwać od 1 do 20 sztuk zwierząt, które do dnia 15 maja skończą 24 miesiące. Zwierzęta powinny być przetrzymywane przez 30 dni od złożenia wniosku.	94,94 euro/szt.
owce	Płatność będzie przysługiwała do minimum 10 maciorek w wieku co najmniej 12 miesięcy na dzień 15 maja. Wymagany okres przetrzymywania od 15 marca do 15 kwietnia.	25,35 euro/szt.
kozy	Płatność będzie przysługiwać do minimum 5 samic kozy w wieku co najmniej 12 miesięcy na dzień 15 maja, przetrzymywanych przez 30 dni od złożenia wniosku.	11,08 euro/szt.
rośliny strączkowe na nasiona	Płatność będzie przysługiwać do nielimitowanej powierzchni przeznaczonej pod uprawę następujących roślin: bobik, groch siewny (z wyłączeniem grochu siewnego cukrowego i grochu siewnego łuskowego), łubin biały, łubin wąskolistny, łubin żółty, soja zwyczajna.	198,36 euro/ha
rośliny pastewne	Płatność do maksymalnie 75 ha powierzchni przeznaczonej pod następujące rośliny: esparceta siewna, koniczyny (biała, czerwona, białoróżowa, perska, krwistoczerwona), komonica zwyczajna, łądzwian, lucerny (siewna, mieszańcowa, chmielowa), nostrzyk biały, seradela uprawna, wyka kosmata, wyka siewna.	101,88 euro/ha
buraki cukrowe	Dopłata do powierzchni nie większej niż określona w umowie.	300,75 euro/ha
chmiel	Płatność w województwach lubelskim, wielkopolskim i dolnośląskim do powierzchni z minimalną obsadą 1300 szt./ha.	429,00 euro/ha
ziemniaki skrobiowe	Dopłata do powierzchni nie większej niż określona w umowie.	245,41 euro/ha
pomidory	Dopłata do powierzchni nie większej niż określona w umowie. Plantacja musi być założona z rozsady, a minimalna obsada to 20000 szt./ha.	550,00 euro/ha
truskawki	Płatność do powierzchni zajętej pod uprawę truskawek.	267,36 euro/ha
len	Płatność do powierzchni zajętej pod uprawę lnu.	100,06 euro/ha
konopie włókniste	Płatność będzie przysługiwać do uprawy konopi włóknistych po wpisaniu do rejestru administrowanego przez Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa.	29,03 euro/ha

Rodzaje płatności	Charakterystyka	Szacunkowa stawka płatności
5. Płatności dla obszarów z ograniczeniami naturalnymi lub innymi szczególnymi ograniczeniami (ONW)	Mogą wnioskować rolnicy gospodarujący na obszarach, na których występują naturalne lub inne szczególne utrudnienia w działalności rolniczej.	Stawki tych płatności są ustalane oddzielnie dla różnych typów i stref obszarów ONW i wynoszą od 179 zł/ha do 750 zł/ha. Mają charakter degresywny. Przyznawane są w wysokości: do 25 ha — 100%, 25,01–50 ha — 75%, 50,01–75 ha — 50% płatności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie MRiRW, 2023.

Rozpatrywane w ramach dostępnych dopłat jest tzw. Przejściowe Wsparcie Krajowe, którego elementami są:

- Uzupełniająca Płatność Podstawowa (UPP) — przyznawana do powierzchni uprawy zbóż, roślin oleistych, roślin wysokobiałkowych, gruntów rolnych, na których dokonano zasiewu w celu podniesienia żyzności gleby oraz wymieszania lub przyorania masy roślinnej;
- płatność niezwiązana do tytoniu — przysługuje do produkcji tytoniu w okresie referencyjnym.

Od 2023 roku obowiązują nowe przepisy unijne, które wprowadziły zmiany w rodzajach dostępnego wsparcia oraz w zasadach przyznawania wsparcia w ramach Wspólnej Polityki Rolnej (WPR), w tym już wspomniane ekoschematy. Budżet przeznaczony na ekoschematy stanowi minimum 25% kwoty płatności bezpośrednich na rok (średnio w latach 2023–2026 ok. 884 mln EUR w skali roku), tj. dwa razy tyle, co łącznie rocznie wydatkowano na interwencje rolno-środowiskowo-klimatyczne i interwencję „Rolnictwo ekologiczne” (ok. 440 mln EUR na rok). Stawki płatności w ramach ekoschematów określane są w EUR i przeliczane na zł według kursu PLN/EUR, ustalonego na ostatni dzień roboczy września danego roku¹. Ekoschematy są to roczne płatne praktyki, dostosowane do warunków i potrzeb krajowych, ale poddane ocenie przez Komisję Europejską pod kątem realizacji celów środowiskowych i klimatycznych nowej WPR — ochrony zasobów gleby, wód, klimatu, dobrostanu zwierząt, różnorodności biologicznej w produkcji rolnej.

W Polsce ekoschematy zostały tak zaprojektowane, żeby promować praktyki, które przekładają się na dochody rolnicze poprzez zwiększenie żyzności gleby, racjonalne nawożenie, poprawę jakości plonów. Służy temu przede wszystkim ekoschemat „Rolnictwo węglowe”, w ramach którego rolnicy z ośmiu dostępnych praktyk będą mogli wybierać te, które najlepiej odpowiadają ich potrzebom.

W ramach Planu Strategicznego dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027 wprowadzono łącznie 5 ekoschematów powierzchniowych oraz ekoschemat dotyczący

¹ <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/ekoschematy3> (13.10.2023).

dobrostanu zwierząt. Ekoschematy mają w jak największym stopniu realizować korzyści środowiskowe i zachęcić rolników do zaangażowania się w realizację działań na rzecz ochrony środowiska i klimatu.

Rolnicy będą mogli ubiegać się o płatności w ramach następujących ekoschematów²:

1. Obszary z roślinami miododajnymi — płatność do powierzchni obsianej mieszanką składającą się z co najmniej dwóch gatunków roślin miododajnych z określonej listy. Na obszarze objętym ekoschematem obowiązuje zakaz stosowania środków ochrony roślin, zakaz prowadzenia produkcji rolnej (w tym koszenia i wypasu) do 31 sierpnia. Szacowana stawka płatności wynosi 269,21 euro/ha;
2. Prowadzenie produkcji roślinnej w systemie Integrowanej Produkcji Roślin — płatność do powierzchni, z których pochodzą produkty opatrzone certyfikatem Integrowanej Produkcji Roślin. Rolnik w roku kalendarzowym, w którym składany jest wniosek, musi zachować wszystkie posiadane w gospodarstwie użytki zielone. Szacowana stawka płatności wynosi 292,13 euro/ha;
3. Biologiczna ochrona upraw — płatność do powierzchni, na których ochrona roślin prowadzona jest przy użyciu preparatów mikrobiologicznych zgodnie z etykietą danego środka. Zabieg chemicznym środkiem ochrony roślin dopuszczony będzie w ostateczności, gdy okaże się niemożliwa eliminacja patogenów przez preparaty mikrobiologiczne. Szacowana stawka płatności wynosi 89,89 euro/ha;
4. Retencjonowanie wody na trwałych użytkach zielonych — płatność do powierzchni TUZ, na których wystąpiły podtopienia w okresie między 1 maja a 30 września przez okres co najmniej 12 następujących po sobie dni. Wsparcie będzie przysługiwać gospodarstwom realizującym równolegle zobowiązania w ramach: wybranych pakietów przyrodniczych związanych z zachowaniem cennych siedlisk przyrodniczych i siedlisk zagrożonych gatunków ptaków lub ekoschematu Rolnictwo węgłowe w zakresie praktyki Ekstensywne użytkowanie TUZ z obsadą zwierząt, a także interwencji Ekstensywne użytkowanie łąk i pastwisk na obszarach Natura 2000, oraz interwencji Rolnictwo ekologiczne i działania Rolnictwo ekologiczne PROW 2014–2020. Szacowana stawka płatności wynosi 63,15 euro/ha;
5. Rolnictwo węgłowe i zarządzanie składnikami odżywczymi — w ramach ekoschematu wsparciem objęte będzie 8 praktyk. Podstawę wyliczenia płatności przysługującej rolnikowi stanowi suma punktów uwzględniająca liczbę realizowanych praktyk, ich punktową wartość i powierzchnię, na której będą realizowane. Szacowana stawka płatności to 100 zł za każdy punkt. Warunkiem przystąpienia do ekoschematu jest uzyskanie liczby punktów równej co najmniej iloczynowi 25% powierzchni użytków rolnych w gospodarstwie oraz 5 pkt przyznawanych za hektar. Realizowane będą następujące praktyki w ramach tego ekoschematu³:

² Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 13 marca 2023 r. w sprawie szczegółowych warunków i szczegółowego trybu przyznawania i wypłaty płatności w ramach schematów na rzecz klimatu i środowiska w ramach Planu Strategicznego dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027 (Dz. U. poz. 493).

³ Ibidem.

- ekstensywne użytkowanie TUZ z obsadą zwierząt (5 pkt/ha) — płatność przysługuje dla gospodarstw z obsadą zwierząt 0,3 — 2,0 DJP/ha w okresie wegetacyjnym;
 - międzyplony ozime lub wsiewki śródplonowe (5 pkt/ha) — płatność przysługuje do powierzchni wsiewek roślin drobnonasiennych bobowatych w uprawę główną lub międzyplonów ozimych w formie mieszanek złożonych z co najmniej dwóch gatunków roślin utrzymywanych co najmniej od 1 października do 15 lutego następnego roku. Obowiązuje zakaz stosowania środków ochrony roślin na międzyplonach ozimych przez okres ich utrzymania, a w przypadku wsiewek śródplonowych od zbioru rośliny głównej przez 8 tygodni lub do wysiewu kolejnej uprawy głównej;
 - opracowanie i przestrzeganie planu nawożenia — wariant podstawowy (1 pkt/ha) i wariant z wapnowaniem (3 pkt/ha) — wymagane jest opracowanie planu nawozowego opartego na analizie gleby określającej zawartość składników pokarmowych. Do gruntów o pH mniejszym lub równym 5,5 przysługuje rozszerzony wariant planu nawozowego o wapnowanie. Wsparcie do wapnowania do poszczególnych działek przysługuje nie częściej niż co 4 lata;
 - zróżnicowana struktura upraw (3 pkt/ha) — płatność przeznaczona dla gospodarstw uprawiających co najmniej 3 różne uprawy na gruntach ornych, w których uprawa główna nie przekracza 65% w strukturze zasiewów, a najmniejsza zajmuje nie mniej niż 10%. Równocześnie co najmniej 20%, stanowią gatunki mające pozytywny wpływ na bilans materii organicznej (m.in. bobowate), udział zbóż nie przekracza 65%, a upraw mających ujemny wpływ na bilans materii organicznej (m.in. okopowe) nie przekracza 30%;
 - wymieszanie obornika na gruntach ornych w ciągu 12 godzin od aplikacji (2 pkt/ha) — wymagane jest wymieszanie obornika z glebą w ciągu 12 godzin i potwierdzenie tego niezwłocznie, nie później niż 14 dni od daty zrealizowania praktyki (gdy była wykonana po dniu złożenia wniosku, najpóźniej do 7 listopada) lub dnia złożenia wniosku (gdy była realizowana przed dniem złożenia wniosku);
 - stosowanie płynnych nawozów naturalnych innymi metodami niż rozbryzgowo (3 pkt/ha) — płatność do powierzchni, na której zastosowano płynne nawozy naturalne w sposób ograniczający emisję amoniaku do atmosfery;
 - uproszczone systemy uprawy (4 pkt/ha) — płatność przysługuje do powierzchni gruntów ornych, na których prowadzona jest uprawa roślin w formie uprawy konserwującej bezorkowej lub uprawy pasowej, przy czym po zbiorze na polu pozostawia się całość resztek poźniwnych;
 - wymieszanie słomy z glebą (2 pkt/ha) — płatność przysługuje do powierzchni gruntów, na której wykonano zabieg wymieszania słomy z glebą, co korzystnie wpłynie na zawartość substancji organicznych.
6. Dobrostan zwierząt — wsparcie do zwierząt utrzymywanych w podwyższonych warunkach dobrostanowych, ponad obowiązujące standardy. Wnioskujący o płatność dobrostanową powinien posiadać zarejestrowaną siedzibę stada zgodnie z przepisami o identyfikacji i rejestracji zwierząt, a w przypadku drobiu numer zakładu drobiu oraz odbyć jednorazowe szkolenie z zakresu stosowania antybiotyków (od 2024 roku). Płat-

ność w ramach tego schematu dla wszystkich grup zwierząt ma charakter degresywny. W każdej grupie technologicznej pełna płatność przysługuje do 100 DJP, od 100 do 150 DJP w wysokości 75%, a powyżej 150 DJP płatność nie przysługuje. Wysokość płatności dla bydła i świń będzie wyznaczana punktowo, w zależności od realizowanych praktyk. Dla pozostałych zwierząt obowiązuje system wariantowy⁴. Grupy zwierząt objęte ekoschematem⁵:

- lochy — wszystkie lochy utrzymywane w gospodarstwie muszą być zarejestrowane, utrzymywanie w jarzmach dozwolone jest tylko przez 14 dni w okresie okołoporodowym. Warunkiem przystąpienia do ekoschematu jest zwiększenie powierzchni bytowej o 20%, a jej zwiększenie o 50% uprawnia do wyższej kwoty płatności. Dodatkowe płatności można uzyskać, zapewniając ściółkę na powierzchni pozwalającej na jednoczesny odpoczynek loch lub przez odsadzenie prosiąt nie wcześniej niż w 35 dniu od urodzenia;
- tuczniaki — podstawowym warunkiem jest zapewnienie powierzchni bytowej zwiększonej o co najmniej 20%. Do płatności kwalifikują się tuczniaki pochodzące od loch utrzymywanych w gospodarstwach realizujących interwencję dotyczącą dobrostanu loch lub tuczniaki pochodzące od loch utrzymywanych w siedzibie stada położonej nie dalej niż 50 km od siedziby stada, w której utrzymywane będą tuczniaki. Dodatkowe płatności rolnik może uzyskać, zapewniając zwierzętom powierzchnię bytową zwiększoną o 50%, a także zapewniając im ściółkę na powierzchni pozwalającej na jednoczesny odpoczynek;
- utrzymywanie świń w cyklu zamkniętym — rolnik prowadzący chów w cyklu zamkniętym i jednocześnie realizujący dobrostan loch i tuczniaków może otrzymać dodatkową płatność do tuczniaków urodzonych w tym gospodarstwie. Świniom należy zapewnić stały dostęp do materiałów wzbogacających lub przedmiotów absorbujących uwagę;
- krowy mleczne — wypas: odrębna praktyka bez konieczności zwiększenia o 20% powierzchni bytowej w budynkach. Należy zapewnić krowom mlecznym w sezonie wegetacyjnym co najmniej 120 dni wypasu;
- krowy mleczne — inne wymogi: podstawowym wymogiem starania się o płatności jest zapewnienie krowom mlecznym, utrzymywanym bez uwięzi grupowo, powierzchni bytowej zwiększonej o 20%. Dodatkowe płatności można otrzymać zwiększając dodatkowo powierzchnię bytową o co najmniej 50%, utrzymując zwierzęta na ściółce lub zapewniając im wydzieloną powierzchnię pozwalającą na jednoczesny odpoczynek wszystkich krów, zapewniając wybieg co najmniej 4 godziny dziennie przez cały rok lub odsadzając cielęta nie wcześniej niż w piątym dniu po urodzeniu;
- krowy mamki — do płatności kwalifikują się opasy nie pochodzące od krów mamek, objętych interwencją od ukończenia 4 miesięcy do ukończenia 18 miesiąca życia utrzymywanych w gospodarstwie co najmniej 120 dni lub pochodzących od krów objętych interwencją o masie powyżej 300 kg do ukończenia 18 miesiąca życia i utrzymywanych

⁴ <https://www.podrb.pl/ogolne-informacje/doplata-bezposrednie-w-2023-roku> (13.10.2023).

⁵ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 13 marca 2023 r. w sprawie szczegółowych warunków i szczegółowego trybu przyznawania i wypłaty płatności w ramach schematów na rzecz klimatu i środowiska w ramach Planu Strategicznego dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027 (Dz. U. poz. 493).

w gospodarstwie przez co najmniej 120 dni. Zwierzęta powinny być utrzymywane bez uwięzi. Podstawowym warunkiem jest zwiększenie powierzchni bytowej o 20%. Dodatkowe płatności przysługują do zwierząt, które mają zwiększoną powierzchnię o 50%, lub dostęp do wybiegu przez co najmniej 4 godz. dziennie w ciągu całego roku, lub też zapewnienie wypasu przez 120 dni w sezonie wegetacyjnym (co najmniej 6 godz. dziennie).

Wysokość płatności dobrostanowych z uwzględnieniem systemu punktowego przedstawiono w tabeli 2.

Tabela 2.

Wysokość płatności dobrostanowych — system punktowy (pkt/szt.)

Praktyka	Lochy	Tuczniki	Krowy mleczne	Krowy mamki	Opasy
zwiększenie powierzchni bytowej o 20%	3,9	0,4	6,9	3,6	0,8
utrzymanie na ściółce	1,6	0,6	1,0	0,9	0,9
późniejsze odsadzanie młodych	2,7	nd	1,7	nd	nd
cykl zamknięty	nd	0,3	nd	nd	nd
wybieg	nd	nd	2,0	1,5	2,8
wypas	nd	nd	2,1	1,5	2,9
zwiększenie powierzchni bytowej o 50%	9,3	0,6	10,0	9,1	2,0

Uwagi:

1 pkt = 22,47 euro (ok. 100 zł).

Źródło: <https://www.podrb.pl/ogolne-informacje/doplata-bezposrednie-w-2023-roku> (13.10.2023).

Pozostałe gatunki objęte są systemem wariantowym⁶:

- owce — płatność przysługuje do samic owcy domowej w wieku co najmniej 12 miesięcy. Warunkiem jest zapewnienie wszystkim grupom technologicznym gatunku owca domowa wypasu lub dostępu do wybiegu przez co najmniej 120 dni w okresie wegetacyjnym oraz zwiększenie powierzchni bytowej o co najmniej 20%. Wysokość płatności wynosi 154,49 zł/szt.;
- kozy — płatność przysługuje do samic kozy domowej w wieku co najmniej 12 miesięcy. Warunkiem uzyskania płatności jest spełnienie wymogów dla wszystkich grup technologicznych gatunku koza domowa. Wymagania te są następujące: utrzymywanie zwierząt bez uwięzi, zwiększona o co najmniej 20% powierzchnia bytowa, dostęp do wybiegu przez cały rok, wypas przez co najmniej 120 dni w sezonie wegetacyjnym. Wysokość płatności wynosi 149,2 zł/szt.;
- konie — minimalna liczba zwierząt to 2 sztuki koni w wieku 24 miesięcy lub klacz ze źrebkiem. Płatność przysługuje do zwierząt utrzymywanych w budynkach lub utrzymywanych w systemie otwartym. Zwierzęta w budynkach powinny być utrzymywane bez uwięzi, w sezonie wegetacyjnym mieć zapewniony wypas lub dostęp do powierzchni

⁶ Ibidem.

zewnątrznych przez co najmniej 140 dni (min. 6 godzin dziennie), poza sezonem wegetacyjnym dostęp do bieżalni lub powierzchni zewnętrznych minimum 2 godziny dziennie, zapewnienie boksov, a w przypadku utrzymywania wolnostanowiskowego powierzchnię zwiększoną o co najmniej 20%. Stawka płatności wynosi 432,63 zł/szt. Zwierzętom utrzymywanym w systemie otwartym należy zapewnić zadaszenie ze ściółką pozwalające na jednoczesne przebywanie koni. Stawka płatności to 195,87 zł/szt.;

- kury nioski — warunkiem wnioskowania o płatność jest posiadanie numeru weterynaryjnego. Minimalna liczba posiadanych w gospodarstwie stanowisk 350, obsada w kurniku nie większa niż 7 szt./m² powierzchni użytkowej podłogi. Kury powinny być utrzymywane bez klatek na ściółce, mieć zapewniony dostęp do materiałów lub przedmiotów absorbujących uwagę o jakości nie wywierającej szkodliwego wpływu na zdrowie i grzędę o długości minimum 0,2 m/szt. Stawka płatności wynosi 14,15 zł/szt.;
- kurczęta brojlery — gospodarstwo powinno posiadać numer weterynaryjny. Liczba posiadanych w gospodarstwie stanowisk nie może być mniejsza niż 500, maksymalne zagęszczenie zwierząt nie może być większe niż 20 szt./m² i jednocześnie nie większe niż 30 kg/m². Kurczęta powinny mieć zapewnione minimum 6 godzin fazy ciemnej, a także dostęp do materiałów lub przedmiotów absorbujących uwagę. Stawka płatności wynosi 0,2 zł/szt.;
- indyki utrzymywane z przeznaczeniem na produkcję mięsa — gospodarstwo powinno posiadać numer weterynaryjny. Minimalna liczba stanowisk nie może być mniejsza niż 100. Zwierzęta powinny mieć zapewniony okres minimum 8 godzin fazy ciemnej oraz dostęp do materiałów lub przedmiotów absorbujących uwagę. Maksymalne zagęszczenie obsady w pomieszczeniu nie może przekraczać 50 kg/m². Stawka płatności wynosi 3,0 zł/szt⁷.

Z danych zaprezentowanych przez Styburskiego i in. (2023) dotyczących liczby złożonych wniosków o dopłaty bezpośrednie w kampanii 2023 oraz o ekoschematy według danych pochodzących z ARiMR, udostępnionych przez Wielkopolską Izbę Rolniczą (stan na 31.05.2023) w całym kraju wynika, że rolnicy złożyli 841 014 wniosków o dopłaty bezpośrednie. Zdecydowanie najwięcej wniosków pochodziło z województw: mazowieckiego, lubelskiego, małopolskiego oraz podkarpackiego. Województwo warmińsko-mazurskie to 43,1 tys. gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR, według GUS w 2020 roku, w 2023 roku (stan na 31 maja 2023 roku) 26,5 tys. to liczba złożonych wniosków o dopłaty bezpośrednie, w tym 6138,7 to liczba złożonych wniosków o dopłaty bezpośrednie na 10 tys. gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR oraz 14,9 tys. wniosków o ekoschematy, a 5635,7 to liczba ekoschematów na 10 tys. wniosków o dopłaty bezpośrednie (Styburski i in., 2023).

Opracowane ekoschematy, mające zachęcać rolników do realizacji w stopniu ponadprzeciętnym praktyk korzystnych dla środowiska, klimatu i dobrostanu zwierząt, spotkały się z dużym zainteresowaniem polskich rolników, choć występuje znaczne zróżnicowanie regionalne składanych wniosków o ekoschematy oraz dominacja jednego z nich, tj. rolnictwa węgłowego. Uzasadnieniem takiej struktury składania wniosków może być regionalne

⁷ <https://www.podrb.pl/ogolne-informacje/doplaty-bezposrednie-w-2023-roku> (13.10.2023).

zróżnicowanie produkcji w kraju oraz wcześniejsze doświadczenia rolników, związane z działaniami na rzecz zachowania dobrostanu ludzi, zwierząt i środowiska.

Ważnym aspektem oceny wdrożenia WPR oraz Europejskiego Zielonego Ładu jest fakt, że od roku 2023 pojawiło się wiele zmian w przepisach dotyczących dopłat bezpośrednich. Normy i wymogi wzajemnej zgodności zostały wzmocnione, połączone z zazielenianiem i funkcjonują obecnie jako warunkowość. Niespełnienie norm i wymogów warunkowości skutkować może sankcjami finansowymi w zakresie dopłat bezpośrednich oraz innych, powiązanych z powierzchnią (np. płatności rolno-środowiskowo-klimatyczne, ekologiczne, ONW). Na niektóre z norm należy zwrócić szczególną uwagę już przy planowaniu upraw na kolejny rok. Istotnym aspektem decyzji w zakresie pozyskiwania dopłat jest świadomość właścicieli gospodarstw rolnych, że w celu otrzymania pełnych płatności bezpośrednich trzeba spełnić normy noszące nazwę warunkowości. Warunkowość to podstawowy, obowiązkowy element płatności bezpośrednich. Kładzie większy nacisk na kwestie środowiskowe i klimatyczne. Będzie połączeniem obecnych wymogów zazielenienia i zasady wzajemnej zgodności (w skład której wchodzi norma dobrej kultury rolnej zgodnej z ochroną środowiska – normy GAEC i podstawowe wymogi w zakresie zarządzania – wymogi SMR)⁸. Listę norm GAEC tworzą⁹:

- norma GAEC 1: Utrzymywanie trwałych użytków zielonych w oparciu o stosunek powierzchni trwałych użytków zielonych do powierzchni użytków rolnych na poziomie krajowym. Udział trwałych użytków zielonych (TUZ) w powierzchni gruntów rolnych w skali całego kraju nie może się zmniejszyć o więcej niż 5% w stosunku do roku referencyjnego 2018;
- norma GAEC 2: Ochrona terenów podmokłych i torfowisk (będzie obowiązywać od 2025 roku);
- norma GAEC 3: Zakaz wypalania gruntów rolnych;
- norma GAEC 4: Ustanowienie stref buforowych wzdłuż cieków wodnych. Zakaz stosowania nawozów oraz środków ochrony roślin na gruntach rolnych w pobliżu wód powierzchniowych w odległości wynoszącej co najmniej 3 metry;
- norma GAEC 5: Zarządzanie orką w celu zmniejszenia ryzyka degradacji i erozji gleby, biorąc pod uwagę nachylenie terenu;
- norma GAEC 6: Minimalna pokrywa glebowa w najbardziej newralgicznych okresach. Na powierzchni stanowiącej co najmniej 80% gruntów ornych, wchodzących w skład gospodarstwa rolnego, musi być utrzymana okrywa ochronna gleby w okresie od dnia 1 listopada do dnia 15 lutego. Jako spełnienie wymogów normy uznaje się między innymi okrywę roślinną (uprawy ozime, trawy na gruntach ornych, międzyplony ozime), pozostawienie ścierniska, grunty pokryte resztkami poźniwnymi czy mulczem. W uprawach

⁸ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 12 września 2023 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie szczegółowych warunków i szczegółowego trybu przyznawania i wypłaty płatności w ramach schematów na rzecz klimatu i środowiska w ramach Planu Strategicznego dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027 (Dz. U. poz. 1926).

⁹ <https://www.wodr.poznan.pl/doradztwo/pomoc-krajowa-i-unijna/doplatty-bezposrednie-jakie-doplatty-w-2023-roku> (13.10.2023).

- trwałych (sady — drzewa owocowe) utrzymuje się okrywą ochronną gleby w międzyrzędziach w okresie od dnia 1 listopada do dnia 15 lutego;
- norma GAEC 7: Zmianowanie i dywersyfikacja upraw na gruntach ornych. Gospodarstwa powyżej 10 hektarów gruntów ornych zobowiązane są do:
 - prowadzenia upraw na powierzchni co najmniej 40% gruntów ornych w taki sposób, aby na każdej działce rolnej, na tych gruntach, w porównaniu z rokiem poprzednim, była prowadzona inna uprawa w plonie głównym;
 - prowadzenia co najmniej 3 różnych upraw na gruntach ornych, przy czym uprawa główna nie może zajmować więcej niż 65% gruntów ornych, a dwie uprawy główne łącznie nie mogą zajmować więcej niż 90% gruntów ornych;
 - norma GAEC 8: Utrzymanie elementów i obszarów nieprodukcyjnych. Rolnicy są zobowiązani do:
 - zachowania elementów krajobrazu (obowiązek zachowania drzew — pomników przyrody, oczek wodnych o powierzchni do 100 metrów kwadratowych, rowów do 2 metrów szerokości);
 - przestrzegania zakazu przycinania żywopłotów i drzew podczas okresu lęgowego ptaków oraz okresu wychowu młodych (zakaz nie dotyczy drzew owocowych, wierzb i zagajników o krótkiej rotacji);
 - zagwarantowania minimalnego udziału co najmniej 4% gruntów ornych na poziomie gospodarstwa przeznaczonych na obszary i elementy nieprodukcyjne, w tym grunty ugorowane;
 - norma GAEC 9: Zakaz przekształcania lub zaorywania TUZ wyznaczonych jako cenne na obszarach Natura 2000.
- Z kolei podstawowe wymogi z zakresu zarządzania (SMR) to¹⁰:
- SMR 1 — Ramowa Dyrektywa Wodna — dotyczyć będzie kontroli pozwoleń wodno-prawnych. Szczegółowe rozwiązania są na etapie opracowania;
 - SMR 2 — Ochrona wód przed zanieczyszczeniami spowodowanymi przez azotany pochodzenia rolniczego — w ramach tego SMR, możliwe jest od tego roku elastyczne stosowanie nawozów zawierających azot, uzależniona od temperatury powietrza. Służy do tego specjalna aplikacja zamieszczona na stronach internetowych IMGW;
 - SMR 3 — Ochrona dzikiego ptactwa — dotyczy obszarów NATURA 2000, jak i całego kraju. W ramach tego SMR obowiązuje zakaz niszczenia siedlisk i ostoj będących obszarem rozrodu, wychowu młodych, odpoczynku, migracji lub żerowania ptaków podlegających ochronie. W takich strefach zabrania się wycinania drzew lub krzewów, dokonywania zmian stosunków wodnych, wznoszenia obiektów, instalacji lub urządzeń;
 - SMR 4 — Ochrona siedlisk przyrodniczych oraz siedlisk dzikiej fauny lub flory — dotyczy gospodarstw położonych na NATURA 2000 i przestrzegania planów zadań ochronnych (PZO) lub planów ochronnych (PO);
 - SMR 5 — Bezpieczeństwo żywności i pasz — określa wymogi sanitarne i weterynaryjne dotyczące produkcji i wprowadzania do obrotu pasz oraz zwierząt;

¹⁰ Ibidem (13.10.2023).

- SMR 6 — Zdrowie zwierząt — wprowadza zakaz stosowania w gospodarstwach hodowlanych substancji o działaniu hormonalnym, tyreostaticznym i beta agonistycznym;
- SMR 7 i 8 — Zdrowotność roślin — zrównoważone stosowanie pestycydów — wymóg obejmuje między innymi obowiązek szkoleń z zakresu stosowania ŚOR;
- SMR 9 — Minimalne normy ochrony cieląt;
- SMR 10 — Minimalne normy ochrony świń;
- SMR 11 — Przestrzeganie norm ochrony zwierząt hodowlanych.

Ostatnie trzy normy dotyczą zapewnienia zwierzętom właściwych warunków dobrostanu oraz opieki. W odniesieniu do 2023 roku wprowadzono czasowe odstępstwo od wdrożenia normy GAEC 7 — zmianowanie upraw oraz obowiązku ugorowania gruntów w ramach normy GAEC 8 (oznacza to, że w części dotyczącej przeznaczenia minimalnego udziału gruntów ornych na obszary nieprodukcyjne — możliwe będzie prowadzenie produkcji na gruntach ugorowanych z określonymi wyjątkami, to znaczy z wyjątkiem uprawy kukurydzy, soi i zagajników o krótkiej rotacji)¹¹. Przestrzeganie norm warunkowości daje szansę na tworzenie skutecznego systemu wsparcia rozwoju produkcji rolnej oczywiście konieczna jest znajomość warunkowości i możliwości łączenia wsparcia w ramach ekoschematów.

Rolnictwo ekologiczne staje się jednym z priorytetów Unii Europejskiej, co odzwierciedla WPR. Komisja Europejska w ramach strategii Zielonego Ładu dla rolnictwa przyjęła za cel osiągnięcie 25% udziału upraw ekologicznych w strukturze unijnej produkcji rolnej. Strona polska przyjęła znacznie niższy cel — 7%. Obecnie ten sposób produkcji zajmuje tylko ponad 8% wszystkich gruntów w Unii Europejskiej, przy czym ta wielkość jest bardzo zróżnicowana w poszczególnych krajach. Podstawą rozwoju rynku produktów ekologicznych musi być popyt rynkowy i chęć konsumentów, aby za takie produkty płacić odpowiednio więcej. Ekspertki szacują, że w ciągu najbliższych 5–10 lat sprzedaż produktów ekologicznych powinna się potroić. W Polsce wartość rynku produktów ekologicznych szacuje się na ok. 1,36 mld zł i odpowiada jedynie za ok. 0,3–0,5% całego rodzimego rynku produktów spożywczych. W ramach Krajowego Planu Strategicznego wprowadzono rozwiązania, które mają zachęcić rolników do podejmowania produkcji ekologicznej¹². W ramach jednego gospodarstwa będzie można realizować jednocześnie kilka ekoschematów, a niektóre z nich na tej samej powierzchni (działce rolnej). Niezbędne jest jednak wykluczenie możliwości realizacji poszczególnych interwencji na danej powierzchni w sytuacji nakładania się (powielania) praktyk, w przypadku, gdy realizują one ten sam cel, a także w przypadku, gdy wydatki interwencji wykluczają się (uniemożliwiając realizację dwóch zobowiązań w danym sezonie). Powstały osobne tabele ukazujące możliwości lub wykluczenia łączenia interwencji na tej samej działce w przypadku gruntów ornych oraz na trwałych użytkach zielonych. Aktualna ich wersja udostępniana jest przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi¹³.

¹¹ <http://wir.org.pl/asp/abc-nowych-doplat-smr,1,artykul,1,3455> (13.10.2023).

¹² <https://klubjagiellonski.pl/2023/06/26/co-oznacza-nowa-bardziej-zielona-niz-kiedyskolwiek-wspolna-polityka-rolna-dla-polskiego-rolnictwa> (13.10.2023).

¹³ <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/ekoschematy3> (13.10.2023).

Choć paleta możliwości jest dość szeroka, to wdrożenie ekoschematów w praktyce wymaga odpowiedniej strategii ich doboru, aby jak najmniej ingerować w strukturę produkcji, wymaga także przygotowania sprzętowego w odpowiednie maszyny do uprawy gleby – szczególnie w uproszczonych systemach. Rozpatrując uwarunkowania produkcji w gospodarstwach rolnych oraz możliwości ich adaptacji do WPR czy założeń Europejskiego Zielonego Ładu należy określić, w przypadku każdego gospodarstwa, strategiczny plan działań i decyzji, aby warunki dopłat nie były jedyną przesłanką ich uruchomienia. Z punktu widzenia pożądanых zmian polskiego rolnictwa istotną będzie analiza korzyści oraz ograniczeń wynikających z zastosowania nowego narzędzia płatności, w tym zwłaszcza analiza prowadzona z poziomu gospodarstw stosujących ekoschematy.

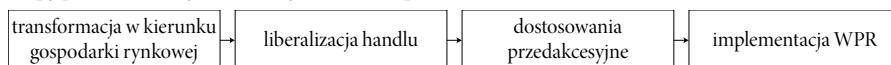
3. Kierunki i narzędzia adaptacji gospodarstw rolnych do nowych warunków funkcjonowania rynków rolnych

3.1. Ewolucja otoczenia i trendy kształtujące produkcję rolną

Na przestrzeni kilku ostatnich dekad w sektorze rolnym w Polsce zachodzi transformacja, którą wymuszają i akcelerują zmiany uwarunkowań jego funkcjonowania, wymagająca od gospodarstw rolnych stosownej adaptacji. Przeobrażenia, do jakich dochodzi, dotyczą wszystkich rodzajów otoczenia, a więc zarówno tych o charakterze naturalnym, demograficznym i gospodarczym, jak i tych związanych z otoczeniem polityczno-prawnym, technologicznym oraz społeczno-kulturowym. W perspektywie historycznej istotnym motorem zmian okazała się transformacja w kierunku gospodarki wolnorynkowej oraz będące jej następstwem wstąpienie Polski do Unii Europejskiej, którego skutkiem była implementacja zasad i narzędzi Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) (rysunek 3).

Rysunek 3.

Etapy przeobrażeń rynków rolnych w Polsce po 1989 roku

Źródło: opracowanie na podstawie Dzwonkowski i in., 2021.

Transformacja gospodarcza w Polsce przybrała charakter terapii szokowej, w której zmiany wprowadzane były szybko i w sposób zdecydowany, a ich kierunek wyznaczał konsensus waszyngtoński, którego rdzeniem były stabilizacja, liberalizacja i prywatyzacja (Piątkowski, 2019). Polska wraz z Czechami, Estonią, Słowacją i Węgrami zaliczana jest dzisiaj do grupy państw, które w latach 90-tych XX wieku charakteryzowały się największą intensywnością transformacji (do grupy tej na początku XXI wieku dołączyły Litwa i Łotwa), (Kaczmarek, 2019).

Już pierwsze lata transformacji wpłynęły na funkcjonowanie sektora rolno-żywnościowego oraz składających się na niego rynków. Doszło wtedy do znaczących zmian struktury gospodarki, które skutkowały zmniejszeniem udziału sektora rolno-żywnościowego w PKB, nastąpiła także prywatyzacja rolnictwa (Poczta, 2020). Naturalną konsekwencją transformacji było stworzenie warunków, w których zachodziła liberalizacja handlu międzynarodowego. Działaniami, które jeszcze przed 1989 rokiem sprzyjały umacnianiu pozycji Polski na arenie międzynarodowej w wymiarze handlowym był udział w wybranych rundach GATT (ang. *General Agreement on Tariffs and Trade* – Układ Ogólny w Sprawie Taryf Celnych i Handlu), a następnie wstąpienie w 1995 roku do WTO (ang. *World Trade Organization* – Światowa Organizacja Handlu), (*Ustawa z dnia 3 lutego 1995 roku...*). W późniejszym czasie unijna akcesja oznaczała, iż formalna sytuacja Polski na forum Światowej Organizacji Handlu przekształciła się w wyniku przekazania odpowiedzialności za kształtowanie polityki handlowej na poziom wspólnotowy, przy czym – należy podkreślić – jednym z największych współcześnie problemów negocjacyjnych są negocjacje rolne dotyczące liberalizacji handlu produktami rolnymi (Skrzypczyńska, 2012).

Efektem transformacji po 1989 roku na wsi stały się przemiany własnościowe, aczkolwiek nie były one tak rozległe jak w innych krajach postsocjalistycznych. Niemniej jednak – w wymiarze przestrzennym – występowało zróżnicowanie zachodzących przemian własnościowych i do dziś struktura własnościowa ziemi rolnej jest zróżnicowana. W wyniku prywatyzacji na przełomie lat 1992–2016 Agencja Nieruchomości Rolnych przeprowadziła sprzedaż ponad 2,6 mln ha gruntów rolnych, z czego prawie 81% nabyły osoby fizyczne, a pozostałą część – osoby prawne (Jędruchniewicz i Maśniak, 2018). Przekształcenia własnościowe zachodziły także za sprawą napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych. W efekcie zachodzących zmian nastąpiła koncentracja struktur podmiotowych, co z punktu widzenia funkcjonowania rynku pozostało nie bez znaczenia dla zachodzących na nim procesów, a w przyszłości może być źródłem zarówno korzyści, jak i problemów. Koncentracja gospodarstw rolnych zachodzi także po unijnej akcesji, choć, według niektórych autorów procesy te nie są silne (Ziętara, 2014). Zdaniem Zegara (2009), czynnikiem sprzyjającym koncentracji zachodzącej w wymiarze wzrostu pozycji przedsiębiorstw rolnych, na tle gospodarstw rodzinnych jest postępująca globalizacja oraz rozwój nowych technologii. Co więcej, mamy jednocześnie do czynienia z przemianami w zakresie struktury agrarnej, w której wzrost koncentracji jest wynikiem spadku liczby gospodarstw rodzinnych (indywidualnych) oraz koncentracją ziemi w rękach gospodarstw posiadających coraz większy areal.

Kolejnym, po wymiarze własnościowym rodzajem przeobrażeń w polskim rolnictwie są zachodzące zmiany strukturalne gospodarki. Mowa tu o zmianach struktury w ujęciu rodzajowym (Karpiński, 2008), czyli uwzględniające elementy składowe gospodarki, jakimi są sektory, gałęzie czy branże. Przy zastosowaniu koncepcji trójsektorowej struktury gospodarki, którą rozwinęli Fisher (1935) i Clark (1957), należy stwierdzić, iż w Polsce deagraryzacja gospodarki, a zatem spadek udziału rolnictwa w produkcji, była znacząca, choć nie tak drastyczna, jak na przykład w Litwie (Wąs i Małażewska, 2012). Udział rolnictwa (wraz z łowiectwem i leśnictwem) w tworzeniu Produktu Krajowego Brutto w 1990 roku kształtował się na poziomie ok. 9%, podczas gdy w 2010 roku było to już 3,3% (Wigier, 2013).

Zachodząca w Polsce transformacja oznaczała odejście od sektorów podstawowych, w tym rolnictwa na rzecz produkcji bardziej złożonej i zaawansowanej technologicznie, by następnie prowadzić do rozwoju usług, świadczącym o rozwoju gospodarczym (Talar, 2011).

Transformacja rolnictwa zachodziła w późniejszym okresie także za sprawą przygotowań do wstąpienia do Unii Europejskiej oraz przyspieszyła w związku z akcesją. Zdaniem Baer-Nawrockiej i Poczty (2014) to właśnie za sprawą transformacji, służącej odejściu od systemu gospodarki centralnie planowanej oraz integracji ze strukturami unijnymi, nastąpił rozwój i modernizacja sektora rolnego, czemu sprzyjało także tworzenie otoczenia instytucjonalnego (Poczta, 2020). Wejście Polski do UE oraz objęcie polskiego rolnictwa zasadami Wspólnej Polityki Rolnej oznaczało, iż pojawiły się warunki sprzyjające wzrostowi produkcji za sprawą transferów środków pochodzących z unijnego budżetu. Zmiany wystąpiły także po stronie popytowej rynku za sprawą przystąpienia do jednolitego rynku europejskiego, na którym obowiązują swobody przepływu osób, kapitału, towarów i usług. Dostęp do nowych rynków oznaczał przemiany w zakresie zasięgu geograficznego polskich producentów rolnych.

Opisane powyżej okoliczności, związane z transformacją oraz przystąpieniem do Unii Europejskiej, oznaczały konieczność adaptacji gospodarstw rolnych do zmieniających się uwarunkowań. Współcześnie pojawiły się kolejne uwarunkowania i trendy, które generują potrzebę dalszych działań adaptacyjnych, za sprawą których gospodarstwa rolne nie powinny tracić swojej pozycji konkurencyjnej na rynku. Uwarunkowania te wynikają — po pierwsze — ze zmieniającej się sytuacji geopolitycznej oraz ewoluującego systemu regulacji, po drugie i trzecie — wynikają z trendów zachodzących w wymiarze demograficznym i społeczno-kulturowym, po czwarte — są związane ze zmianami gospodarczymi, w tym procesami zachodzącymi na rynkach związanymi ze wszystkimi ich elementami: podażą, popytem i cenami, po piąte — są spowodowane zmianami technologicznymi oraz powiązanymi z nimi innowacjami, a po szóste — są efektem zmieniającej się sytuacji klimatycznej.

Na przestrzeni ostatnich dwóch dekad globalna sytuacja geopolityczna kształtowana była przez takie wydarzenia, jak: ataki terrorystyczne z 11 września 2001 roku, Arabską Wiosnę w 2010 roku, wojnę domową w Syrii (zapoczątkowaną w 2011 roku), Euromajdan oraz aneksję Krymu przez Rosję w 2014 roku (oraz eskalację wojny na początku 2022 roku), Brexit czy też napięcia na linii USA–Chiny. Współczesny świat charakteryzuje niestabilność zachodząca zarówno w odniesieniu do globalnej gospodarki, jak i kwestii geopolitycznych (Bouoiyour i in., 2019). Napięcia powstałe w wyniku zmieniającej się sytuacji geopolitycznej nie pozostają bez wpływu na rynki rolne. Między innymi wyniki badań Micallefa i in. (2023) stanowią przesłankę do stwierdzenia, iż ceny niektórych towarów rolnych były podatne na wydarzenia o charakterze geopolitycznym, które przypadły na lata 2000–2022.

Kolejnymi rodzajami otoczenia, którego zmiany przekładają się na funkcjonowanie wielu rynków, w tym rynków rolno-żywnościowych, są otoczenie demograficzne i społeczno-kulturowe. W tym wymiarze kluczowymi współczesnymi trendami demograficznymi są starzenie się społeczeństwa (wynikające z wydłużania się długości życia i spadku liczby urodzeń) oraz wzrost migracji, które łącznie wpływają nie tylko na obecną, ale również kształtują przyszłą sytuację społeczno-gospodarczą (Grzybowska-Brzezińska i Kuberska, 2022). Jednocześnie liczba ludności na świecie zwiększa się, co jest powodem zmian o cha-

rakterze popytowym na rynku rolno-żywnościowym — globalny popyt na żywność rośnie. Według analiz Głównego Urzędu Statystycznego (2022) w 2020 roku w Polsce na obszarach wiejskich, zamieszkiwało blisko 40% ludności kraju, a w ciągu dekady na terenach tych przybyło ok. 247 tys. mieszkańców, co było skutkiem dodatniego salda migracji w całym analizowanym okresie oraz dodatniego przyrostu naturalnego w latach 2010–2014 i 2016–2018. Niemniej jednak, na obszarach wiejskich ma miejsce starzenie się populacji (Wojcieszak i Wojcieszak, 2018), na co wskazuje m.in. wzrost mediany wieku o 3 lata między 2010 i 2020 rokiem (Główny Urząd Statystyczny, 2022).

W wymiarze gospodarczym i rynkowym funkcjonowanie gospodarstw rolnych zachodzi w warunkach ryzyka, którego źródłem jest m.in. zmienność cen, będąca skutkiem zachodzących procesów gospodarczych. Przyczyn dynamiki uwarunkowań rynkowych można doszukiwać się w zmianach polityki rolnej na obszarze Unii Europejskiej, w globalizacji, w zmianach agroklimatycznych, jak i we wspomnianych już uwarunkowaniach geopolitycznych (Dzwonkowski i in., 2021), ale także występują one w trakcie kryzysów gospodarczych i finansowych. Tylko w ciągu dwóch pierwszych dekad XXI wieku Polska gospodarka doświadczyła kilku znaczących kryzysów, z czego dwa ostatnie to kryzys wywołany pandemią COVID-19 oraz wojna w Ukrainie. Dodatkowo rolnictwo boryka się z szeregiem problemów związanych z dostępem do siły roboczej, w szczególności tej o charakterze sezonowym oraz ze wzrostem cen energii.

Czwartym typem otoczenia, w ramach którego można wyodrębnić kluczowe trendy kształtujące warunki funkcjonowania rynków rolnych, jest otoczenie technologiczne. W zakresie tego otoczenia pojawiło się w ostatnich latach wiele nowych wyzwań związanych z zachodzącym postępem technologicznym, którego przykładami są: robotyzacja, cyfryzacja (digitalizacja) czy też sztuczna inteligencja (AI). Nowe technologie są sposobem na podnoszenie produktywności w rolnictwie w obliczu ograniczonych możliwości wykorzystania efektów skali w rolnictwie, ograniczonego dostępu do zasobów naturalnych oraz mniejszych możliwości powiększania obszaru użytków rolnych. W raporcie Komisji Europejskiej (2020), a dokładniej rzecz ujmując w raporcie Dyirekcji Generalnej ds. Rolnictwa i Rozwoju Wsi, zatytułowanym „EU agricultural outlook for markets, income and environment 2020–2030”, pojawiła się teza, iż w związku ze zmianami zachodzącymi w odniesieniu do wymagań środowiskowych, ale także społecznych, wzrost plonów będzie nie tylko skutkiem wprowadzania zmian w stosowanych praktykach rolnych, ale także efektem prowadzonych prac B+R. Badania i rozwój będą wspierać wzrost plonów. Zdaniem autorów raportu kluczową rolę w tym procesie odegra cyfryzacja. Jest ona procesem, w którym, za sprawą wykorzystania coraz większej liczby danych z zakresu rolnictwa, możliwe będzie wsparcie jego przemian w kierunku rolnictwa 4.0. Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD, 2019) zidentyfikowała najważniejsze czynniki odgrywające rolę w procesach wdrażania nowych technologii w rolnictwie. Kluczowe w tym zakresie jest zapewnienie dostępu do szerokopasmowego Internetu, ale także rozwój usług gromadzenia i analizy danych, zaprojektowanie i zbudowanie kompleksowej polityki danych cyfrowych oraz twardej infrastruktury.

Ostatni rodzaj otoczenia — otoczenie naturalne — jest bezwzględnie powiązane z produkcją rolną, a zatem wszelkie wyzwania, które pojawiają się w jego zakresie, mają bez-

pośredni wpływ na funkcjonowanie gospodarstw rolnych. Współcześnie — bardziej niż kiedykolwiek wcześniej — podkreśla się, że zasoby naturalne Ziemi mają charakter skończony i wraz z czasem coraz bardziej ich ubywa. Co więcej, występuje obecnie poważny problem erozji gleb, zasoby wody pitnej są coraz mniejsze, a ponadto pogłębia się pustynnienie. Na domiar wszystkich powyższych problemów zidentyfikowano szereg negatywnych zmian klimatycznych, które doprowadziły do sytuacji, wymagającej ograniczenia emisji gazów cieplarnianych (dotychczasowe podejście do tej kwestii wymaga zredefiniowania), oraz ograniczenia stosowania pestycydów i nawozów mineralnych. Zmiany środowiskowe są na tyle poważne, że istnieje potrzeba dalszego usystematyzowania systemu ochrony zasobów naturalnych, w tym ochrony bioróżnorodności, gleb, powietrza i wód. Wraz z upływem czasu woda staje się zasobem o charakterze deficytowym (konieczne więc bywa ograniczanie jej zużycia), a na dodatek potrzebne jest dalsze wypracowywanie systemów jej ochrony przede wszystkim przed zanieczyszczeniami. Kolejną kwestią, w odniesieniu do funkcjonowania gospodarstw rolnych zakotwiczoną w problemach wynikających ze zmian otoczenia naturalnego (środowiskowego), jest konieczność ograniczania zużycia energii (wynikająca po części z faktu wzrostu cen energii, ale także z faktu, iż zasoby energii są ograniczone). Gospodarstwa rolne muszą więc rozważyć kolejny dylemat, jakim jest inwestowanie w odnawialne źródła energii.

W obliczu zmian otoczenia ewolucji podlega także prowadzona produkcja rolna — nie tylko w zakresie rodzajów produkcji roślinnej czy zwierzęcej, ale również w zakresie idei, technologii i technik w niej wykorzystywanych. Współczesne technologie produkcji są wspierane m.in. przez ideę integrowanej produkcji roślin (IP) — krajowy system produkcji żywności, której atrybutami są: wysoka jakość, bezpieczeństwo dla ludzi oraz wysokie walory konsumpcyjne. Technologią, której znaczący rozwój następuje w XXI wieku, jest rolnictwo precyzyjne. Do koncepcji kształtujących rolnictwo zaliczyć należy także ideę rolnictwa ekologicznego oraz koncepcję zrównoważonej produkcji zwierzęcej.

Kluczowymi trendami wymuszającymi adaptację gospodarstw rolnych do nowych realiów rynkowych jest z pewnością zachodzący w rolnictwie postęp technologiczny. Analizując kluczowe trendy, mające wpływ na realia gospodarstw rolnych, nie można pominąć wątku rozwoju, jaki ma miejsce w biotechnologii. Co więcej, zachodzące zmiany struktury gospodarstw rolnych w Polsce prowadzą do sytuacji, w której mniejszym gospodarstwom indywidualnym przychodzi konkurować z gospodarstwami wielkoobszarowymi, które z uwagi na swój rozmiar i posiadane zasoby są w stanie szybciej dostosować się do zmian otoczenia. Kolejnym kluczowym trendem jest rozwój idei rozwoju zrównoważonego oraz powiązanych z nim polityk, promujących tę ideę.

Otoczenie, w którym funkcjonują gospodarstwa rolne, podlega nieustannej ewolucji i kształtowane jest przez trendy o różnorodnym charakterze. W takich warunkach należy liczyć się także ze zmianami w zakresie ryzyka prowadzenia tego rodzaju działalności. Otoczenia: polityczno-prawne, demograficzne, ekonomiczne, społeczno-kulturowe czy wreszcie technologiczne i naturalne ewoluowały w dotychczas nieznanym rolnikom kierunku. Stoją one przed dylematem wprowadzania nowych technologii oraz rozwiązań wpisujących się w założenia gospodarki zrównoważonej. W takich warunkach konieczne jest zapewnienie im wsparcia, które ograniczy poziom ryzyka, z jakim gospodarstwa rolne mają do czy-

nienia oraz sprzyjających uwarunkowań systemowych, w których pozostaje im konkurować. W obliczu tak zarysowanych realiów, kolejny podrozdział zostanie poświęcony programom noszącym znamiona innowacyjnych, które prowadzone są przez wybrane instytucje sektora rolno-żywnościowego, a także współczesnym formom i narzędziom doradztwa odpowiadającym na potrzeby gospodarstw rolnych.

3.2. Programy innowacyjne oraz współczesne formy i narzędzia doradztwa

Obecnie, w obliczu zmieniających się uwarunkowań rozwoju rolnictwa, gospodarstwa rolne w Polsce znalazły się w sytuacji wymagającej szybkiej reakcji zarówno z ich strony, jak i ze strony podmiotów i instytucji wspierających rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich. Efektem podejmowanych działań powinno być przechodzenie w kierunku produkcji bardziej zrównoważonej, w której poza wymiarem ekonomicznym, istotny jest również wymiar środowiskowy prowadzonej produkcji rolnej. Dodatkowo w skali świata konieczne jest dostosowanie skali produkcji do zapotrzebowania, które wzrasta wraz z rosnącą liczbą ludności. Pewne ograniczenia powodują, iż sprostanie tym wyzwaniom nie zawsze jest możliwe, szczególnie w przypadku gospodarstw rolnych, które mają ograniczone zasoby, a więc i ograniczoną możliwość wzrostu skali prowadzonej produkcji.

W „Strategii zrównoważonego rozwoju wsi rolnictwa i rybactwa” (2019) podkreśla się znaczenie wdrażania nowych technologii i powiązanej z nimi cyfryzacji na drodze ku przewyżczeniu współczesnych barier rozwojowych. Jednakże, wykorzystanie technologii w rolnictwie w Polsce nie jest powszechne i wzrasta dość nieregularnie a jego zakres różni grupę dużych oraz małych i średnich gospodarstw. Podczas gdy w dużych gospodarstwach ma miejsce stopniowe przechodzenie od podstawowej cyfryzacji do Internetu rzeczy (ang. *Internet of Things*, IoT), to w przypadku małych i średnich gospodarstw nadal priorytetem pozostaje wdrażanie dobrych praktyk i optymalizowanie procesów.

Do barier strukturalnych w zakresie wdrażania rolnictwa 4.0 w Polsce należy zaliczyć (*Technologie w rolnictwie*, 2021):

- zbyt niską wydajność,
- niedostateczne finansowanie, w tym niewystarczające środki na B+R,
- ograniczoną świadomość,
- brak zaufania do rozwiązań cyfrowych (w połączeniu z niechęcią do zmian oraz niewystarczającą edukacją),
- bariery strategiczne, w tym niewystarczająco doprecyzowane strategiczne kierunki rozwoju rolnictwa 4.0.

Z zamysłem wsparcia rozwoju rolnictwa oraz ograniczenia jego barier wiele instytucji i podmiotów podejmuje w Polsce liczne inicjatywy. Jedną z takich instytucji jest Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa (KOWR), czyli agencja o charakterze wykonawczym podległa Ministerstwu Rolnictwa i Rozwoju Wsi, której Dyrektor Generalny jest organem administracji realizującym politykę państwa. Obszary podejmowanych przez KOWR działań

są zróżnicowane i obejmują m.in. szeroko pojęte kwestie rozwojowe. W ramach projektów o charakterze innowacyjnym KOWR prowadził i nadal prowadzi różne działania, do których należy zaliczyć¹: program racjonalizacji i ograniczania marnotrawstwa żywności — PROM, paszportyzację polskiej żywności, teledetekcję satelitarną, platformę żywnościową i standaryzację wykorzystania bezałogowych statków powietrznych. Celem każdego z wymienionych obszarów jest poprawa uwarunkowań działania na rynku wraz z rozwojem wsi i obszarów wiejskich.

W ramach zakończonego już programu racjonalizacji i ograniczania marnotrawstwa żywności KOWR (2021) opracował „Strategię racjonalizacji strat i ograniczania marnotrawstwa żywności”, w której określono kierunki rozwoju oraz opracowany plan przeciwdziałania stratom i marnotrawstwu żywności. Szczególny nacisk położono w niej na: sformułowanie rekomendacji w zakresie priorytetów oraz kierunków interwencji zmierzających do ograniczania marnotrawstwa żywności, a także na rozwiązania o charakterze legislacyjnym i samoregulującym.

Kolejnym projektem prowadzonym przez KOWR, jest program Paszportyzacja Polskiej Żywności, który polega na budowie i wdrożeniu (pilotaż) cyfrowego systemu identyfikowania żywności w ramach łańcucha dostaw. Za sprawą tego projektu nastąpi promocja rzetelnych producentów, przetwórców i pośredników, a klientom i konsumentom system zapewni dostęp do wiarygodnej informacji o produktach rolno-spożywczych.

Następnym projektem KOWR jest budowa Systemu Satelitarnego Monitorowania Upraw Rolnych, w którym możliwe będzie monitorowanie upraw i przewidywanie plonów w oparciu o teledetekcję satelitarną (przy wykorzystaniu danych satelitarnych, meteorologicznych, glebowych, in-situ i statystycznych). Ogólnie rzecz biorąc, obrazowanie powierzchni ziemi za pomocą usług satelitarnych oraz teledetekcji i wykorzystanie dronów znajdują coraz szersze zastosowanie w rolnictwie — także w Polsce. Ich rozwój może przelożyć się na szereg korzyści nie tylko z punktu widzenia rolników, ale również instytucji państwa odpowiedzialnych za bezpieczeństwo żywnościowe. Jednocześnie, KOWR prowadzi projekt innowacyjny poświęcony standaryzacji wykorzystania bezałogowych statków powietrznych (BSP), którego celem jest potwierdzenie ich przydatności i ocena ich wykorzystania w KOWR oraz opracowanie jednolitych standardów dotyczących użytkowania bezałogowych statków powietrznych.

Kolejny projekt, w który zaangażowany był KOWR, stanowiła Platforma Żywnościowa, w ramach której w 2020 roku zaczął funkcjonować Giełdowy Rynek Rolny, czyli wyodrębniony segment rynku na Towarowej Giełdzie Energii. Celem projektu było zaprojektowanie i uruchomienie elektronicznego narzędzia służącego giełdowemu obrotowi produktami rolno-spożywczymi na zasadach rynku spot.

Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa wspiera też inne działania rozwijające procesy cyfryzacji w rolnictwie, a także te nakierowane na rozwój gospodarki zrównoważonej. Należą do nich na przykład usługi w ramach Okienka dla Rolnika, które umożliwiają zdalne uzyskiwanie informacji oraz składanie stosownych wniosków. Wpisując się w nurt cyfryzacji usług publicznych, KOWR uruchomił także portal E-rolnik, służący korzystaniu z usług elektronicznych dostępnych w tej instytucji.

¹ <https://www.gov.pl/web/kowr/projekty-innowacyjne> (13.10.2023).

Zmiany w rolnictwie zachodzą zarówno w oparciu o programy innowacyjne wdrażane przez instytucje wspierające rolnictwo i obszary wiejskie, jak i za sprawą działań z zakresu systemu doradztwa rolniczego. Wyzwania, które współcześnie stoją przed gospodarstwami rolnymi są czynnikiem krytycznym i niejako wymuszającym potrzebę rozwoju profesjonalnych usług doradczych. Za ich sprawą powinny zachodzić zmiany strukturalne w rolnictwie oraz ewolucja podejmowanej w jego ramach działalności. Ponadto winny one służyć beneficjentom w taki sposób, aby wzrastała ich świadomość w zakresie norm i wymogów — także w zakresie kwestii środowiskowych i klimatycznych.

Usługi doradcze w Polsce są prowadzone w ramach systemu o charakterze publiczno-prywatnym przez podmioty sfery publicznej: Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, którego celem jest doskonalenie wiedzy i umiejętności kadry doradczej oraz podniesienie i ujednoczenie standardów usług świadczonych przez doradców na rzecz rolników przez wojewódzkie Ośrodki Doradztwa Rolniczego, Izbę Rolniczą, w której strukturze funkcjonuje Krajowa Rada Izb Rolniczych i wojewódzkie izby rolnicze oraz publiczne uczelnie wyższe czy też instytuty badawcze i powiązanych z nimi ekspertów, a także przez sferę doradztwa prywatnego, reprezentowaną przez prywatne podmioty doradcze, organizacje i związki branżowe oraz podmioty handlowe. Dodatkowo, szeroki dostęp do wiedzy możliwy jest także dzięki treściom dostępnym w Internecie.

Publiczne doradztwo rolnicze w Polsce wspiera rolników oraz innych mieszkańców wsi w wielu wymiarach. Oferowane usługi doradcze ewoluują w kierunku zgodnym z zachodzącymi zmianami uwarunkowań. Oznacza to, że do zakresu oferowanych usług włączane są m.in. usługi cyfrowe. Podstawowe zadania, stawiane przed doradztwem publicznym, dotyczą (*Publiczne doradztwo rolnicze...*): poprawy poziomu dochodów rolniczych, podnoszenia konkurencyjności gospodarstw rolnych, wspierania zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich oraz podnoszenia poziomu wiedzy i umiejętności zawodowych rolników i innych mieszkańców obszarów wiejskich.

W odpowiedzi na wyzwania stojące przed polskimi gospodarstwami rolnymi publiczne jednostki doradztwa rolniczego wprowadziły w ostatnich latach nowe formy i narzędzia doradztwa oraz wsparcia rolników. Można do nich zaliczyć cyfryzację kanałów sprzedaży produktów z gospodarstw rolnych za sprawą uruchomienia systemu e-bazarków. Jednym z kluczowych czynników, które wpłynęły na ich powstanie, była pandemia COVID-19 (Dudek i Śpiewak, 2022).

Krajowe Dni Pola to także przykład zaangażowania podmiotów publicznych w doradztwo na rzecz gospodarstw rolnych. W 2023 roku odbywały się one pod hasłem „Rolnictwo innowacyjne”. Jednym z kluczowych elementów tej edycji Dni Pola było zorganizowanie Strefy Poletek Demonstracyjnych, w których zaprezentowano kilkaset odmian roślin uprawnych. Innymi zorganizowanymi działaniami były: Strefa Innowacji (zaprezentowano w niej nowe technologie znajdujące zastosowanie w rolnictwie, a celem nadrzędnym było wsparcie transferu wiedzy), Strefa IV Regionalnej Wystawy Zwierząt Hodowlanych, Strefa Rozwoju Obszarów Wiejskich, Strefa Energii dla Rolnictwa, Strefa Ogrodnictwa, Strefa XXIX Wielkopolskich Targów Rolniczych i Strefa Doradztwa i Instytutów².

² <https://www.dnipola2023.pl/strefy> (13.10.2023).

Innym ze stosowanych narzędzi, służących adaptacji gospodarstw rolnych do współczesnych trendów obowiązujących w rolnictwie, jest Krajowa Sieć Gospodarstw Demonstracyjnych³. Tego typu gospodarstwa pełnią funkcję miejsc, w których, w drodze obserwacji i rozmów, zachodzą procesy zdobywania wiedzy i wymiany doświadczeń. Koordynatorem sieci jest Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, a za dobór gospodarstw demonstracyjnych odpowiedzialne są Wojewódzkie Ośrodki Doradztwa Rolniczego. Organizowane działania demonstracyjne mogą dotyczyć wielu aspektów funkcjonowania gospodarstw i życia na obszarach wiejskich, począwszy od specyfiki prowadzonej produkcji rolnej, poprzez kwestie wykorzystania maszyn i urządzeń, działalność pozarolniczą, kwestie związane z adaptacją do krajowych i unijnych przepisów czy też dostosowania się do innych zmian w otoczeniu.

Działalność Ośrodków Doradztwa Rolniczego realizowana jest poprzez usługi z zakresu doradztwa, szkoleń, działalności informacyjnej i upowszechnieniowej. Według szacunków liczba świadczonych rocznie usług oscyluje wokół dwóch milionów. Obszary tematyczne, wokół których zaprojektowane są świadczone przez ODR-y usługi dotyczą m.in. (*Publiczne doradztwo rolnicze...*): modernizacji gospodarstw rolnych i poprawy jakości artykułów rolno-spożywczych; stosowania nowoczesnych metod agrotechnicznych i nowych rozwiązań w produkcji rolniczej; technologii produkcji roślinnej i zwierzęcej; rolnictwa ekologicznego; integrowanej produkcji i ochrony roślin; bioasekuracji; zasad przeciwdziałania i adaptacji do zmian klimatu; zaleceń dobrej praktyki rolniczej wynikających z ustawy Prawo wodne; gospodarki wodno-ściekowej oraz postępowania z odpadami; wykorzystanie energii z OZE; rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich i prowadzenia działalności pozarolniczej; przetwórstwa w ramach działalności marginalnej, lokalnej i ograniczonej (MLO); krótkich łańcuchów dostaw; promocji i sprzedaży produktów lokalnych i regionalnych; zasady tworzenia i funkcjonowania grup producentów rolnych i innych form organizacji rolników; zarządzania gospodarstwem rolnym; ubieganie się o środki zewnętrzne na rozwój gospodarstwa; BHP; rachunkowości; unowocześniania wiejskich gospodarstw domowych; rozwoju agroturystyki i turystyki wiejskiej oraz promocji wsi jako atrakcyjnego miejsca wypoczynku; zachowania dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego wsi; aktywizacji mieszkańców obszarów wiejskich oraz współpracy z lokalnymi organizacjami społecznymi.

W związku ze zmianami wprowadzanymi we Wspólnę Polityce Rolnej usługi świadczone przez doradców zmieniają swój zakres. Wraz z pojawieniem się w 2023 roku koncepcji ekoschematów — a zatem interwencji przyjmującej formę płatności bezpośrednich, w ramach której realizacja praktyk korzystnych dla środowiska, klimatu i dobrostanu zwierząt może przełożyć się dla rolnika na dodatkowe płatności — istniało ryzyko, iż nowy rodzaj interwencji i związane z nim wnioski mogą być problematyczne dla części rolników. W związku z powyższym istniała możliwość skorzystania z usług doradców Ośrodków Doradztwa Rolniczego w zakresie wypełnienia wniosków dotyczących tej nowej i dobrowolnej formy wsparcia.

System doradztwa rolniczego jest istotnym czynnikiem rozwoju polskiego sektora rolno-żywnościowego. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż wśród pięciu priorytetów Mini-

³ <https://gospodarstwademonstracyjne.cdr.gov.pl/o-sieci-gospodarstw> (13.10.2023).

sterstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi na rok 2023 znalazły się⁴: rozwój systemu podnoszenia kompetencji doradców; informatyzacja i cyfryzacja doradztwa rolniczego; wymiana wiedzy i rozwój współpracy w ramach systemu wiedzy i innowacji rolniczych (AKIS — ang. *Agricultural Knowledge and Innovation System*), przygotowanie rozwiązań i narzędzi niezbędnych do realizacji Planu Strategicznego WPR 2021–2027 oraz rozwój sieci zagród edukacyjnych, gospodarstw demonstracyjnych i gospodarstw opiekuńczych.

Dalszy rozwój systemu doradztwa, który determinować będą współczesne wyzwania stojące przed sektorem rolnym, wymaga podejmowania strategicznych decyzji oraz projektowania działań służących ich optymalnej realizacji. Jednym z kierunków, które mogą usprawnić proces ewolucji rolnictwa w stronę rolnictwa zrównoważonego i zdigitalizowanego jest współpraca podejmowana między różnymi uczestnikami rynków rolnych. Problematyce współpracy poświęcono kolejny podrozdział monografii.

3.3. Koopetycja, klastry i eko-regiony

Zmieniające się otoczenie wymusza na gospodarstwach rolnych oraz na całym sektorze rolno-żywnościowym konieczność dostosowania swoich działań do nowych uwarunkowań. Biorąc pod uwagę fakt, że nowe okoliczności są wyzwaniem dla wielu podmiotów — zarówno dużych gospodarstw rolnych, jak i tych o mniejszym rozmiarze — należy poszukiwać rozwiązań, które sprawią, że staną się one mniejszą barierą na drodze prowadzącej do rozwoju polskiego sektora rolnego. Jednym z podejść, które należy uznać za potencjalnie sprzyjające dostosowywaniu się do dynamicznego otoczenia jest podejmowanie szeroko pojętej współpracy. Mając powyższe na względzie, w niniejszym podrozdziale zostanie omówiona problematyka koopetycji oraz powiązane z nią koncepcje klastrów oraz eko-regionów.

Gospodarka jest sumą podmiotów, które ją tworzą. Tym samym, wyniki procesów zachodzących na poziomie mikroekonomicznym kumulują się na poziomie rynku, branży, regionu czy też gospodarki narodowej. Więzy, jakie zawiązują się między podmiotami, mogą mieć różnorodny charakter, a ich konsekwencją z punktu widzenia podmiotów tworzących gospodarkę jest ich pozycja, rola i znaczenie w procesach w niej zachodzących. Sieć powiązań występujących w gospodarce oraz na poszczególnych rynkach determinuje rolę poszczególnych podmiotów oraz zależności zachodzące między nimi. Zgodnie z podejściem Nalebuffa i Branderburgera (1997), na rynkach zawiązane są relacje między pięcioma typami podmiotów (rysunek 4), których całokształt tworzy sieć wartości.

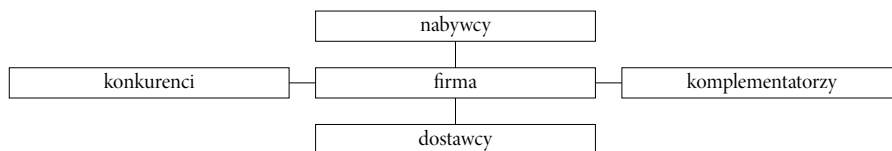
Relacje między podmiotami mogą zachodzić w wymiarze pionowym (wertykalnym) i poziomym (horyzontalnym). Powiązania o charakterze wertykalnym zachodzą w oparciu o relacje między sprzedającymi i kupującymi (w ramach łańcucha dostaw), a zatem reprezentującymi kluczowe elementy rynku. Z poznawczego punktu widzenia są one łatwiej identyfikowalne oraz często wyżej sformalizowane niż powiązania horyzontalne. Ujęcie poziome obejmuje podmioty oferujące produkty lub usługi konkurencyjne oraz związki posiadające znamiona relacji komplementarnych. Wśród powiązań o profilu horyzontalnym wyróżnia się koegzystencję (współistnienie), konkurencję (rywalizację), kooperację (współ-

⁴ <https://www.cdr.gov.pl/o-nas> (13.10.2023).

pracę) i koopetycję (kooperencję). Cechy relacji zawiązywanych w ramach tych czterech typów powiązań zestawiono w tabeli 3.

Rysunek 4.

Sieć wartości

Źródło: opracowanie na podstawie Nalebuff i Brandenburger, 1997.

Biorąc pod uwagę realia rynkowe, konkurencja jest działaniem, które dla uczestników rynku ma charakter pierwotny i stanowi dominującą formę ich działania. Występowanie konkurencji nie wyklucza jednak występowania innych relacji, których charakter odbiega od jej istoty. Konkurencyjne ze sobą podmioty, nastawione w swoich działaniach na zysk, szczególnie w obliczu zmieniających się uwarunkowań zdają się dostrzegać korzyści płynące z podejmowania współpracy (kooperacji) z innymi uczestnikami rynku. W „Wielkim słowniku języka polskiego” kooperacja jest zdefiniowana jako „współpraca w jakiejś dziedzinie”⁵. W ramach jednego z kluczowych paradygmatów z zakresu zarządzania strategicznego, zakotwiczonego w dylemacie wyboru między konkurencją a współpracą, podkreśla się istnienie pozytywnych efektów wynikających z podejmowania współpracy. W podejściu tym kładzie się nacisk na fakt, iż przedsiębiorstwa funkcjonują w sieci relacji, która kształtowana jest przez kooperację, a system podlega wpływowi „widzialnej ręki współpracy” (Padula i Dagnino, 2007). Współpraca może być źródłem szeregu korzyści, które mogą wzrastać wraz z rozszerzaniem jej zakresu (Gazdecki, 2012; Goryńska-Goldmann i Gazdecki, 2012).

Tabela 3.

Cechy relacji horyzontalnych

Rodzaj relacji	Cechy relacji
koegzystencja	– brak interakcji i związków o charakterze ekonomicznym – cele ustalone w sposób niezależny
konkurencja	– działania typu akcja-reakcja – konkurencja jako gra o sumie zerowej – występuje obserwacja konkurentów (jej efektem może być powielanie działań)
kooperacja	– relacja nawiązywana w sferze biznesowej, społecznej bądź związana z wymianą informacji – rezultatem jest nawiązywanie różnego rodzaju więzi
koopetycja	– związki o charakterze ekonomicznym i pozaekonomicznym – wypracowane są czytelne wytyczne (rezultat formalnych ustaleń lub zaufania)

Źródło: opracowanie na podstawie Bengtsson i Kock, 1999.

⁵ <https://wsjp.pl/haslo/podglad/78893/kooperacja> (13.10.2023).

Współpraca na rynku może przybierać różne formy i być zawiązywana z różnymi podmiotami — konkurentami (wtedy przybiera formę kooperacji rozumianej jako równoległa konkurencja i kooperacja między co najmniej dwoma partnerami biznesowymi, podejmowana z założeniem, iż interakcje mają powtarzalny charakter — Zerbini i Castalado, 2007), nabywcami, pośrednikami, podmiotami otoczenia biznesu i wieloma innymi. Z kolei, według Dagnino i in. (2008) kooperacja to system aktorów w interakcji opartej na częściowej zgodności interesów i celów. Autorzy ci podkreślają, iż konkurencja i współdziałanie mają charakter sprzeczny *ex definitione*, a zachowania konkurencyjne *a priori* wyłączają współdziałanie, zaś zachowania kooperacyjne *a priori* wyłączają konkurencję, a zatem jednoczesne rozpatrywanie konkurencji i współdziałania, czy też działanie, które nosi znamiona działania zarówno konkurencyjnego, jak i kooperacyjnego, „wymaga rewolucji myślowej”. Czakon (2009) podkreśla także, iż kooperacja jako podejście służące rozwiązaniu dylematu między tworzeniem a zawłaszczaniem wartości łączy konkurencję i współdziałanie.

Zdaniem Czakona (2009), ortodoksyjna konkurencja jest utożsamiana z działaniem prowadzącym do zawłaszczania maksymalnej części wartości dostępnej na rynku (co w konsekwencji może oznaczać niszczenie dostawców czy konkurentów), a na tle obowiązujących paradygmatów konkurencji i współdziałania strategię uwzględniającą kooperację wyróżniają się odmiennym stanowiskiem ontologicznym, metodologicznym i epistemologicznym. W przypadku kooperacji ma miejsce tworzenie wartości i czerpanie z niej pożytków oraz współdziałanie nacelowane na maksymalizację dostępnej wartości, by dopiero na dalszych etapach zachodziła konkurencja o jak największy w niej udział.

Relacje zawiązywane w ramach kooperacji mogą przybierać formę relacji pionowych (podmioty je nawiązujące zajmują pozycję dostawców i klientów w ramach łańcucha dostaw), poziomych (zachodzących między bezpośrednimi konkurentami) lub sieciowych (relacje o charakterze pionowym i poziomym) (Bengtsson i Kock, 2000; Kotzab i Teller, 2003). Kooperacja uznawana jest za strategię typu win-win w grze o sumie niezerowej (Branderburger i Nalebuff, 1996), w której dąży się do zwiększenia korzyści przez podmioty w niej uczestniczące, a nie do eliminacji innych podmiotów z gry bądź ograniczenia im do niej dostępu (Jankowska, 2009).

Jedną z przyczyn realizacji strategii kooperacji jest fakt posiadania niewystarczających zasobów z punktu widzenia podmiotów w nią zaangażowanych (Skawińska i Zalewski, 2009). Decyzja o nawiązaniu relacji na zasadzie kooperacji z innym podmiotem powinna być poprzedzona analizą, czy dotychczasowa siła powiązań między podmiotami jest wystarczająca oraz czy występuje między nimi odpowiedni poziom zaufania. W zależności od zakresu wspólnie podejmowanych działań i poziomu zaufania, współpraca między konkurentami może opierać się na porozumieniu o charakterze formalnym lub nieformalnym.

Kooperacja może zachodzić w branżach (i na rynkach) o relatywnie wysokim poziomie atomizowania oraz w strukturach oligopolistycznych (Jankowska, 2009). Działania na zasadzie kooperacji potencjalnie oznaczają, iż możliwe jest wygenerowanie szeregu korzyści, które motywują do jej podejmowania, ale jednocześnie należy mieć na względzie ryzyko, jakie niesie za sobą kooperacja. Niepowodzenie działań noszących znamiona kooperacji może być determinowane różnymi celami i intencjami, wyciekami poufnych danych (Meyer, 1998), niedostatecznymi korzyściami z punktu widzenia przynajmniej jednej ze

stron podejmujących się tej formy współpracy, problemami związanymi z zaufaniem czy też postrzeganiem działań konkurencyjnych jako nadrzędnych (Walley, 2007).

Pewne uwarunkowania powodują, iż kooperacja staje się bardziej „naturalną” formą działania z punktu widzenia uczestników rynku (mowa tu o jego stronie popytowej). Jednym z takich uwarunkowań są klastry, a więc geograficzne skupiska powiązanych firm, wyspecjalizowanych dostawców, jednostek świadczących usługi, firm działających w pokrewnych sektorach i związanych z nimi instytucji (np. uniwersytetów, agencji standaryzujących i stowarzyszeń branżowych), reprezentujących określone dziedziny, konkurujących ze sobą, ale również współpracujących (Porter, 1998). Ich wyróżniającym atrybutem jest występowanie bliskości (rozumianej w sensie bliskości przestrzennej, geograficznej, przy czym w granicach klastrów identyfikowane są także inne formy bliskości — patrz Lis, 2018).

Drugim kluczowym atrybutem klastrów jest specjalizacja branżowa, która przejawia się występowaniem na danym obszarze relatywnie (na tle innych regionów lub krajów) wyższej liczby przedsiębiorstw z określonej branży, tworzących rdzeń klastra (Kuberska i Grzybowska-Brzezińska, 2020). Za sprawą większej liczby konkurentów zlokalizowanych blisko siebie, zachodzi wpływ na funkcjonowanie nie tylko samych przedsiębiorstw, ale również innych podmiotów, jak i całej gospodarki — rozpatrywanej na przykład w ujęciu regionalnym bądź narodowym. Należy podkreślić, iż klastry — podobnie jak inne struktury funkcjonujące w ramach gospodarki — zmieniają się w czasie, a ich wielkość i siła wpływu na gospodarkę nie pozostają na niezmiennym poziomie.

Przetrwanie w tak ukształtowanym otoczeniu wymaga wysiłku, a żeby wypracować, utrzymać lub zwiększyć swoją pozycję konkurencyjną podmioty projektują działania, które mają im w tym pomóc. Jedną z form działań temu sprzyjających jest właśnie współpraca. Inicjatorem bądź akceleratorem współpracy mogą być same podmioty nią zainteresowane i ją podejmujące, bądź podmioty specjalnie powoływane w tym celu, a dokładniej rzecz ujmując, są to podmioty, których celem jest wspieranie rozwoju klastrów. Noszą one miano organizacji klastrowych (ang. *cluster organizations*), a ich menedżerowie dążą do wsparcia zarówno członków tej organizacji, jak i generowania korzyści także poza granicami organizacji klastrowej. Są to wyspecjalizowane podmioty, które podejmują się realizacji inicjatyw klastrowych, a więc celowych działań, których zamierzonym skutkiem jest rozwój klastra (Kuberska, 2020).

Z historycznego punktu widzenia początków organizacji i inicjatyw klastrowych w Polsce należy dopatrywać się w okresie przedakcesyjnym, w którym rozpoczęto działania w ramach tzw. polityki klastrowej, a biorąc pod uwagę perspektywę kolejnych etapów jej rozwoju — powstania (ang. *inception/emergence*), ekstensywnego wzrostu (ang. *extensive growth/growth*), spadku (ang. *decline*) oraz odrodzenia (ang. *rebirth*) — liczba aktywnych organizacji klastrowych zmienia się w czasie, co jest częściowo zależne od dostępnych instrumentów wsparcia (Kuberska i Mackiewicz, 2022).

Organizacje klastrowe powstają w efekcie działań odgórnych (ang. *top-down*, czyli inicjowanych najczęściej przez samorząd) lub oddolnych (ang. *bottom-up*, inicjowanych na poziomie mikroekonomicznym). W zależności od rodzaju podejścia, ich funkcjonowanie może przebiegać w sposób istotnie różny w zależności od stopnia zaangażowania podmiotów sfery publicznej (Fromhold-Eisebith i Eisebith, 2005). Z dotychczasowych badań

nad rolę organizacji klastrowych w gospodarce wynika, iż koordynatorzy (lub innymi słowy menedżerowie) odgrywają istotną rolę animowania klimatu współpracy oraz budowania relacji w drodze wspólnych i wzajemnych działań (Frankowska i Cheba, 2022).

Na przestrzeni ostatnich 20–30 lat w Polsce nie było ewolucji uwarunkowań funkcjonowania klastrów i organizacji klastrowych, ale jednak zaszły daleko idące zmiany w projektowanej polityce klastrowej w zakresie stosowanych w niej programów i narzędzi wsparcia. Jednym z rozwiązań wprowadzonych w połowie drugiej dekady XXI wieku, było wypracowanie założeń systemu certyfikowania tzw. Krajowych Klastrow Kluczowych (KKK), który działa pod auspicjami Ministerstwa Rozwoju i Technologii. Są to najbardziej rozwinięte organizacje klastrowe, które w drodze konkursu (na który składa się wieloetapowa procedura, a oceny w niej przyznawane są przez ekspertów) uzyskują stosowny certyfikat.

Gospodarka, w której zlokalizowane są konkurencyjne klastry, może odczuwać korzyści z ich funkcjonowania, aczkolwiek charakter osiągniętych korzyści różni się między klastrami. W konsekwencji, znaczenie klastrów dla procesów może być analizowane na wielu płaszczyznach. Do najczęściej identyfikowanych efektów, których źródłem są klastry, zalicza się m.in. transfer wiedzy i know how (Biggiero i Sammarra 2010; Gugler i Brunner, 2007; Mackiewicz 2023), innowacyjność (Speldekamp i in., 2019), jak i rozwój na poziomie branżowym (Delgado i in., 2014). W literaturze przedmiotu poświęca się także odrębny wątek problematyce produktywności i wydajności (Porter, 1998), których przyczyny leżą m.in. w szerokim dostępie do wyspecjalizowanych zasobów, co przekłada się także na niższe koszty transakcyjne. Zasadniczo, korzyści z funkcjonowania klastrów występują zarówno na poziomie podmiotów w nich zlokalizowanych (Chrobocińska i Juchniewicz, 2010), jak i na poziomie regionów (Kowalski, 2010). Z drugiej strony, klastry są środowiskiem, w którym może dojść do negatywnych — co do pożądaných efektów — procesów. Przykładowo, może w nich zachodzić nadmierna wąska specjalizacja, izomorfizm technologiczny, wzrost kosztów pracy, nierówności dochodowe lub wysoka presja konkurencyjna (Martin i Sunley, 2003).

System, który tworzy się w granicach klastrów (rysunek 5), ale również wśród członków organizacji klastrowych, posiada pewne charakterystyczne cechy. Poza rywalizacją, zachodzącą między podmiotami w nich zlokalizowanymi zalicza się do nich także dążenie do współpracy, w którą nierzadko są zaangażowane podmioty i instytucje wspomagające (jako inicjujące lub aktywizujące współpracę lub pełniące rolę mediatora).

Klastry różnią się między sobą pod względem poziomu rozwoju oraz stopnia wyodrębnienia powiązań o charakterze klastrowym. Według kryterium poziomu rozwoju rozróżnia się klastry (Enright, 2000):

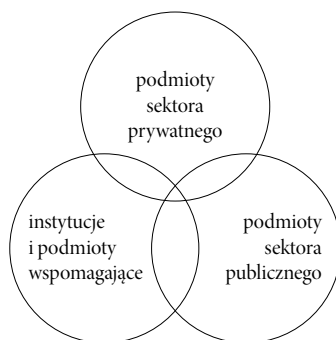
- potencjalne;
- utajone (podmioty w nich zlokalizowane nie odnoszą jeszcze korzyści z faktu bycia częścią klastra — nie mają też świadomości, iż są zlokalizowane w klastrze);
- funkcjonujące (podmioty są świadome swojego uczestnictwa w klastrze i wykorzystują jego potencjał).

Współpraca w sektorze rolno-żywnościowym przyjmuje różne formy, a jednym z rodzajów współpracy zakotwiczonej w porterowskiej koncepcji klastrów, są eko-regiony (bio-

okręgi, biodystrykty, ekodystrykty) (ang. *eco-regions, bio-districts, organic-districts*). Definiuje się je jako obszary, na których rolnicy, mieszkańcy, operatorzy turystyczni, stowarzyszenia i podmioty publiczne utworzyli sojusz na rzecz zrównoważonego zarządzania lokalnymi zasobami, w oparciu o zasady i model rolnictwa ekologicznego, w celu pobudzenia rozwoju gospodarczego i społeczno-kulturalnego ich terytorium (Basile i in., 2021).

Rysunek 5.

Sfery tworzące klaster

Zródło: opracowanie własne.

Eko-regiony są narzędziem do osiągnięcia zintegrowanego rozwoju terytorialnego i rozwoju obszarów wiejskich, w którym rolnictwo ekologiczne odgrywa kluczową rolę (Schermer, 2006; Stotten i in., 2017). Zdaniem Zanasiego i in. (2020) są one odpowiednikiem zrównoważonych klastrów na obszarach wiejskich.

Wcielanie w życie koncepcji eko-regionów służy osiągnięciu celów zapisanych w Agendzie na Rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030, opracowanej przez Organizację Narodów Zjednoczonych. W odniesieniu do polityk kreowanych na poziomie unijnym koncepcja ta powiązana jest z zapisami „Europejskiego Zielonego Ładu” oraz strategią „Farm to Fork”, promującą ewolucję w kierunku zrównoważonych systemów żywnościowych. Co więcej, ogłoszony „Plan działania na rzecz rozwoju produkcji ekologicznej” (Komisja Europejska, 2021) nawiązuje w ramach osi 2. (zatytułowanej „Droga do roku 2030: Stymulowanie konwersji i wzmacnianie całego łańcucha wartości”) i obszaru 2.4. (zatytułowanego „Wzmocnienie lokalnych i małych przetwórców oraz wspieranie krótkiego obiegu handlowego”) i uznaje biookręgi za „skuteczne w integrowaniu rolnictwa ekologicznego i innych działań lokalnych”, których celem jest maksymalne wykorzystanie potencjału gospodarczego i społeczno-kulturalnego danego obszaru geograficznego. W ramach działania 14 i działania 15 Komisja Europejska zapowiedziała:

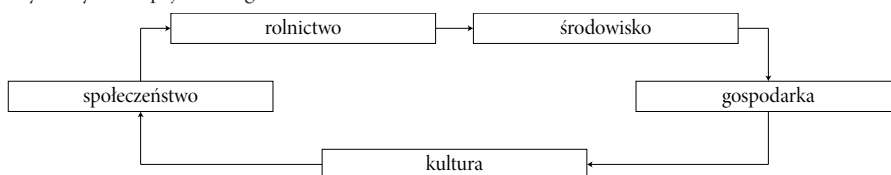
- zaangażowanie się we współpracę z państwami członkowskimi i zainteresowanymi stronami w celu wspierania lokalnych i małych przetwórców, aby dążyć do wypracowania krótszych ekologicznych łańcuchów dostaw, które przełożą się na korzyści środowiskowe i społeczne — w ramach starań na rzecz wspierania handlu produktami ekologicznymi na jednolitym rynku UE;

- zachęcanie państw członkowskich do wspierania rozwoju i wdrażania biookreęgów;
- pomoc skierowaną do państw członkowskich w projektowaniu środków na rzecz rolnictwa ekologicznego na obszarach wiejskich, które mają służyć promowaniu równoprawienia płci i młodych rolników/zatrudnienia ludzi młodych.

Na eko-region składa się pięć kluczowych wymiarów (rysunek 6), tworzących system powiązań, w ramach którego docelowo należy spodziewać się rozwoju lokalnego, zrównoważonego i zdrowego systemu żywności.

Rysunek 6.

Wymiary koncepcji eko-regionów

Źródło: opracowanie na podstawie Basile i in., 2021.

Zgodnie z wytycznymi opracowanymi w celu wspierania rozwoju eko-regionów, podejmowane w nich działania powinny skupiać się na: poprawie jakości życia mieszkańców obszarów wiejskich, zwiększaniu siły przyciągania obszarów wiejskich oraz wzmacnianiu powiązań między strategiami zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i miejskich, zwiększaniu możliwości zatrudnienia i jakości miejsc pracy, promowaniu aktywnego zaangażowania młodzieży w transformację ekologiczną oraz promowaniu i poprawie europejskiej i międzynarodowej współpracy obszarów wiejskich (Basile i in., 2021).

Dwa pierwsze ekodystrykty powołano do życia we Włoszech (Cilento Bio-District — 2004) i we Francji (BioVallée — 2002) na początku XXI wieku (Basile i in., 2021). Najwięcej eko-regionów (biookreęgów) funkcjonuje we Włoszech (w 2021 roku było ich 41), co jest częściowo spowodowane tamtejszymi doświadczeniami w tworzeniu sieci współpracy (w tym w funkcjonowaniu dystryktów przemysłowych). Są one przejawem oddolnych inicjatyw promujących model rozwoju, w ramach którego społeczność lokalna organizuje się w kierunku osiągnięcia zrównoważonego rozwoju lokalnego, a wraz z nim budowania zdrowego systemu żywnościowego. W 2014 roku powołano do życia International Network of Eco Regions (IN.N.E.R), czyli sieć o zasięgu międzynarodowym, która zrzesza eko-dystrykty.

Podejmowanie współpracy może być czynnikiem prowadzącym do zmniejszenia — a w niektórych przypadkach także do eliminacji — barier, przed którymi stoją podmioty funkcjonujące na rynku. Współpraca może być podejmowana między podmiotami pełniącymi na rynku różne funkcje i zajmującymi różne pozycje, a także między konkurentami. Literatura przedmiotu i praktyka gospodarcza dostarczają z jednej strony przykładów na to, jak projektować różne formy współpracy, a z drugiej — przestrzegają przed ryzykiem z nią związanym. W przypadku współczesnych uwarunkowań, kształtujących realia konkurencji na rynkach rolnych, należy rozważyć podejmowanie wielopłaszczyznowej współpracy, która może przyjąć formę koopetycji, powiązań o charakterze klastrowym, bądź — w przypadku rolnictwa ekologicznego — rozwijać się w ramach koncepcji eko-regionów. Jest to szczegól-

nie istotne w przypadku małych gospodarstw rolnych, których zasoby są niewspółmiernie mniejsze, a przez to proces dostosowań może być dla nich dłuższy, bardziej skomplikowany oraz bardziej kosztowny.

4. Wspólna Polityka Rolna i rozwój rolnictwa na poziomie lokalnym

Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej — od momentu wdrożenia przeszła istotną ewolucję, zmieniając cele i instrumenty, jakimi się posługiwała i dzięki którym wniosła istotny wkład w rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich krajów członkowskich. Z jej efektów korzystają nie tylko rolnicy, ale także całe społeczeństwa. Wspólna Polityka Rolna musi uwzględniać warunki wewnętrzne występujące w krajach członkowskich Unii Europejskiej, ale też w większym stopniu, realia rynku międzynarodowego. Przyszła Wspólna Polityka Rolna musi być polityką uzasadnioną ekonomicznie i społecznie, ukierunkowaną na konkretne cele, dostosowującą się do warunków wewnętrznych i zewnętrznych (Kowalski, 2017, ss. 91–92). Jednym z najbardziej widocznych skutków przesunięć paradygmatu w podejściu do WPR oraz przeprowadzanych reform, są zmiany jakie dokonały się w wysokości i strukturze wydatków na unijne rolnictwo w ostatnich kilkudziesięciu latach (Majewski i in., 2018, s. 130).

Wasilewski i współautorzy (2021, ss. 42–43) podkreślają rosnącą potrzebę wykazywania komplementarności Wspólnej Polityki Rolnej i Planu Strategicznego w procesie programowania poszczególnych instrumentów rozwoju, zwłaszcza w wymiarze terytorialnym, gdzie rozdzielenie poszczególnych aspektów życia społeczno-gospodarczego jest niezwykle trudne, stąd potrzeba ponadsektorowego ujęcia, definicji i odpowiedzi na wyzwania lokalne. Wraz z postępującym upowszechnianiem się pracy zdalnej obszary wiejskie będą zyskiwać na atrakcyjności w sensie osiedleńczym, dlatego prawidłowy ich rozwój, pod względem infrastruktury cyfrowej, technicznej, ale i społeczno-kulturalnej, będzie wyznacznikiem ich przyszłego wzrostu, także w sensie ekonomicznym. Również rolnictwo staje przed wyzwaniem transformacji w kierunku lokalnych i ponadregionalnych systemów żywnościowych, dostosowanych do potrzeb w zakresie profilu i jakości produkcji (choćby z uwagi na potrzebę zmiany diety dla poprawy zdrowia społeczeństwa, wyzwań klimatycznych i ograniczeń środowiskowych), oraz wykorzystania biomasy w tworzącej się biogospodarce.

Wspólna Polityka Rolna stawia współcześnie wobec praktyki rolniczej, administracji publicznej tworzącej ramy instytucjonalne, jak również wobec różnych dyscyplin nauki oraz edukacji i doradztwa rolniczego wyzwanie w postaci konieczności osiągnięcia integracji celów w płaszczyźnie ekonomicznej, społecznej i środowiskowej w sposób możliwie zgodny z paradygmatem trwałego rozwoju, prowadząc do zapewnienia trwałości systemu w perspektywie międzypokoleniowej, ważąc potrzeby obecnego pokolenia z potrzebami pokoleń przyszłych (Majewski i in., 2018, s. 146).

Warunki funkcjonowania rolnictwa europejskiego zmieniają się zarówno pod wpływem czynników przyrodniczych (zmiany klimatu), jak i działalności człowieka, nastawionego na maksymalizację efektów ekonomicznych produkcji w oderwaniu od konsekwencji dla środowiska naturalnego. Zależność między tymi zjawiskami dostrzeżona została w UE i zaowocowała m.in. wprowadzeniem, w tzw. „nowej” Wspólnej Polityce Rolnej, swoistych gratyfikacji dla rolników działających na rzecz równoważenia produkcji rolnej (Styburski i in., 2023, s. 298).

Jednym z głównych wyzwań współczesnego świata jest: zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego, ochrona środowiska przyrodniczego, przeciwdziałanie zmianom klimatu i zrównoważone wykorzystywanie zasobów naturalnych, szczególnie istotne w świetle prognoz dotyczących dynamicznego zwiększania populacji ludności i związanej z tym rosnącej skali eksploatacji zasobów naturalnych. Strategia zrównoważonego rozwoju względem tych wyzwań jest jedną z najważniejszych idei UE (Faber i Jarosz, 2023, s. 4).

Zmieniający się paradygmat obszarów wiejskich i rolnictwa zakłada, że jednym z zasadniczych elementów rolnictwa i zarządzania ziemią na obszarach wiejskich będzie, w dłuższym horyzoncie czasowym, szeroko rozumiane dostarczanie usług związanych z ochroną środowiska i krajobrazem kulturowym. Przechodzenie do rolnictwa zrównoważonego oraz globalizacja stawiają w nowym świetle rachunek ekonomiczny rolnictwa. W odniesieniu do obszarów wiejskich pojęcie wielofunkcyjnego modelu rolnictwa ściśle wiąże się ze zrównoważonym rozwojem wsi i gospodarstwa rolnego (Brelík, 2011, s. 225).

Nowy system finansowania działań w ramach Wspólnej Polityki Rolnej zakłada zwiększoną rolę państwa członkowskiego w doborze instrumentów prawnych, przyjmując, że to kraje członkowskie posiadają większą wiedzę odnośnie potrzeb determinowanych poziomem rozwoju rolnictwa czy warunków klimatycznych. Może to jednak rodzić pewne zagrożenia, gdy za wyborem mechanizmów prawnych nie będą stały silne, merytoryczne argumenty (Niewiadomska, 2021, ss. 258–259).

Plan Strategiczny dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027 (PS WPR) obejmuje nie tylko instrumenty I filaru WPR, ale także II filaru, czyli odnosi się do wsparcia rozwoju obszarów wiejskich (*Wspólna Polityka Rolna...*). Kluczowe rozwiązania, zawarte w Planie Strategicznym WPR w Polsce, odnoszą się do wspierania zrównoważonego rozwoju gospodarstw, sektora przetwórstwa oraz poprawy warunków życia i pracy w małych miejscowościach wiejskich (*Plan Strategiczny dla...*).

Ze względu na kluczowe obszary interwencji (zrównoważone metody gospodarowania, stymulatory produkcji i wykorzystania energii odnawialnej, wzmacnianie różnorodności gospodarczej, w tym — sektora biogospodarki, zwiększenie aktywności zawodowej i społecznej mieszkańców obszarów wiejskich, upowszechnianie i wdrażanie rozwiązań

naukowych i innowacyjnych, w tym projekty cyfrowe, usuwające bariery rozwojowe wsi i rolnictwa) określone miejsce i zadania stoją również przed władzami i społecznościami lokalnymi. Bez ich zaangażowania niemożliwe będzie wzmocnienie struktury społeczno-ekonomicznej obszarów wiejskich (m.in. stymulowanie podejmowania i rozwoju działalności gospodarczej, wdrażanie koncepcji smart villages, inwestycje w infrastrukturę techniczną mniejszej skali, wsparcie produkcji bezpiecznej żywności) (*Plan Strategiczny dla...*).

Ambitny plan działań w odpowiedzi na współczesne wyzwania gospodarcze, środowiskowe i społeczne związany jest z wprowadzaniem założeń Europejskiego Zielonego Ładu. Jak wskazują Wiśniewski i Marks-Bielska (2022), wdrożenie tych założeń niesie jednak ze sobą zarówno szanse, jak i zagrożenia dla rozwoju polskiej wsi i rolnictwa. Istotne jest więc, by zrealizowanie jego założeń przebiegało ewolucyjnie z uwzględnieniem niewątpliwych korzyści środowiskowych i społecznych oraz ewentualnych strat ekonomicznych w polskim rolnictwie. W tym celu niezbędne jest odpowiednie wsparcie finansowe rolników i adekwatne doradztwo rolnicze.

Rolnictwo ekologiczne to alternatywny względem rolnictwa konwencjonalnego system gospodarowania, który łączy najkorzystniejsze dla środowiska praktyki rolnicze, wysoki stopień różnorodności biologicznej, ochronę zasobów naturalnych, stosowanie wysokich standardów dotyczących dobrostanu zwierząt oraz wykorzystuje metody produkcji bazujące na naturalnych substancjach i naturalnych procesach (Jasiński i in., 2014, s. 145).

Jak wynika z badań Jasińskiego i współautorów (2014, s. 156), rolnictwo ekologiczne w sprzyjających okolicznościach staje się zasobem i wartością (wspólnym zasobem dóbr) nie tylko dla osób bezpośrednio zaangażowanych w produkcję ekologicznej żywności, ale może także wpływać na rozwój społeczności i miejsca, w którym jest ono zlokalizowane. Pozytywny wpływ rolnictwa ekologicznego jest odczuwalny przede wszystkim na lokalnym rynku pracy. Rolnicy, zajmujący się produkcją ekologicznej żywności to również często osoby dobrze wykształcone, radzące sobie z gospodarowaniem nawet w bardzo trudnych rolniczo warunkach, otwarte zarówno na innowacje, jak i na współpracę, często angażujące się w życie lokalnej społeczności lub piastujące publiczne stanowiska. Autorzy podkreślają ponadto, że zorganizowane i skonsolidowane w skali lokalnej środowisko rolników ekologicznych jest czynnikiem wpływającym pozytywnie na rozwój lokalny. Jednak dla właściwego rozwoju rolnictwa ekologicznego konieczne jest zaangażowanie władz samorządowych. Oprócz możliwości bezpośredniego wsparcia m.in. procesu zawiązywania się grupy czy przy uzyskaniu ułatwień inwestycyjnych, do zadań samorządu powinno należeć stworzenie „dobrego klimatu” dla rolnictwa ekologicznego — zarówno wśród samych rolników, jak też innych mieszkańców.

Jak wynika z badań przeprowadzonych przez Klepacką (2023, s. 120), działania w ramach Europejskiego Zielonego Ładu mogą zachęcić rolników do zwiększania obszaru wykorzystywanego na potrzeby rolnictwa ekologicznego oraz mogą zwiększyć rolę produkcji ekologicznej w ograniczaniu negatywnych skutków zmian klimatu i utraty różnorodności biologicznej. Jednak założenie to nie przyczyni się do pobudzenia popytu na produkty ekologiczne przy jednoczesnym zachowaniu zaufania konsumentów. Najważniejsza dla producenta jest maksymalizacja plonu, a tym samym — jak największa efektywność ekonomiczna, a to nie jest możliwe bez stosowania chemicznych środków ochrony roślin, które

przyczynić się do degradacji środowiska i nie pozostaje bez wpływu na stan zdrowia człowieka. Dla grupy gospodarstw rozpoczynających produkcję ekologiczną i gospodarujących na gruntach dzierżawionych, największą przeszkodą jest sytuacja finansowa wynikająca nie z kosztów ponoszonych na produkcję roślinną lub z innych kosztów, ale z kosztów dzierżawy, które przewyższają znacząco poziom przychodów, przez co przyczyniają się do braku możliwości funkcjonowania i rozwoju gospodarstwa.

Nie do przecenienia dla rozwoju i wsparcia produkcji ekologicznej jest rola samorządu lokalnego. Jak wynika z badań przeprowadzonych przez Jasińskiego i współautorów (2014, ss. 149–150), w poznawanych lokalizacjach spotkano się z całą gamą postaw władz samorządowych wobec rolnictwa ekologicznego — od zrozumienia i aktywnego wsparcia do niedoceniania znaczenia producentów ekologicznych i braku gotowości do popierania tego typu produkcji. Przedstawiciele lokalnych władz nie zawsze dostrzegają potencjał, jaki mogą stanowić współpracujące ze sobą gospodarstwa ekologiczne, produkujące na rynek. Jest to często odmienne stanowisko niż wobec przedstawicieli innych grup lokalnych. Samorządy mają natomiast narzędzia wspierania działalności rolników prowadzących gospodarstwa ekologiczne. Dużą rolę władz lokalnych producenci upatrują we wsparciu działań promocyjnych oraz w przygotowywaniu — głównie w średnich i większych miastach — miejsc do sprzedaży produktów, wytwarzanych przez rolników (targowisk) lub w małych przetwórnich, działających na okolicznych obszarach wiejskich, w oparciu o lokalne surowce.

Intensywne i gwałtowne zmiany na arenie międzynarodowej w ostatnich kilku latach stały się impulsem do tworzenia krótkich łańcuchów dostaw produktów spożywczych. Również rozwój rynku ekologicznych produktów, czy też wzrost popytu na produkty wytwarzane w najbliższym otoczeniu konsumenta, determinują potrzebę dopasowania łańcucha dostaw do nowego otoczenia gospodarczego. Nie bez znaczenia pozostają również takie czynniki, jak chęć konsumentów do zdobycia wiedzy o pochodzeniu produktu, wynikająca ze zmiany ich świadomości również w kontekście wpływu procesów logistycznych na środowisko, które naturalnie prowadzą do zmian w strukturze łańcucha dostaw. Współcześnie krótkie łańcuchy dostaw traktowane są jako powrót do tradycyjnych systemów dystrybucji żywności. Coraz chętniej konsumenci sięgają po żywność lokalną, nieprzetworzoną, dostarczaną nabywcom bezpośrednio od producentów rolnych (Wojcieszak-Zbierska, 2021, s. 139). Krótkie łańcuchy dostaw są bardzo często wykorzystywanym kanałem dystrybucji w gospodarstwach ekologicznych (Koreleska, 2017, s. 147). Stanowią one istotny potencjał dla zwiększania dochodów gospodarstw rolnych czy agroturystycznych i przyczyniają się do lokalnego rozwoju gospodarczego (Wojcieszak-Zbierska, 2021, s. 140).

Krótkie łańcuchy dostaw są istotnym elementem kreowania lokalnych systemów żywnościowych, które łączą, w sposób możliwe bezpośredni, producentów rolnych z konsumentami. Umożliwia to rozwój bardziej partnerskich form relacji między nimi, a oferowane produkty są związane z obszarem, z którego pochodzą, z jego dziedzictwem przyrodniczym, kulturowym oraz z wiedzą i umiejętnościami osób tam mieszkających. Efekty funkcjonowania lokalnych systemów żywnościowych mają charakter ekonomiczny, społeczny i środowiskowy. Bezpośrednie efekty ekonomiczne odnoszą się zasadniczo do wzrostu dochodów gospodarstw rolnych, ale podkreślić należy, że oddziaływanie tych systemów jest znacznie szersze poprzez wspieranie lokalnej gospodarki. Wśród korzyści społecznych można wska-

zać na fakt, że sprzyjają one inkluzji społecznej i poprawie jakości życia lokalnych społeczności. Korzyści środowiskowe wynikają natomiast z bardziej zrównoważonych i przyjaznych środowisku zachowań producentów rolnych. Rola lokalnych systemów żywnościowych w ożywianiu wiejskich gospodarek jest w coraz większym stopniu doceniana, a pozytywnymi następstwami ich funkcjonowania zainteresowane są władze (nie tylko na poziomie lokalnym), szczególnie w sytuacji, gdy lokalne systemy żywnościowe mogą stanowić część szeroko rozumianych procesów zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich (Matysik-Pejas i in., 2017).

Poprawa funkcjonowania łańcuchów dostaw mieści się w jednym z sześciu priorytetów nowej polityki rozwoju obszarów wiejskich UE i dotyczy umocnienia w nim roli producentów rolnych oraz lepszego powiązania ich funkcjonowania z rynkiem. Poprawa funkcjonowania łańcuchów dostaw żywności ma daleko idące konsekwencje i pozwala na osiągnięcie głównych celów Wspólnej Polityki Rolnej, dotyczących opłacalności produkcji, zrównoważonego gospodarowania zasobami oraz wsparcia zatrudnienia — spójnych z interpretacją pojęcia zrównoważonego rozwoju. W kontekście zmian zachodzących na globalnym rynku żywnościowym propagowanie krótkich łańcuchów dostaw oraz lokalnej żywności nabiera strategicznego znaczenia dla dalszego rozwoju rolnictwa UE. Trwałe i rosnące zainteresowanie lokalnymi systemami żywności jest także wynikiem aktywnego włączania się konsumentów w kierunku produkcji żywności lokalnej, ekologicznej i opartej na krótkich łańcuchach dostaw (Michalczyk, 2018, s. 223).

Strużyna (2020, s. 32) zwraca ponadto uwagę na różnice między kształtami łańcuchów dostaw żywności ekologicznej a konwencjonalnej. Wynikają one głównie z innych parametrów jakościowych, które spełnić muszą te dwa rodzaje żywności. Są one podyktowane też inną specyfikacją uczestników rynku, a nawet innymi przyzwyczajeniami konsumentów obu typów żywności. Każdy łańcuch dostaw wiąże ze sobą różnego rodzaju ryzyka. Podstawowym problemem, mogącym pojawić się podczas skomplikowanego procesu, jakim jest dostarczenie w jak najkrótszym czasie towaru od producenta do konsumenta, jest ryzyko przerwania łańcucha dostaw. Szczególnie narażone na takie ryzyko są produkty pochodzące z gospodarstw ekologicznych. Rozwój rolnictwa ekologicznego oraz oferowanych przez gospodarstwa ekologiczne produktów jest jednym z ważnych elementów kształtowania krótkich łańcuchów dostaw oraz lokalnych systemów żywnościowych.

Na zachowania przedsiębiorcze rolników wpływ ma m.in. stopień integracji działalności rolniczej z gospodarką na obszarach wiejskich. Taka integracja może być wspierana przez te aspekty gospodarki wiejskiej, które mogą dodawać wartości lub działać w synergii z gospodarstwem i zasobami rolnika. Dlatego działalność gospodarza rolników jest bezpośrednio związana z ogólnym rozwojem obszarów wiejskich (Selyf i in., 2010, s. 125). Wspólna Polityka Rolna realizuje wiele ważnych celów, do których niewątpliwie należy także wspieranie tworzenia infrastruktury i kreacja pozarolniczych miejsc pracy, przez co przyczynia się ona do poprawy warunków życia wszystkich mieszkańców obszarów wiejskich (Czyżewski i Stępień, 2017, s. 680).

Jak podkreśla Dolata (2015, s. 45), infrastruktura jest jednym z istotnych, a zarazem niezbędnych i najbardziej efektywnych czynników determinujących zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Specyficzna i ważna rola infrastruktury w procesach rozwojowych

wynika przede wszystkim z pełnionych przez nią funkcji oraz jej służebnego, w stosunku do reszty życia społecznego i gospodarczego charakteru. Szczególne znaczenie w procesach rozwoju obszarów wiejskich przypisuje się korzystnym efektom, wynikającym z rozbudowy i modernizacji infrastruktury ochrony środowiska, która wraz z umacnianiem się koncepcji zrównoważonego rozwoju została wydzielona z infrastruktury gospodarczej jako nowy segment współczesnej infrastruktury.

Ważnym czynnikiem aktywizacji wsi, szczególnie w kierunku jej wielofunkcyjnego rozwoju, jest poziom infrastruktury technicznej. Odgrywa ona bowiem szczególną rolę w kształtowaniu osadnictwa i rozwoju społeczno-gospodarczego każdego kraju. Jej znaczenie wzrasta szczególnie na obszarach niezurbanizowanych, nie tylko ze względu na rozwój sektora rolnego, ale przede wszystkim dlatego, że działa na wykreowanie i wzmocnienie innych form działalności oraz umożliwienie tzw. wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich (Kłos, 2012, ss. 189–190).

Spśród cech struktur przestrzennych wsi oraz charakterystyk obszarów wiejskich, które sprzyjają wielokierunkowemu rozwojowi społeczno-gospodarczemu i poprawie warunków życia mieszkańców wsi, szczególnie istotne znaczenie ma skupiony i zwarty charakter zabudowy. Jest to czynnik, który ułatwia integrację infrastrukturalną oraz społeczną, niejednokrotnie warunkując dostępność wsi dla zewnętrznych użytkowników. Nie bez znaczenia jest także potencjał demograficzny miejscowości wiejskiej, który ekonomicznie uzasadnia podtrzymywanie jej podstawowego sektora usług oraz tworzenie przestrzeni publicznych o cechach centrum, w tym — elementów o charakterze węzłowym (czytelny i utwardzony system dróg i ulic). Sprzyja to również występowaniu zabudowy usługowej, przemysłowej i wielorodzinnej w formach dogęszczających istniejące struktury przestrzenne wsi (Gibas i Heffner, 2018, s. 189).

Odpowiedzią na wyzwania związane ze środowiskiem i przeciwdziałaniem skutkom zmian klimatu, które wpisują się również w działania na rzecz zrównoważonego rozwoju wsi, jest zielona infrastruktura i rozwiązania oparte na naturze. Nowy Plan Strategiczny dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027 jest ważnym krokiem w kierunku systemowego i strategicznego myślenia o kształtowaniu ważnego elementu zielonej infrastruktury w postaci zadrzewień śródpolnych. Oprócz interwencji I.8.8 „Premie z tytułu zadrzewień”, interwencji I.10.12 „Tworzenie zadrzewień śródpolnych” oraz interwencji I.10.13 „Zakładanie systemów rolno-leśnych”, które są adresowane do gospodarstw rolnych, w ramach interwencji I.10.8 „Scalania gruntów wraz z zagospodarowaniem poscaleniowym”, przewidziano nowe kryteria wyboru, dotyczące m.in. inwestycji zawierających rozwiązania ukierunkowane na ochronę przyrody i ochronę środowiska (jak np. wyznaczanie pasów ochronnych o charakterze zakrzewień lub zadrzewień śródpolnych). Zadrzewienia śródpolne pełnią wiele funkcji w krajobrazie wiejskim: ograniczają erozję gleb, kształtują bilans wodny, chronią wody przed zanieczyszczeniami, utrzymują różnorodność biologiczną. Dlatego stanowią kluczowy element sieci zielonej infrastruktury/rozwiązań opartej na naturze. Szczególnie ważne jest systemowe kształtowanie zadrzewień śródpolnych, tak aby mogły one stanowić wielofunkcyjny element zielonej infrastruktury obszarów wiejskich. Proces scalenia gruntów stanowi ważne narzędzie umożliwiające rozwijanie sieci zadrzewień śródpolnych. Nowe możliwości w tym zakresie związane są z interwencją pn. „Scalanie gruntów

wraz z zagospodarowaniem poscaleniowym”, realizowaną w ramach Planu Strategicznego dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027 (Czarnecka i Rędzinińska, 2022, s. 12, 17).

Podstawowym warunkiem rozwoju obszarów wiejskich jest wzrost ich różnorodności, przede wszystkim poprzez wzbogacanie struktury funkcji społeczno-gospodarczych. Jednak należy zaznaczyć, że choć istnieje wiele różnorodnych funkcji gospodarczych na obszarach wiejskich, z powodzeniem może się rozwijać tylko kilka (Bański, 2004, s. 9). Jednak, jak zauważa Kłodziński (2014, s. 123) przedsiębiorczość na obszarach wiejskich jest zdominowana przez mikroprzedsiębiorstwa, które bardzo często nie są innowacyjne. Również Bórawski (2009, s. 21) w swych badaniach wskazywał na mały rozmiar działalności gospodarczej prowadzonej przez rolników. Podkreślał jednak, że duże zróżnicowanie form przedsiębiorstw wskazuje na dostosowanie do różnych potrzeb i realiów rynku.

Dywersyfikacja źródeł utrzymania jest powszechnie stosowaną strategią m.in. ograniczania ubóstwa. Jednak nie zawsze poprawa dobrobytu jest osiągnięta wskutek pożądanego dywersyfikacji źródeł dochodu, ale raczej związana jest ze zwiększonym udziałem gospodarstw domowych w sektorach o wysokiej rentowności. Ze względu natomiast na bariery wejścia do tych sektorów, dla biednych gospodarstw domowych nie zawsze były one dostępne. Nasuwa się więc stwierdzenie, że dywersyfikacja źródeł utrzymania może być wysoce wypaczona, co prowadzi do pogłębiania nierówności dochodów (Barrett i in., 2001, s. 329; Gautam i Andersen, 2016, s. 239; Reardon i in., 2000).

W wyniku bardzo dużego zróżnicowania warunków przyrodniczych produkcji rolnej w Polsce, część regionów o gorszych walorach produkcyjnych osiąga znacząco mniejsze dochody z rolnictwa i pozostaje na niższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego. Dla obszarów wiejskich o warunkach niesprzyjających produkcji rolnej szczególnie ważne staje się zatem rozwijanie innych rodzajów działalności — spoza rolnictwa. Stagnacja rozwojowa na takich obszarach może generować intensyfikację procesów migracyjnych i stopniowe przekształcanie się ich w obszary zagrożone demograficznie starością, zjawiskami depopulacyjnymi i kształtowaniem się niekorzystnych struktur o niskim kapitale społecznym. Przeciwdziałanie takim tendencjom możliwe jest poprzez rozwój działalności pozarolniczej, a w konsekwencji — pozarolniczego rynku pracy na wsi lub w układach lokalnych, obejmujących pobliskie miasta (Jadczyzyn i Rosner, 2014, s. 15).

Pozarolnicza działalność gospodarcza prowadzona na obszarach wiejskich jest uważana za niezbędną do rozwoju gospodarczego tych terenów. Ma ona istotne znaczenie dla gospodarstw rolnych działających szczególnie na terenach o mniej korzystnych warunkach dla produkcji rolnej. Dalszy postęp pozarolniczej działalności na terenach wiejskich wymaga prowadzenia aktywnej polityki wspierającej działania przyczyniające się do rozwoju inwestycji modernizujących te obszary. Sądzić można, że dalszy rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich będzie się wiązał z zagospodarowywaniem dotychczas pomijanych nisz rynkowych, co jest zgodne z wymogami gospodarki rynkowej. Pozarolnicza działalność gospodarcza stanowi w Polsce jeden z najistotniejszych elementów alternatywnych źródeł dochodów ludności wiejskiej oraz wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich (Pałka, 2010, s. 173).

Rozwój pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich w dużej mierze będzie zależał od działań władz lokalnych, których rola nie będzie znacząca tylko we wsparciu fi-

nansowym, ale także w edukacji. Bodźce te powinny zaktywizować społeczność lokalną do przedsiębiorczości. Mieszkańcy wsi muszą być nie tylko przygotowani, ale i świadomi zachodzących przeobrażeń. Społeczność wiejska, obok dostarczania produktów rolnych na rynek, musi tworzyć nowe miejsca pracy, aby z dodatkowych źródeł dochodów móc się utrzymać (Pałka, 2010, s. 172).

Rolnictwo i obszary wiejskie spełniają wiele ważnych funkcji, które mają znaczący wpływ na jakość życia społeczeństwa. Najważniejsze wśród nich to funkcja produkcyjna, ekologiczna i krajobrazowa. Niedorozwój obszarów wiejskich rodzi potrzebę poszukiwania i wprowadzania nowych rozwiązań, koniecznych m.in. do sprawnego funkcjonowania działalności rolniczej i sprostania wyzwaniom globalnej konkurencji. Innowacje, zwłaszcza w zakresie modernizacji gospodarstw, prowadzą również do wyższego awansu cywilizacyjnego, warunkując tym samym jego trwały rozwój. Dążenie do lepszego wykorzystania istniejącego potencjału, m.in. jednocześnie stwarzanie nowych form przewagi konkurencyjnej przez nakłady finansowe na działania prorozwojowe, jest jedynym właściwym rozwiązaniem. Innowacje stanowią zatem dla rolnictwa istotną podstawę trwałego wzrostu gospodarczego oraz szansę na poprawę, przede wszystkim w zakresie warunków życia na wsi, zarówno w wymiarze ekonomicznym, jak i społecznym. Znalazło to również odzwierciedlenie w polityce Unii Europejskiej, która sprzyja rozwojowi procesów innowacyjności (Wójcik, 2011, s. 161).

Obszary wiejskie muszą się rozwijać, jednak powinny one podążać własną ścieżką, uwzględniającą ich specyfikę. Adekwatnym modelem rozwoju obszarów wiejskich jest rozwój zrównoważony, który wymaga osiągnięcia ładów: ekonomicznego, społecznego i środowiskowego, a zachodzące między nimi sprzężenia zwrotne powinny utrzymywać system w równowadze. Jednocześnie rozwój ten nie może prowadzić do zaniku specyficznych cech obszarów wiejskich, w tym — utraty tożsamości i wartości życia wiejskiego. Jednak model nie jest możliwy do osiągnięcia bez działań innowacyjnych, które są koniecznym warunkiem rozwoju zrównoważonego. Powinny one służyć budowie trwałego rynku opartego na relacji między rolnikami a odbiorcami. Dotychczasowa specyfika powiązań obszarów wiejskich z otoczeniem sugeruje, że innowacyjność służyła przede wszystkim wzrostowi produktywności, a nie rozwojowi zrównoważonemu, a źródłem innowacji nie są mieszkańcy obszarów wiejskich (np. rolnicy), lecz podmioty zewnętrzne, takie jak: państwo, konsumenci, przedsiębiorcy (Strus i Kalinowski 2015, ss. 367–368).

Rozwiązania, służące podnoszeniu innowacyjności, aby były skuteczne i przyniosły oczekiwane efekty, wymagają czasu, wiedzy i w zależności od skali przedsięwzięcia — odpowiednich nakładów finansowych, często przekraczających możliwości podmiotów rynkowych. Istotnym elementem dla kształtowania i rozwoju gospodarki innowacyjnej jest możliwość korzystania przez podmioty z puli środków europejskich przeznaczonych na podnoszenie konkurencyjności poprzez innowacyjność (Goryńska-Goldmann i Wojcieszak, 2017, s. 44, 50).

Rozwój zrównoważony wymaga działań innowacyjnych, które powinny przejawiać się w zmianach organizacyjnych i społecznych, w zastosowaniu nowych rozwiązań w sferze technicznej i technologicznej. Efektywność działań podejmowanych w myśl założeń

rozwoju lokalnego, jest uzależniona od zdolności innowacyjnych lokalnych podmiotów (Czudec i in., 2018, s. 84).

Koncepcja zrównoważonego rozwoju, choć odwołuje się do bardzo ogólnych kategorii społeczno-ekonomicznych, może mieć zastosowanie również w zarządzaniu współczesnymi organizacjami gospodarczymi. Dotyczy też sfery agrobiznesu, ściśle powiązanej z otoczeniem przyrodniczym i społecznym. Europejski Zielony Ład — jako długoterminowa strategia rozwoju krajów Unii Europejskiej — umożliwi transformację agrobiznesu w sposób bardziej nowoczesny i przyjazny środowisku. Główne podmioty agrobiznesu to producenci i przetwórcy żywności. Podmioty te cechują silne powiązania przyrodniczo-technologiczne oraz dynamiczna współpraca wzdłuż łańcuchów dostaw (Soliwoda i Grzelczak, 2022, s. 286).

Efektem rozwiązań innowacyjnych w rolnictwie może być nie tylko poprawa efektywności funkcjonowania gospodarstw, ale także wzrost zdolności konkurencyjnych. Wdrożone rozwiązania innowacyjne mogą ponadto wpływać w różnym stopniu na środowisko przyrodnicze. Wdrażanie nowości w gospodarstwach rolnych nie jest działaniem przypadkowym i jest uwarunkowane potrzebą realizacji szeregu celów. Odnoszą się one do kwestii związanych m.in. z oszczędzaniem nakładów relatywnie drogiej środków, uruchamianiem intratnych rodzajów produkcji, zastępowaniem nieskutecznej organizacji, prowadzeniem marketingu sposobami skuteczniejszymi (Józwiak i in., 2012, ss. 5–7). W ramach strategii EZŁ zakłada się również rozwój innowacyjnych technik nawożenia i zrównoważonych praktyk rolniczych, chroniących plony przed szkodnikami i chorobami. W promocji i we wdrażaniu innowacyjnych, niskowęglowych praktyk rolniczych należy wykorzystać potencjał systemu doradztwa rolniczego. Działalność edukacyjna i doradcza powinna przyczynić się do wdrażania przez rolników odpowiednich praktyk zgodnych z założeniami Europejskiego Zielonego Ładu. Sprzyjają one ograniczeniu emisji z rolnictwa i odpowiedniemu wykorzystaniu zasobów obszarów wiejskich na rzecz sprawiedliwego, zdrowego i przyjaznego środowisku systemu żywnościowego, przy jednoczesnym zapewnieniu bezpieczeństwa żywnościowego i odpowiedniego wolumenu produkcji rolnej (Wiśniewski i Marks-Bielska, 2022, s. 127, 131, 132).

Dla utrzymania i wzmocnienia konkurencyjności polskiego agrobiznesu wymagane są nowe strategie, w większym stopniu i zakresie wykorzystujące innowacje i nowe technologie cyfrowe, jak również uwzględniające kształtowanie się nowych trendów rynkowych (Szczepaniak i Wigier, 2020, s. 235).

Zachodzące obecnie zmiany w gospodarce światowej, związane z postępowaniem technologicznym oraz zmieniającymi się sposobami tworzenia wartości w biznesie, prowadzą do nowych warunków konkurowania przedsiębiorstw na coraz bardziej wymagających rynkach międzynarodowych. Utrzymanie i poprawa pozycji konkurencyjnej polskich producentów żywności, zarówno na rynkach europejskich, jak i na rynku światowym, również zależeć będą w dużym stopniu od zdolności adaptacji do zmieniającej się rzeczywistości i nowych wymogów otoczenia, wynikających z postępujących procesów globalizacji i cyfryzacji życia społeczno-gospodarczego. Obecna rewolucja cyfrowa, nazywana także rewolucją 4.0, tworzy nowe możliwości wprowadzania innowacji i usprawnień do procesów produkcji rolnej,

przetwórstwa spożywczego, zarządzania łańcuchem dostaw żywności, systemów zapewniania bezpieczeństwa i jakości produktów żywnościowych, sprzedaży i marketingu.

Obserwowany rozwój technologii informacyjno-komunikacyjnych, w tym zastosowanie systemów łączących sferę cyfrową ze sferą realną, prowadzi do przesuwania się paradygmatu produkcji z produkcji masowej w kierunku produkcji spersonalizowanej, dopasowanej i dostosowanej do indywidualnych potrzeb i oczekiwań poszczególnych grup konsumentów. Co równie ważne, cyfryzacja umożliwia osiąganie celów zarówno biznesowych, jak i szerszych celów ogólnospołecznych. Pozwala bowiem nie tylko na personalizowanie produkcji, zwiększanie wydajności i sprawności organizacyjnej przedsiębiorstw, ale również na bardziej racjonalne i precyzyjne wykorzystywanie zasobów i środków produkcji, sprzyjając tym samym realizacji idei zrównoważonego rozwoju (Szczepaniak i Wigier, 2020, s. 247).

Oczekuje się, że cyfryzacja może być jednym z głównych czynników określających perspektywy wzmocnienia konkurencyjności gospodarki żywnościowej w przyszłości. W przypadku sektora rolnego celem transformacji cyfrowej jest budowa inteligentnego rolnictwa (ang. *smart farming*), rolnictwa opartego na danych (ang. *data driven agriculture*), rolnictwa precyzyjnego (ang. *precision agriculture*) oraz rolnictwa cyfrowego (ang. *digital agriculture*). Natomiast cyfryzacja w przemyśle opiera się na koncepcji Przemysłu 4.0 (ang. *Industry 4.0*), która zakłada rozwój inteligentnej produkcji i przetwórstwa (ang. *smart manufacturing*). System taki wykorzystuje nie tylko automatyzację produkcji, inteligentne roboty i maszyny, ale również analizy dużych zbiorów danych i inne technologie cyfrowe, które pozwalają na podejmowanie trafnych i skutecznych decyzji, w tym także na realizowanie działań o charakterze wyprzedzającym. W pozostałych ogniwach łańcucha żywnościowego cyfryzacja może również sprzyjać realizacji bardziej inteligentnych działań, tj. inteligentnej dystrybucji i logistyki (ang. *smart distribution and logistics*) oraz inteligentnej sprzedaży (ang. *smart sales*) (Kosior, 2017).

Nowe rozwiązania, z wykorzystaniem innowacyjnych technologii, mogą ograniczać negatywny wpływ na środowisko funkcjonujących, również na obszarach wiejskich, zakładów przetwórstwa rolno-spożywczego na środowisko. Jest to ważne w kontekście konieczności ograniczania poboru wody, ścieków, emisji do powietrza oraz wytwarzania odpadów (Wiśniewski i Marks-Bielska, 2022, s. 125).

Polska gospodarka jest wciąż mało innowacyjna na tle innych krajów europejskich. Procesy innowacyjne mają lokalny i regionalny charakter, stąd lokalne i regionalne uwarunkowania są istotnym czynnikiem tworzenia i dyfuzji innowacji. Regionalne władze samorządowe mają najszerze kompetencje i możliwości wspierania innowacyjności. Niemniej często lokalne czynniki przesądają o zdolnościach danego obszaru do kreacji i rozprzestrzeniania nowych pomysłów i idei. Można wskazać przykłady władz samorządowych, które są tego świadome i kształtują warunki przyjazne innowacjom (Wiśniewska, 2013, s. 179).

Innowacje, które pierwotnie powstały w układzie lokalnym, i innowacje, które w ramach trzeciej, dyfuzyjnej fazy procesu innowacyjnego trafiły do układu lokalnego, umożliwiają m.in. (Sztando, 2017, ss. 232–233):

- wytwarzanie w tym układzie produktów, usług i informacji, które w nim dotąd nie były wytwarzane (również kolejnych innowacji), a także zwiększenie ilości, jakości, rodzajów tych produktów, usług i informacji, które już wytwarzano, a następnie ich lokalne wykorzystanie lub sprzedaż podmiotom z ponadlokalnego otoczenia, albo ich wymianę na inne produkty, usługi i informacje;
- pełniejsze, samodzielne i zbiorowe zaspokajanie potrzeb przez mieszkańców;
- rozwiązywanie lokalnych problemów społecznych, gospodarczych i środowiskowych oraz zapobieganie im, także wówczas, gdy ich źródła są ponadlokalne;
- rewitalizację zdegradowanych i odtwarzanie utraconych społecznych, gospodarczych i środowiskowych elementów układu lokalnego;
- efektywniejsze wykorzystywanie zasobów niezbędnych do ww. działalności, zarówno lokalnych, jak i pozyskiwanych z ponadlokalnego otoczenia;
- dostosowywanie ww. działalności do systemu wartości będących udziałem społeczności lokalnej i zbiorowości ponadlokalnych, których jest ona częścią.

Najnowszą inicjatywą unijną, wspierającą rozwój wsi jest koncepcja smart villages, która będzie wdrażana i upowszechniana w następnych latach. Jest powiązana i zharmonizowana z innymi programami i działaniami UE. Nie proponuje ona jednego uniwersalnego rozwiązania, lecz stanowi podejście terytorialnie dopasowane, oparte na potrzebach i potencjałach konkretnego, danego miejsca i lokalnej społeczności, realizowane i wspierane przez nowe lub istniejące strategie terytorialne. Jest to bardzo ważne ze względu na duże zróżnicowanie obszarów wiejskich w krajach UE (Wilkin, 2020, s. 29).

Koncepcja smart villages (inteligentne wioski) ma na celu wykorzystanie wiedzy lub innowacji w poszukiwaniu rozwiązań, m.in. w obszarach: poprawy jakości życia, ograniczenia depopulacji, niekorzystnych trendów demograficznych, podniesienia jakości usług lokalnych lub bezpieczeństwa, poszanowania środowiska lokalnego, niewystraczonej liczby miejsc pracy czy wykluczenia cyfrowego (Boguszewski i in., 2021, s. 75; van Gevelt i Holmes, 2015 za Guzal-Dec, 2018; Trajer i Trajer, 2021, s. 125).

W polityce rozwoju obszarów wiejskich Unii Europejskiej koncepcja smart villages pojawiła się wobec potrzeby wdrażania założeń Strategii Europa 2020, której priorytetami są rozwój inteligentny, zrównoważony i inkluzywny. Koncepcja inteligentnego rozwoju, obok koncepcji rozwoju inkluzywnego, stanowi odpowiedź na poszukiwanie sposobów urzeczywistnienia koncepcji zrównoważonego rozwoju wobec pogłębiających się problemów rozwoju obszarów wiejskich, w tym szczególnie obszarów peryferyjnych (wyludnianie się obszarów wiejskich i odpływ młodzieży) i wyzwań związanych ze zmianami klimatycznymi. Koncepcja ta odnosi się do „obszarów wiejskich i społeczności, które chcą opierać rozwój o swoje mocne strony i posiadane zasoby. W smart villages tradycyjne i nowe sieci i usługi są wzmocnione za pomocą technologii cyfrowych, telekomunikacyjnych, innowacji i lepszego wykorzystania wiedzy, z korzyścią dla mieszkańców i przedsiębiorstw” (Guzal-Dec, 2018, ss. 33–34).

Istotne znaczenie w rozwoju koncepcji smart villages odgrywają samorządy lokalne. Jak podkreśla Kołodziejczak (2016, ss. 141–142) ich rola związana z inicjowaniem i koordynacją działań, odnosić się może także do potrzeby pokonywania barier rozwoju inteligentnych

jednostek. W przypadku jednostek wiejskich duże znaczenie mają bariery o charakterze mentalnym: brak uczestnictwa i świadomości mieszkańców, oraz akceptacji i identyfikacji z koncepcją rozwoju inteligentnego, mniejsze natomiast problemy związane są z barierami technologicznymi, organizacyjnymi i finansowymi.

Realizacja koncepcji smart villages wymaga zatem zwiększenia zdolności administracyjnych i skuteczności władz lokalnych i regionalnych oraz zaangażowania i współpracy z grupami społeczności lokalnych, organizowania pomocy technicznej, organizacyjnej, szkoleniowej oraz tworzenia sieci kontaktów. Rozwój i propagowanie takich działań, jak wskazują przywołane już dokumenty kierunkowe organów Unii Europejskiej, traktowane będą jako priorytetowe oraz uzyskają dostęp do nowych mechanizmów wsparcia finansowego (Jeżyńska, 2018, s. 80).

Jednym z elementów wpisujących się w ideę smart villages jest również podejmowanie działań w kierunku zwiększania bezpieczeństwa energetycznego. Europejski Zielony Ład jest pierwszą tak kompleksową strategią Unii Europejskiej dotyczącą ochrony środowiska przyrodniczego oraz przeciwdziałania zmianom klimatycznym. Oznacza to konieczność podjęcia odpowiednich zobowiązań oraz transformacji energetycznej (Adamowicz, 2021, s. 53). Transformacja ta jest również ogromną szansą dla rozwoju obszarów wiejskich. Dotyczy ona nie tylko modernizacji źródeł ciepła i poprawy jakości powietrza poprzez ograniczenie emisji związanej z ogrzewaniem budynków (Wiśniewski i Marks-Bielska, 2022, ss. 130–131).

Bardzo ważną rolę w aspekcie zrównoważonej gospodarki energetycznej na obszarach wiejskich należy przypisać zrównoważonej polityce energetycznej, związanej m.in. z: dywersyfikacją źródeł energii, przy wykorzystaniu energii zgromadzonej w odnawialnych zasobach na obszarach wiejskich, promocją odnawialnych źródeł energii wśród rolników i mieszkańców obszarów wiejskich, doprowadzeniem do stopniowej zamiany proporcji wykorzystania nieodnawialnych źródeł energii, ze zwiększeniem wykorzystania energetyki rozproszonej i prosumenckiej, co w efekcie prowadzi do samowystarczających energetycznie gospodarstw rolnych oraz zmniejszenia na obszarach wiejskich emisji dwutlenku węgla i dostosowania się Polski do wymagań Unii Europejskiej. Kolejne uwarunkowania wiążą się z: promowaniem klastrów energii bazujących na odnawialnych źródłach, zastosowaniem na większą skalę termoizolacji pomieszczeń gospodarskich w rolnictwie oraz gospodarstwach domowych, a także z odnowieniem wiejskich sieci energetycznych, zwiększeniem roli zrównoważonego wykorzystania energii w gospodarstwach domowych, z zaakcentowaniem nowego spojrzenia na rolnictwo, podążającego w kierunku zamiany przestarzałych technik i technologii produkcji na nowoczesne rozwiązania, stosowane m.in. w Europie Zachodniej (Woźniak, 2018, s. 81).

Ważnym składnikiem transformacji energetycznej jest m.in. upowszechnianie wśród społeczności wiejskich wytwarzania energii, co rozwija się współcześnie dzięki rozszerzeniu technologii odnawialnych źródeł energii (OZE). Zjawisko to określane jest jako „energetyka obywatelska” (Marzec, 2023, s. 61). W świetle opracowań dotyczących tego zagadnienia jest to dość szeroki i pojemny termin. Można go zdefiniować jako podejmowanie i wykonywanie działalności w sektorze energetycznym przez obywateli (osoby fizyczne), jak również przez inne podmioty lokalne, w tym — tworzone z udziałem obywateli. Chodzi przede

wszystkim o wytwarzanie energii (nie tylko elektrycznej, ale też ciepłej) zwłaszcza ze źródeł odnawialnych, samozaopatrzenie w energię, sprzedaż jej nadwyżek, a także świadczenie lokalnych usług energetycznych, w tym służących poprawie efektywności energetycznej (Lissoń, 2022, s. 801).

Obszary wiejskie, z uwagi na swój ilościowy i jakościowy potencjał, już obecnie w znaczny sposób uczestniczą w realizacji celów wskaźnikowych wynikających z polityki klimatyczno-energetycznej UE. To dzięki wytwarzanym surowcom energetycznym, a także coraz częściej energii, do 2050 roku większość surowców energetycznych i energii ze źródeł odnawialnych wytwarzana będzie w rolnictwie i na obszarach wiejskich (Gradziuk i Gradziuk, 2017, s. 77).

Jak wynika z badań Woźniaka i Kudy (2022, s. 94) mieszkańcy obszarów wiejskich badanych województw pozytywnie ocenili konsekwencje prowadzonej polityki klimatycznej Unii Europejskiej dla środowiska naturalnego oraz oczekują wzmoczonego wsparcia państwa w zwiększanie udziału odnawialnych źródeł energii (OZE) w miksie energetycznym Polski oraz stosowania wymogów dotyczących energooszczędności urządzeń. Ankietowani byli przekonani o możliwości pokrycia i zastąpienia energii z konwencjonalnych źródeł, pozytywnie ocenili energię ze źródeł odnawialnych, postrzegając OZE, a głównie fotowoltaikę, jako podstawowe źródło energii w miksie energetycznym Polski.

Dotychczasowy model rozwoju energetyki odnawialnej w Polsce można uznać za jeden z kluczowych czynników ograniczających możliwości wzrostu znaczenia OZE w rolnictwie. Mając na uwadze cechy charakterystyczne produkcji rolnej, należy stwierdzić, że największe możliwości pozyskiwania energii odnawialnej w rolnictwie wiążą się z przetwarzaniem biomasy. Szczególnie przydatne wydają się w tym kontekście biogazownie rolnicze, które umożliwiają zagospodarowanie nie tylko resztek z produkcji roślinnej, ale także pozostałości z chowu zwierząt. Uwzględniając jednak nowe regulacje prawne i niewielką skalę produkcji polskich gospodarstw, należy przyjąć, że nie będą one mogły uczestniczyć w systemie aukcyjnym, co wykluczy je z możliwości korzystania ze wsparcia finansowego w ramach instrumentów stymulujących rozwój energetyki odnawialnej. Pewną alternatywą pozostaje współpraca rolników i wspólne tworzenie większych instalacji OZE (np. biogazowni rolniczych) (Sulewski i in., 2017, ss. 69–70).

Pamiętając o charakterystycznej dla polskiego rolnictwa niechęci do kooperacji, trudno przyjąć taką opcję jako rozwiązanie bazowe. Z perspektywy przeprowadzonych rozważań, dotyczących systemów wsparcia OZE stosowanych w różnych krajach, dotychczasowej historii rozwoju OZE w Polsce i nowych regulacji prawnych, należy przyjąć, że pomimo oczekiwań i „naturalnych predyspozycji” rolnictwa, gospodarstwa rolne nie staną się w najbliższych latach istotnym wytwórcą energii z zasobów odnawialnych (Sulewski i in., 2017, ss. 69–70).

5. Ocena uwarunkowań funkcjonowania i rozwoju gospodarstw rolnych ze szczególnym uwzględnieniem założeń Europejskiego Zielonego Ładu w opinii właścicieli gospodarstw konwencjonalnych i realizujących produkcję w systemie rolnictwa ekologicznego oraz przedstawicieli samorządów województwa warmińsko-mazurskiego

5.1. Cel i metodyka badań

W projektowanych badaniach przyjęto tezę, że w najbliższych latach znaczącą determinantą kreowania warunków rozwojowych gospodarstw rolnych, a także wytyczającą podejmowane przez nie działania adaptacyjne, będą założenia określone w Planie Strategicznym dla WPR na lata 2023–2027, w tym również w Europejskim Zielonym Ładzie. Założenia te będą oddziaływać m.in. na takie kwestie, jak: rozwój i potencjał gospodarstw rolnych, rentowność funkcjonowania, gospodarowanie zasobem ziemi, działalność inwestycyjna, rozwój innowacyjności i biogospodarki, wdrażanie innowacji, aktywność i wsparcie w kierunku tworzenia warunków dla krótkich łańcuchów dostaw czy rozwój zielonego rolnictwa. Uwzględniając proponowane założenia obecnej polityki rolnej, w tym szczególnie system wsparcia finansowego skierowanego do tego sektora, należy docenić wagę problemu poznawczego jakim jest diagnoza możliwości rozwoju gospodarstw rolnych. Sektor produkcji rolnej funkcjonuje obecnie w ramach różnych strumieni finansowych proponowanych przez UE, które ulegają zmianie, a ważna jest sprawność i świadoma adaptacja gospodarstw rolnych do tych zmian.

W kontekście wskazanych propozycji nowej polityki rolnej, szczególnie nowych form i skali środków finansowych, skierowanych do sektora produkcji rolnej, koniecznym jest określenie szans i zagrożeń, które muszą uwzględniać właściciele gospodarstw rolnych w planowaniu rozwoju i przyszłości. Nowe realia i warunki funkcjonowania gospodarstw rolnych będą determinowały funkcjonowanie podmiotów zróżnicowanych pod względem

wielkości, stopnia rozwoju, specjalizacji i systemów realizacji produkcji rolnej. Dlatego można oczekiwać, że stopień adaptacji i akceptacji warunków, proponowanych w ramach założeń nowej Wspólnej Polityki Rolnej gospodarstw rolnych, będzie zróżnicowany, a w niektórych sytuacjach — bardzo ograniczony. Dlatego określenie okoliczności funkcjonowania różnych kategorii gospodarstw, w nowych warunkach polityki rolnej UE, jest działaniem koniecznym w celu określenia perspektyw ich rozwoju oraz systemów polityki wspierających funkcjonowanie i rozkwit całego sektora.

Determinanty rozwoju rolnictwa to zakres dostępności i zasady wykorzystania głównego czynnika produkcji, jakim jest ziemia. W województwie warmińsko-mazurskim szczególnie ważne są zasoby ziemi znajdujące się w Zasobie Własności Rolnej Skarbu Państwa, którym zarządza KOWR OT w Olsztynie. Istotnym jest również fakt, że w gestii zadań, realizowanych przez KOWR, znajdują się również te, które są związane z realizacją programów wspierających promowanie produktów rolnych i żywnościowych, metod ich produkcji, a także systemów jakości. Ze względu na kontekst założeń zaproponowanych w Planie Strategicznym i uszczegółowionych w Europejskim Zielonym Ładzie, zasadne jest podjęcie badań obejmujących nie tylko gospodarstwa funkcjonujące w oparciu o metody konwencjonalnej produkcji rolniczej, ale także — co szczególnie ważne w regionie Warmii i Mazur — w oparciu o metody ekologiczne.

Głównym celem badań było określenie uwarunkowań funkcjonowania i gospodarowania gospodarstw rolnych regionu Warmii i Mazur, możliwości oraz ograniczeń ich rozwoju w związku z obecnie proponowanymi założeniami polityki rolnej, w tym uwzględnienie założeń Europejskiego Zielonego Ładu, a także czynników gospodarczych i geopolitycznych.

Realizacja celu głównego obejmowała następujące cele szczegółowe:

- ocenę znaczenia założeń nowej Wspólnej Polityki Rolnej po 2023 roku w funkcjonowaniu i rozwoju gospodarstw rolnych województwa warmińsko-mazurskiego z uwzględnieniem gospodarstw funkcjonujących w oparciu o różne systemy produkcji: konwencjonalne i ekologiczne;
- ocenę znaczenia założeń Europejskiego Zielonego Ładu w funkcjonowaniu i rozwoju wybranych grup gospodarstw rolnych województwa warmińsko-mazurskiego;
- określenie działań i decyzji podejmowanych we wskazanych grupach gospodarstwach rolnych mających na celu ich adaptację do zmieniających się współczesnych wyzwań funkcjonowania i rozwoju;
- ocenę znaczenia różnych form wsparcia finansowego w ramach WPR m.in. w założeniach Europejskiego Zielonego Ładu w kontekście perspektywy przyszłości i planów funkcjonowania wybranych grup gospodarstw rolnych w regionie;
- diagnozę kierunków skutecznego wsparcia w zakresie poprawy rentowności gospodarstw rolnych Warmii i Mazur;
- ocenę społeczno-kulturowych i demograficznych uwarunkowań funkcjonowania gospodarstw rolnych na Warmii i Mazurach;
- ocenę perspektyw rozwoju zielonego rolnictwa, w tym odnawialnych źródeł energii.

Podjęte w badaniach problemy zostały przeanalizowane także w kontekście ich perspektywicznych zmian, szczególnie w zakresie czasowym, wskazanym w Programie Strategicznym dla WPR, czyli w latach 2023–2027.

Źródła danych i informacji wykorzystanych w badaniach obejmowały:

- informacje pochodzące z ogólnokrajowej statystyki publicznej;
- informacje gromadzone przez jednostki branżowe — m.in. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej — Państwowy Instytut Badawczy w Warszawie;
- bezpośrednie badania ankietowe przeprowadzone wśród rolników z wybranych grup gospodarstw rolnych z obszaru podlegającego działalności KOWR OT w Olsztynie;
- bezpośrednie badania ankietowe przeprowadzone wśród władz lokalnych gmin województwa warmińsko-mazurskiego, dotyczące możliwości tworzenia warunków sprzedaży jako determinanty rozwoju krótkich łańcuchów dostaw.

Badania ankietowe przeprowadzono w oparciu o narzędzie badawcze w postaci autorskiego kwestionariusza ankiety, zbudowanego w przeważającej części z pytań zamkniętych. Standaryzowana i zamknięta forma tej techniki badawczej umożliwia liczbowe zaprezentowanie zjawisk, w tym — wykorzystanie analizy statystycznej. Zakres przedmiotowy kwestionariuszy objął m.in.:

- opinie rolników w zakresie identyfikowanych uwarunkowań rozwoju gospodarstw rolnych i rolnictwa jako sektora, opinie na temat założeń, możliwości i ograniczeń planów rozwojowych w gospodarstwach, w tym — informacje dotyczące źródeł i form użytkowania uprawianej ziemi;
- ocenę skali wdrożenia założeń Planu Strategicznego dla WPR oraz Europejskiego Zielonego Ładu jako determinanty rozwoju gospodarstw konwencjonalnych i ekologicznych;
- identyfikację działań podejmowanych przez gospodarstwa rolne w kontekście zmieniających się uwarunkowań rozwojowych;
- ocenę znaczenia różnych form wsparcia doradczego w ramach WPR jako determinanty rozwoju gospodarstw rolnych;
- ocenę możliwości i warunków współpracy właścicieli gospodarstw rolnych z przetwórcami, instytucjami oraz organizacjami funkcjonującymi w sektorze rolnym.

Zawarte w kwestionariuszu pytania dotyczyły także kwestii: ogólnej oceny szans i zagrożeń rozwoju rolnictwa (w tym rolnictwa ekologicznego i produkcji na cele energetyczne), przepisów związanych z rynkiem ziemi rolniczej, zakresu i poziomu rozwoju działalności realizowanej przez gospodarstwa rolne, wdrażanych innowacji i planów rozwojowych (ich stymulanty i destymulanty), diagnozy i uwarunkowań rozwoju krótkich łańcuchów dostaw, działań podejmowanych przez władze lokalne w kierunku wspierania krótkich łańcuchów dostaw i rozwoju obszarów wiejskich, uwarunkowań oraz tworzonych w gminach regulacji formalno-prawnych dotyczących wprowadzania Europejskiego Zielonego Ładu.

Badania ankietowe przeprowadzono w reprezentatywnej grupie rolników w wybranych zespołach gospodarstw (konwencjonalnych i ekologicznych). Z uwagi na znaczenie sektora produkcji rolnej w regionie, zarówno w ujęciu produkcji konwencjonalnej, jak i ekologicz-

nej, w badaniach uwzględniono te dwa segmenty gospodarstw, gdyż ich opinie, wobec akceptacji założeń Europejskiego Zielonego Ładu, mogą być odmienne.

W województwie warmińsko-mazurskim zlokalizowanych jest ok. 65,2 tys. gospodarstw rolnych (2,9% ogólnej liczby gospodarstw rolnych w Polsce), zajmujących 1221,1 tys. ha powierzchni ogólnej (6,8% powierzchni ogólnej gospodarstw rolnych w Polsce). Gospodarstwa ekologiczne są atrybutem rolnictwa w regionie Warmii i Mazur, zarejestrowanych w województwie warmińsko-mazurskim jest ich ok. 3,5 tys. Region jest jednym z liderów pod względem liczby gospodarstw ekologicznych i areалу upraw w Polsce.

Kolejne dane pierwotne, w zaprojektowanej procedurze badawczej pozyskano w wyniku przeprowadzenia badań bezpośrednich wśród wybranej grupy gmin województwa warmińsko-mazurskiego. Ze względu na podjęty problem, badaniami objęto gminy wiejskie i miejsko-wiejskie. Opracowany kwestionariusz ankiety skierowano do przedstawicieli władz lokalnych 100 gmin województwa warmińsko-mazurskiego. Zwrot otrzymano od 46 przedstawicieli gmin (46,0% zbiorowości). Oba badania ankietowe przeprowadzono w II połowie 2023 roku.

Ze względu na zakres tematyczny pytań zawartych w ankiecie, w tym wątków dotyczących nowych zagadnień Europejskiego Zielonego Ładu, wsparcia w realizowanych badaniach w poszczególnych gminach udzielali pracownicy Ośrodka Doradztwa Rolniczego, współpracujący z daną gminą.

5.2. Charakterystyka badanych gospodarstw rolnych

Badania ankietowe przeprowadzono wśród właścicieli gospodarstw konwencjonalnych i ekologicznych z regionu Warmii i Mazur oraz przedstawicieli samorządów terytorialnych. Realizacja badań terenowych nastąpiła wśród 227 właścicieli gospodarstw konwencjonalnych (tabela 4), 246 właścicieli gospodarstw ekologicznych oraz 46 przedstawicieli władz lokalnych.

Tabela 4.

Charakterystyka badanych gospodarstw konwencjonalnych z uwzględnieniem powierzchni (%)

Powierzchnia	Liczba	Struktura
poniżej 50 ha	81	35,7
51–100 ha	37	16,3
101–150 ha	96	42,3
powyżej 150 ha	13	5,7
ogółem	227	100,0

Zródło: badania własne.

W grupie badanych gospodarstw konwencjonalnych dominowały gospodarstwa o powierzchni powyżej 100 ha (48% respondentów), przy czym 42,3% respondentów deklaro-

wało, iż powierzchnia ich gospodarstwa mieści się w przedziale 101–150 ha. W tej grupie respondentów w badaniach uczestniczyło 19,5% kobiet oraz 80,5% mężczyzn (tabela 6), a ponad 60% osób uczestniczących w badaniu posiadało wykształcenie zawodowe lub średnie rolnicze.

Tabela 5.

Charakterystyka badanych gospodarstw ekologicznych z uwzględnieniem powierzchni (%)

Powierzchnia	Liczba	Struktura
poniżej 25 ha	138	56,1
26–50 ha	74	30,1
51–75 ha	19	7,7
76–100 ha	7	2,8
powyżej 100 ha	8	3,3
ogółem	246	100,0

Źródło: badania własne.

W przypadku gospodarstw rolnych, w których produkcja realizowana jest w systemie produkcji ekologicznej (tabela 5), zdecydowaną część stanowiły gospodarstwa o powierzchni poniżej 25 ha (ok. 56% badanych).

Tabela 6.

Charakterystyka badanych gospodarstw z uwzględnieniem płci i wykształcenia (%)

Charakterystyki	Konwencjonalne	Ekologiczne
	Płeć	
kobieta	19,5	23,7
mężczyzna	80,5	76,3
	Wykształcenie	
podstawowe	6,3	3,3
zawodowe	33,9	34,4
średnie rolnicze	33,5	29,5
średnie nierolnicze	10,9	15,2
wyższe rolnicze	10,0	10,2
wyższe nierolnicze	5,4	7,4

Źródło: badania własne.

Badani właściciele ekologicznych gospodarstw rolnych to głównie mężczyźni (tabela 6), spośród których ok. 34% posiadało wykształcenie zawodowe, a 29,5% — średnie rolnicze.

5.3. Stan i perspektywy rozwoju produkcji oraz inwestycji w gospodarstwach rolnych konwencjonalnych i realizujących produkcję w systemie rolnictwa ekologicznego

Kierunki i system prowadzonej produkcji rolnej w gospodarstwach są determinowane wieloma czynnikami. Wśród nich wskazać można na uwarunkowania związane z walorami naturalnymi, ale także wynikające z sytuacji m.in. na rynku czy też z opłacalności produkcji. Jak wynika z przeprowadzonych badań produkcja w gospodarstwach rolnych koncentruje się na uprawie zbóż (88%) (tabela 7).

Tabela 7.

Deklaracje w zakresie produkcji roślinnej oraz kierunków decyzji w przyszłości w grupie gospodarstw konwencjonalnych (%)

Rodzaj upraw	Skala gospodarstw realizujących produkcję	Plany dotyczące produkcji roślinnej		
		zwiększenie produkcji	produkcja bez zmian	zmniejszenie produkcji
zboża	88,0	28,8	68,1	3,1
ziemniaki	22,0	15,7	82,4	2,0
strączkowe	20,0	31,9	57,4	10,6
warzywa	4,9	33,0	66,7	0,0
owoce	4,9	15,4	76,9	7,7
kukurydza	30,3	21,5	75,4	3,1

Źródło: badania własne.

Produkcja ta uzupełniana jest innymi uprawami, w tym kukurydzy, ziemniaków oraz roślin strączkowych. Jednocześnie, gospodarstwa chcą utrzymać (68,1%) lub zwiększyć produkcję (28,8%) — dotyczy to gospodarstw uprawiających zboża. Stabilizację skali produkcji (82,4%) zakładają właściciele gospodarstw rolnych, w których uprawiane są ziemniaki. Najbardziej zróżnicowane plany, związane z produkcją roślinną w przyszłości, posiadają właściciele gospodarstw uprawiających rośliny strączkowe. Około 58% z nich chce utrzymać poziom produkcji, ale jednocześnie prawie 32% chce ją zwiększyć. W zbliżonym stopniu planuje się zwiększyć produkcję warzyw.

Struktura produkcji roślinnej w gospodarstwach ekologicznych jest nieco odmienna (tabela 8). Z jednej strony podobnie dominuje uprawa zbóż (65,9%), ale jednocześnie w większym stopniu uprawiana jest kukurydza i rośliny strączkowe czy też warzywa. W gospodarstwach tych plany na przyszłość związane są w zdecydowanej większości z utrzymaniem poziomu produkcji. Na drugim miejscu zmian zgłaszana jest chęć zwiększenia produkcji w poszczególnych rodzajach upraw, a relatywnie w niewielu gospodarstwach planowane jest zmniejszenie produkcji.

Tabela 8.

Deklaracje w zakresie skali produkcji roślinnej oraz kierunku decyzji w przyszłości w grupie gospodarstw ekologicznych (%)

Rodzaj upraw	Skala gospodarstw realizujących produkcję	Plany dotyczące ekologicznej produkcji roślinnej		
		zwiększenie produkcji	produkcja bez zmian	zmniejszenie produkcji
zboża	65,9	19,1	76,5	4,3
ziemniaki	24,8	6,6	90,2	3,2
strączkowe	35,0	19,8	76,7	3,5
warzywa	12,6	16,1	83,9	0,0
owoce	7,7	21,1	73,7	5,3
kukurydza	46,3	14,9	78,9	6,1

Źródło: badania własne.

Uwzględniając deklaracje właścicieli gospodarstw rolnych w zakresie skali produkcji, w tym szczególnie jej zwiększenia, istotne jest również zwrócenie uwagi na plany rolników dotyczące arealu upraw. Obserwując bowiem skalę udziału gospodarstw w poszczególnych grupach, można stwierdzić, że zwiększenie skali produkcji będzie osiągane głównie poprzez zwiększenie arealu upraw, gdyż w poszczególnych grupach upraw udział gospodarstw, w których zadeklarowano zwiększenie skali produkcji na określonym poziomie, jest zbliżony do udziału gospodarstw deklarujących zwiększenie ich arealu. Najczęściej planowany jest wzrost arealu upraw roślin strączkowych oraz zbóż (tabela 9).

Tabela 9.

Deklaracje w zakresie skali arealu upraw oraz kierunku decyzji w przyszłości w opinii właścicieli gospodarstw konwencjonalnych (%)

Rodzaj upraw	Areal upraw	Plany dotyczące arealu, na którym prowadzona jest produkcja roślinna		
		zwiększenie arealu	areal bez zmian	zmniejszenie arealu
zboża	do 5 ha — 14,1	29,8	67,6	2,7
	6–10 ha — 18,1			
	11–15 ha — 17,1			
	16–20 ha — 12,6			
	21–25 ha — 6,0			
	26–30 ha — 7,1			
	31–35 ha — 5,0			
	pow. 35 ha — 19,7			
ziemniaki	do 1 ha — 77	8,2	87,8	4,1
	1,1–2 ha — 10,7			
	pow. 2 ha — 12,5			

Rodzaj upraw	Areal upraw	Plany dotyczące areалу, na którym prowadzona jest produkcja roślinna		
		zwiększenie areалу	areal bez zmian	zmniejszenie areалу
strączkowe	do 5 ha — 35,3	36,7	59,2	4,1
	5–10 ha — 37,2			
	10–15 ha — 11,8			
	pow. 15 ha — 15,7			
warzywa	do 5 ha — 36,8	25,0	62,5	12,5
	5–10 ha — 5,3			
	pow. 10 ha — 57,9			
owoce	do 5 ha — 11	15,4	76,9	7,7
	5–10 ha — 42			
	pow. 10 ha — 37			
kukurydza	do 5 ha — 22	21,1	73,7	5,3
	5–10 ha — 18			
	10–15 ha — 20			
	15–20 ha — 6			
	20–25 ha — 10			
	pow. 25 ha — 11			

Źródło: badania własne.

W przypadku gospodarstw ekologicznych (tabela 10) charakterystyczny jest relatywnie wyższy, w porównaniu do gospodarstw konwencjonalnych, udział gospodarstw, w których rolnicy deklarowali zmniejszenie areалу upraw (z wyjątkiem upraw ziemniaka i warzyw). Jednocześnie można zauważyć, że w gospodarstwach tych największy średni areal upraw przeznaczano na uprawę kukurydzy, w przypadku której areal ten był prawie dwukrotnie wyższy niż dla zbóż i czterokrotnie dla areалу upraw roślin strączkowych.

Podsumowując zatem plany rolników gospodarstw konwencjonalnych i ekologicznych, widać, że w zdecydowanej większości rolnicy koncentrują się wokół utrzymania istniejącego areалу upraw. Jeśli planowane są zmiany, to są one najczęściej związane ze zwiększaniem areалу. Relacja ta dotyczy wszystkich rodzajów upraw w obu grupach gospodarstw. Może to wynikać z wielu sytuacji w samych gospodarstwach, czy też na rynku surowców i produktów rolniczych oraz w jego otoczeniu. Zrealizowane inwestycje w gospodarstwach z jednej strony wymagają odpowiedniego czasu, aby osiągnąć założone cele. Z drugiej zaś strony — potencjał produkcyjny w gospodarstwach może ograniczać radykalne zmiany pod względem rodzaju i arealu upraw. Zdecydowana dominacja braku zmian, zarówno w skali produkcji, a także w areale upraw, może również być przejawem potrzeby osiągnięcia stabilizacji, z punktu widzenia rolników — ocenianej w różnym kontekście. Niepewność m.in. sytuacji na rynku może stymulować ograniczanie zmian w gospodarstwie, ale

jednocześnie — już osiągnięta stabilność może również skutkować brakiem planów zmian w przyszłości.

Tabela 10.

Deklaracje w zakresie skali areалу upraw oraz kierunki decyzji w przyszłości w opinii właścicieli gospodarstw ekologicznych (ha, %)

Rodzaj upraw	Średnia wielkość areálu upraw	Plany dotyczące areálu, na którym prowadzona jest ekologiczna produkcja roślinna		
		zwiększenie areálu	areál bez zmian	zmniejszenie areálu
zboża	16,43	16,1	78,1	5,8
ziemniaki	1,69	7,7	87,7	4,6
strączkowe	8,76	18,3	74,7	6,8
warzywa	1,95	18,9	81,1	0,0
owoce	1,96	21,7	69,9	8,7
kukurydza	31,17	11,7	80,2	8,1

Źródło: badania własne.

W przypadku hodowli zwierzęcej w gospodarstwach konwencjonalnych dominują dwa rodzaje produkcji: bydła opasowego (27,7%) oraz bydła mleczne (22,4%), a w konsekwencji rośnie również produkcja mleka krowiego (18,3%) (tabela 11).

Tabela 11.

Skala produkcji zwierzęcej i deklaracje zmian w przyszłości w opinii badanych właścicieli gospodarstw konwencjonalnych (% , szt/l)

Rodzaj produkcji	Skala gospodarstw realizujących produkcję	Średnia roczna produkcja	Plany dotyczące produkcji zwierzęcej		
			zwiększenie produkcji	produkcja bez zmian	zmniejszenie produkcji
trzoda chlewna	6,2	979,2	23,8	52,4	24,0
bydło mleczne	22,4	28,7	16,7	68,8	14,6
bydło opasowe	27,7	19,0	41,7	55,0	3,3
konie	2,2	8,8	37,5	62,5	0,0
owce	1,3	16,0	0,0	100,0	0,0
kozy	2,0	30,0	50,0	25,0	25,0
drób	5,3	16373,3	15,4	76,9	7,7
jaja	3,5	15120,9	11,1	77,8	11,1
mleko krowie	18,3	171064,7	30,8	56,4	12,8
mleko kozie	4,0	2000,0	0,0	100,0	0,0

Źródło: badania własne.

W odróżnieniu od produkcji roślinnej w tej grupie gospodarstw plany dotyczące produkcji zwierzęcej są bardziej zróżnicowane. Co prawda, nadal dominuje chęć utrzymania skali produkcji na niezmiennym poziomie, szczególnie w przypadku chowu owiec i produkcji mleka koziego. Jednak w ramach hodowli zwierząt częściej jest planowane zwiększenie produkcji niż w przypadku produkcji roślinnej. Największe zmiany zwiększenia produkcji planowane są w przypadku chowu kóz, bydła opasowego, koni oraz produkcji mleka krowiego.

W gospodarstwach ekologicznych w strukturze podejmowanych rodzajów produkcji, podobnie jak w gospodarstwach konwencjonalnych, dominuje chów bydła opasowego (27,6%), jednak udział pozostałych rodzajów produkcji nie jest już tak dominujący (tabela 12). Wynosi on bowiem 10,1% dla bydła mlecznego oraz 9,8% dla koni. Zdecydowanie odmiennie kształtują się natomiast plany produkcji zwierzęcej w gospodarstwach ekologicznych. Zmniejszenie skali produkcji wskazano jedynie w przypadku bydła mlecznego oraz produkcji mleka. Wśród właścicieli gospodarstw ekologicznych dominuje chęć utrzymania skali produkcji zwierzęcej na niezmiennym poziomie, choć wielu przypadkach planowane jest jej zwiększenie.

Tabela 12.

Skala produkcji zwierzęcej i deklaracje zmian w przyszłości w opinii badanych właścicieli gospodarstw ekologicznych (% , szt/l)

Rodzaj produkcji	Skala gospodarstw realizujących produkcję	Średnia roczna produkcja	Plany dotyczące ekologicznej produkcji zwierzęcej		
			zwiększenie produkcji	produkcja bez zmian	zmniejszenie produkcji
trzoda chlewna	1,6	158,0	0,0	100,0	0,0
bydło mleczne	10,1	17,5	20,0	64,0	16,0
bydło opasowe	27,6	20,2	22,1	77,9	0,0
konie	9,8	6,6	8,3	91,7	0,0
owce	2,4	52,5	50,0	50,0	0,0
kozy	2,4	10,0	33,3	66,7	0,0
drób	1,6	50,0	0,0	100,0	0,0
jaja	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
mleko krowie	7,6	85844,4	10,5	73,7	16,2
mleko kozie	1,2	1,0	0,0	100,0	0,0

Źródło: badania własne.

Jednym z czynników determinujących plany rolników, odnoszące się do skali i arealu produkcji jest sytuacja na rynku, środków do produkcji rolniczej i produktów rolnych. Jak wynika z przeprowadzonych badań w gospodarstwach konwencjonalnych — w przypadku wszystkich rodzajów upraw rolnicy osiągalni nadwyżkę przychodów nad kosztami (tabela 13). Najwyższy poziom tej nadwyżki osiągnięto w produkcji warzyw (45,83%),

natomiast najniższy w produkcji roślin strączkowych i kukurydzy. W przypadku każdego kierunku produkcji średnia nadwyżka przychodów nad kosztami, przy której możliwe jest rozwijanie produkcji, była o 16,88 pp. wyższa od osiąganey. Największa różnica między oczekiwanym a osiąganym poziomem nadwyżki wystąpiła w przypadku produkcji zbóż, ziemniaków i roślin strączkowych, a najniższa przy produkcji warzyw.

Tabela 13.

Oplacalność produkcji roślinnej prowadzonej w badanych gospodarstwach konwencjonalnych (%)

Rodzaj upraw	Średnia nadwyżka przychodu nad kosztami	Średnia nadwyżka przychodów nad kosztami, przy której możliwe jest rozwijanie produkcji
zboża	23,60	43,98
ziemniaki	24,90	43,73
strączkowe	20,65	39,31
warzywa	45,83	55,56
owoce	36,25	53,08
inne – kukurydza	20,71	37,54

Źródło: badania własne.

W przypadku gospodarstw ekologicznych, podobnie jak w gospodarstwach konwencjonalnych, prowadzona produkcja roślinna charakteryzowała się osiągnięciem nadwyżki przychodów nad kosztami (tabela 14). Średni poziom tej nadwyżki dla wszystkich rodzajów upraw był nieco niższy niż w przypadku gospodarstw konwencjonalnych i wyniósł 21,36 pp.

Tabela 14.

Oplacalność produkcji roślinnej prowadzonej w badanych gospodarstwach ekologicznych (%)

Rodzaj upraw	Średnia nadwyżka przychodu nad kosztami	Średnia nadwyżka przychodów nad kosztami, przy której możliwe jest rozwijanie produkcji
zboża	22,67	38,67
ziemniaki	23,31	39,66
strączkowe	26,28	43,18
warzywa	21,37	36,72
owoce	14,50	27,22
jagodowe – truskawki, porzeczki	20,04	35,40

Źródło: badania własne.

W opinii rolników gospodarstw ekologicznych średnia nadwyżka przychodów nad kosztami, przy której możliwe jest rozwijanie produkcji, powinna wynosić od ok. 27% w produkcji owoców do ok. 43% w produkcji strączkowych. Uwzględniając zatem wszystkie

kierunki produkcji — średni, oczekiwany poziom nadwyżki (36,81%) był niższy niż w produkcji konwencjonalnej, ale różnica (15,45 pp.) między poziomem oczekiwanym a osiąganym była zbliżona do tej w produkcji konwencjonalnej (16,88 pp.).

Prowadzenie działalności rolniczej, konieczność sprostania współczesnym wyzwaniom oraz realizacja planowanych zamierzeń rozwojowych może wymagać od rolników podejmowania inwestycji. Jak wynika z badań przeprowadzonych w gospodarstwach konwencjonalnych ich właściciele posiadają zróżnicowane plany inwestycyjne (tabela 15).

Tabela 15.

Rodzaje planowanych inwestycji związanych z rozwojem gospodarstwa w opinii badanych właścicieli gospodarstw konwencjonalnych (%)

Rodzaje planów rozwojowych	Tak	Być może	Nie
budowa lub rozbudowa budynków	25,6	31,3	43,2
inwestycje w systemy energii odnawialnej	13,7	28,2	58,1
zakup maszyn lub urządzeń	48,0	33,0	19,0
zakup ziemi	22,5	33,9	43,6
budowa przetworni	0,9	6,2	92,9
uruchomienie sprzedaży np. własne stoisko na targowisku, sklep	2,6	13,7	83,7
budowa biogazowni	0,9	10,6	88,5
budowa suszarni	6,2	8,8	85
budowa systemu nawadniającego lub innych urządzeń rolnych	9,7	14,5	75,8
instalacja systemów wykorzystujących energię wodną	7,6	9,1	83,3
instalacja systemów fotowoltaicznych	15,2	39,9	44,9

Źródło: badania własne.

Jeśli rolnicy planują inwestycje, najczęściej dotyczą one zakupu maszyn i urządzeń (48,0%), budowy lub rozbudowy budynków (25,6%) oraz zakupu ziemi (22,5%). Jednak zdecydowanie dominuje sytuacja, w której rolnicy nie planują inwestycji. Niektóre z planów rozwojowych dotyczących gospodarstw rolnych, pozostają w sferze rozważanych. Do takich zamierzeń najczęściej należą inwestycje związane z instalacją systemów fotowoltaicznych (39,9%), zakupu ziemi (33,9%), zakupu maszyn lub urządzeń (33,0%) oraz budowy lub rozbudowy budynków (31,3%).

W przypadku gospodarstw ekologicznych zdecydowanie dominuje, podobnie jak w przypadku gospodarstw konwencjonalnych, brak planowanych inwestycji rozwojowych (75,99%) (tabela 16). Jeśli występują, dotyczą głównie zakupu maszyn lub urządzeń (18,0%), budowy lub rozbudowy budynków (10,0%) oraz zakupu ziemi (10,5%). Bez względu zatem na metody, w oparciu o które prowadzi się w gospodarstwach produkcję rolniczą, rodzaje i struktura planowanych inwestycji jest zbliżona.

Tabela 16.

Rodzaje planowanych inwestycji związanych z rozwojem gospodarstwa w opinii badanych właścicieli gospodarstw ekologicznych (%)

Rodzaje planów rozwojowych	Tak	Być może	Nie
budowa lub rozbudowa budynków	10,0	31,3	58,7
inwestycje w systemy energii odnawialnej	3,7	21,3	75,0
zakup maszyn lub urządzeń	18,0	21,0	61,0
zakup ziemi	10,5	33,9	55,6
budowa przetwórci	1,9	15,7	82,4
uruchomienie sprzedaży, np. własne stoisko na targowisku, sklep	4,6	25,6	69,8
budowa biogazowni	2,4	21,4	76,2
budowa suszarni	1,2	2,2	96,6
budowa systemu nawadniającego lub innych urządzeń rolnych	2,2	7,5	90,3
instalacja systemów wykorzystujących energię wodną	1,3	5,8	92,9
instalacja systemów fotowoltaicznych	9,0	13,6	77,4

Źródło: badania własne.

Może to wynikać z podobnego znaczenia określonych czynników determinujących funkcjonowanie gospodarstw rolnych, ale także ze specyficznej odmienności niektórych z nich — adekwatnie do wykorzystywanych metod i kierunków produkcji rolnej. Potwierdzeniem ww. oddziaływania na plany rozwojowe we wskazanych grupach gospodarstw rolnych są wyniki badań, odnoszące się do oceny czynników usprawniających podejmowanie decyzji inwestycyjnych w opinii badanych właścicieli konwencjonalnych i ekologicznych gospodarstw rolnych (tabela 17).

Tabela 17.

Czynniki usprawniające podejmowanie decyzji inwestycyjnych w opinii badanych właścicieli konwencjonalnych i ekologicznych gospodarstw rolnych (%)

Czynniki	Gospodarstwa konwencjonalne	Gospodarstwa ekologiczne
obniżenie składek podatku dochodowego	36,1	45,0
obniżenie składek ubezpieczeniowych	27,3	29,0
obniżenie kosztów kredytów	69,6	78,0
obniżenie kosztów dzierżawy	37,9	45,0
podwyższenie dopłat	63,9	67,0
uproszczenie administracji	62,1	89,0
rozwój specjalistycznego doradztwa	31,3	56,0
większe możliwości zakupu i dzierżawy ziemi z KOWR	33,5	56,0
wsparcie władz lokalnych w kierunku rozwoju infrastruktury do handlu detalicznego	19,8	35,0

Źródło: badania własne.

Dane zamieszczone w tabeli 17 wskazują, że wśród wymienionych czynników występują z jednej strony te o podobnym, ale relatywnie mniejszym znaczeniu (np. obniżenie składek ubezpieczeniowych), a także o te większym znaczeniu (np. podwyższenie dopłat). Inną grupę czynników stanowią te o stosunkowo małym znaczeniu a dodatkowo znacząco różnym, w analizowanych grupach gospodarstw rolnych (np. wsparcie władz lokalnych w kierunku rozwoju infrastruktury do handlu detalicznego). Czynnikiem ważnym dla obu grup gospodarstw — jest uproszczenie administracji.

Wyniki przeprowadzonych badań wskazują zatem na złożoność i różnorodność czynników determinujących prowadzenie produkcji rolnej w oparciu o wybrane metody. Uwarunkowania te powodują, że właściciele gospodarstw rolnych mogą potrzebować odpowiednich informacji, które ułatwią im podejmowanie decyzji. Wśród wykorzystywanych zasobów informacji w obu grupach gospodarstw dominują te pozyskane od innych osób prowadzących gospodarstwa, opracowania ODR, czy też portale internetowe (tabela 18).

Tabela 18.

Zasoby informacji wykorzystywane przez badanych właścicieli konwencjonalnych i ekologicznych gospodarstw rolnych do podejmowania decyzji (%)

Informacje	Gospodarstwa konwencjonalne	Gospodarstwa ekologiczne
pozyskane od innych osób prowadzących gospodarstwa	76,2	84,4
pozyskane od przetwórci	11,0	26,4
informacje pozyskane od pośredników	26,9	23,6
informacje pozyskane od dostawców	27,8	14,6
informacje pozyskane od nabywców indywidualnych (konsumentów)	21,1	26,4
portale internetowe	52,0	60,0
programy TV	44,9	45,1
opracowania GUS	14,1	17,1
opracowania ODR	66,1	85,4
opracowania KOWR	24,2	16,7
opracowania Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi	37,9	43,5
szkolenia	47,6	60,6

Źródło: badania własne.

Daje się jednocześnie zauważyć, że właściciele ekologicznych gospodarstw rolnych, częściej niż w gospodarstwach konwencjonalnych, wykorzystują informacje pozyskane od przetwórci oraz z opracowań ODR, z kolei rolnicy prowadzący gospodarstwa konwencjonalne częściej wykorzystują informacje pozyskane od dostawców. Stopień i różnicowanie źródeł wykorzystywanych informacji może wynikać ze specyfiki prowadzonej działalności rolnej, ale także z poziomu rozwoju poszczególnych gospodarstw, z wyzwań, z jakimi się zmagają i jakim muszą sprostać.

5.4. Ocena perspektyw funkcjonowania i rozwoju gospodarstw rolnych z uwzględnieniem uwarunkowań polityczno-prawnych oraz założeń Europejskiego Zielonego Ładu

W ostatnim okresie w odniesieniu do uwarunkowań rozwoju rolnictwa nastąpiły kolejne, znaczące zmiany. Dotyczyły one głównie zmian o charakterze polityczno-prawnym w szerokim znaczeniu, w tym również zmian w obszarze Wspólnej Polityki Rolnej, w ramach której szczególnie ważne było wprowadzanie założeń Europejskiego Zielonego Ładu. Jak wynika z przeprowadzonych badań, rolnikom, prowadzącym gospodarstwa konwencjonalne, najczęściej (38,81%) trudno jest jednoznacznie ocenić wprowadzone przepisy dotyczące rynku ziemi rolniczej jako szansy w rozwoju gospodarstw rolnych (tabela 19). Wśród regulacji, uznanych jako raczej pozytywne można wskazać wprowadzenie wyjątków, w których nie będą stosowane przepisy (29,2%). Pozostałe regulacje, jako raczej pozytywne, wskazywane były przez rolników na poziomie od 18,6% (wstrzymanie sprzedaży gruntów z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa) do 26,2% (wymagania dotyczące kwalifikacji kupujących ziemię rolniczą). Regulacją najczęściej ocenianą jako raczej negatywną stanowiły ograniczenia możliwości sprzedaży i oddania w posiadanie innym ziemi przez wskazany czas (24,00%).

Tabela 19.

Ocena wprowadzonych przepisów dotyczących rynku ziemi rolniczej jako szansy w rozwoju gospodarstw rolnych w opinii właścicieli gospodarstw konwencjonalnych (%)

Regulacja	1	2	3	4	5
ograniczenia w obrocie ziemią pod względem powierzchni	12,4	20,0	36,00	21,8	9,7
ograniczenia możliwości sprzedaży i oddania w posiadanie innym ziemi przez wskazany czas	10,7	24,00	33,8	23,6	8,0
wymagania dotyczące kwalifikacji kupujących ziemię rolniczą	6,7	22,2	33,3	26,2	11,6
wymóg czasu zamieszkiwania przez rolnika na terenie danej gminy	13,2	17,7	34,1	25,5	9,5
wprowadzenie wyjątków, w których nie będą stosowane przepisy (np. działek o małej powierzchni, lokalizacji gruntów na obszarach miejskich)	5,3	8,4	50,9	29,2	6,2
nadzór ze strony KOWR nad obrotem ziemią rolniczą	11,6	11,6	43,1	22,2	11,6
nowy system płatności w zakresie dopłat do produkcji w ramach polityki Europejskiego Zielonego Ładu	14,8	16,1	39,5	23,3	6,3
wstrzymanie sprzedaży gruntów z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa	11,9	23,0	39,8	18,6	6,6

Uwagi:

Ocena: 1 – zdecydowanie negatywna, 2 – raczej negatywna, 3 – trudno powiedzieć, 4 – raczej pozytywna, 5 – zdecydowanie pozytywna.

Źródło: badania własne.

W przypadku gospodarstw ekologicznych rolnicy relatywnie częściej niż w gospodarstwach konwencjonalnych wskazywali na pozytywny aspekt wprowadzonych zmian (tabela 20). Co prawda, nadal podkreślali, że trudno im ocenić wprowadzone zmiany (33,55%), to jednak często doceniali ich pozytywny aspekt (26,83% — raczej pozytywnie i 14,33% — zdecydowanie pozytywnie). Wśród wymienionych regulacji jako najbardziej pozytywne wskazano ograniczenia w obrocie ziemią pod względem powierzchni — 20,2%). W gospodarstwach ekologicznych zdecydowanie negatywnie i raczej negatywnie oceniano najczęściej wstrzymanie sprzedaży gruntów z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa (31,7%) oraz wymagania dotyczące kwalifikacji kupujących ziemię rolniczą (30,1%).

Tabela 20.

Ocena wprowadzonych przepisów dotyczących rynku ziemi rolniczej jako szansy w rozwoju gospodarstw rolnych w opinii właścicieli gospodarstw ekologicznych (%)

Regulacja	1	2	3	4	5
ograniczenia w obrocie ziemią pod względem powierzchni	7,4	19,8	32,5	20,2	20,2
ograniczenia możliwości sprzedaży i oddania w posiadanie innym ziemi przez wskazany czas	6,6	18,9	35,0	26,3	13,2
wymagania dotyczące kwalifikacji kupujących ziemię rolniczą	6,9	23,2	25,6	30,5	13,8
wymóg czasu zamieszkiwania przez rolnika na terenie danej gminy	7,3	21,6	28,2	29,4	13,5
wprowadzenie wyjątków, w których nie będą stosowane przepisy (np. działek o małej powierzchni, lokalizacji gruntów na obszarach miejskich)	3,3	11,4	32,1	38,6	14,6
nadzór ze strony KOWR nad obrotem ziemią rolniczą	10,2	11,8	33,1	29,0	15,9
nowy system płatności w zakresie dopłat do produkcji w ramach polityki Europejskiego Zielonego Ładu	5,3	17,1	44,3	24,4	8,9
wstrzymanie sprzedaży gruntów z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa	10,3	21,4	37,6	16,2	14,5

Uwagi:

Ocena: 1 — zdecydowanie negatywna, 2 — raczej negatywna, 3 — trudno powiedzieć, 4 — raczej pozytywna, 5 — zdecydowanie pozytywna.

Źródło: badania własne.

Wyniki przeprowadzonych badań wskazują zróżnicowaną ocenę wprowadzonych uregulowań przez rolników obu grup gospodarstw. Jednocześnie potwierdzają, że gospodarstwa te funkcjonują w uwarunkowaniach, które w różny sposób mogą determinować ich rozwój.

Jak podkreśla się w literaturze przedmiotu, założenia Europejskiego Zielonego Ładu stanowią ambitny plan działań w odpowiedzi na współczesne wyzwania gospodarcze, środowiskowe i społeczne (Wiśniewski i Marks-Bielska, 2022), jednak ich wdrożenie niesie ze sobą zarówno szanse, jak i zagrożenia dla rozwoju polskiej wsi i rolnictwa. Wyniki przeprowadzonych badań dowodzą, że wprowadzone przepisy dotyczące ograniczeń w zakresie produkcji roślinnej w ramach nowej polityki rolnej, głównie Europejskiego Zielonego Ładu,

w opinii badanych właścicieli gospodarstw konwencjonalnych są trudne do jednoznacznej oceny (27,5%) (tabela 21). Przekonanie takie może wynikać z relatywnie krótkiego czasu, jaki minął od ich wprowadzenia. Jednocześnie 26,6% rolników wskazanej grupy gospodarstw ocenia je jako raczej negatywne. Wśród wprowadzonych regulacji jako raczej pozytywne i zdecydowanie pozytywnie najczęściej (43,1%) wskazywano stosowanie preparatów biologicznych w produkcji roślinnej, a także ograniczenia antybiotyków w leczeniu zwierząt (34,4%).

Tabela 21.

Ocena wprowadzonych przepisów dotyczących ograniczeń w zakresie produkcji roślinnej w ramach nowej polityki rolnej, głównie Europejskiego Zielonego Ładu, w opinii badanych właścicieli gospodarstw konwencjonalnych (%)

Regulacje	1	2	3	4	5
redukcja zużycia nawozów fosforowych	17,8	30,2	29,8	19,1	3,1
redukcja zużycia nawozów potasowych	15,1	32,4	28,4	18,7	5,3
redukcja zużycia nawozów azotowych	21,4	26,3	27,2	19,6	5,4
redukcja zużycia insektycydów (środki owadobójcze)	21,1	28,7	23,3	17,9	9,00
redukcja zużycia herbicydów (środki chwastobójcze)	22,3	28,6	22,3	16,1	10,7
redukcja zużycia fungicydów (środki grzybobójcze)	19,3	34,5	23,8	15,7	6,7
ograniczenia antybiotyków w leczeniu zwierząt	16,3	17,6	31,7	19,0	15,4
stosowanie preparatów biologicznych w produkcji roślinnej	9,5	14,1	33,36	22,3	20,8

Uwagi:

Ocena: 1 – zdecydowanie negatywna, 2 – raczej negatywna, 3 – trudno powiedzieć, 4 – raczej pozytywna, 5 – zdecydowanie pozytywna.

Źródło: badania własne.

Analizując odpowiedzi rolników z gospodarstw ekologicznych, można zauważyć istotną różnicę w ich opiniach wobec opinii rolników gospodarstw konwencjonalnych (tabela 22). Wprowadzone regulacje ocenili głównie jako raczej pozytywne i pozytywne (72,0%). Wśród nich, podobnie jak w przypadku gospodarstw konwencjonalnych, najbardziej dodatnio oceniono stosowanie preparatów biologicznych w produkcji roślinnej, a także ograniczenia antybiotyków w leczeniu zwierząt. Wprowadzone regulacje jako zdecydowanie negatywne oceniło zaledwie 1,35% rolników gospodarstw ekologicznych.

Szczegółowe odniesienie do rodzajów interwencji w formie płatności bezpośrednich, w ramach których za realizację praktyk korzystnych dla środowiska, klimatu i dobrostanu zwierząt, rolnik może otrzymać dodatkowe płatności, zawarto w poszczególnych ekoschematach. Jak wynika z przeprowadzonych badań rolnikom gospodarstw konwencjonalnych najczęściej (32,7%) trudno jednoznacznie ocenić wprowadzone ekoschematy lub oceniają je raczej pozytywnie (30,7%) (tabela 23).

Tabela 22.

Ocena wprowadzonych przepisów dotyczących ograniczeń w zakresie produkcji roślinnej w ramach nowej polityki rolnej, głównie Europejskiego Zielonego Ładu, w opinii badanych właścicieli gospodarstw ekologicznych (%)

Regulacje	1	2	3	4	5
redukcja zużycia nawozów fosforowych	1,2	12,2	19,5	50,4	16,7
redukcja zużycia nawozów potasowych	0,8	13,8	19,9	49,6	15,9
redukcja zużycia nawozów azotowych	0,8	13,8	14,6	49,2	21,5
redukcja zużycia insektycydów (środki owadobójcze)	3,2	11,0	13,8	40,2	31,7
redukcja zużycia herbicydów (środki chwastobójcze)	0,8	13,0	12,6	43,1	30,5
redukcja zużycia fungicydów (środki grzybobójcze)	2,0	11,4	13,0	44,3	29,3
ograniczenia antybiotyków w leczeniu zwierząt	0,8	4,9	17,2	42,6	34,4
stosowanie preparatów biologicznych w produkcji roślinnej	1,2	4,1	17,9	47,2	29,7

Uwagi:

Ocena: 1 — zdecydowanie negatywna, 2 — raczej negatywna, 3 — trudno powiedzieć, 4 — raczej pozytywna, 5 — zdecydowanie pozytywna.

Źródło: badania własne.

Wśród wprowadzonych ekoschematów jako zdecydowanie pozytywnie i raczej pozytywnie oceniono najczęściej zróżnicowaną strukturę upraw (67,8%) oraz wymieszanie słomy z glebą (63,2%). Najczęściej natomiast jako zdecydowanie negatywne i raczej negatywne wskazano rozwiązania wynikające z ekoschematu „Wymieszanie obornika na gruntach ornych w ciągu 12 godzin od aplikacji” (34,9%) oraz „Obszary z roślinami miododajnymi” (34,4%).

Tabela 23.

Ocena słuszności polityki w odniesieniu do funkcjonujących ekoschematów w zakresie produkcji roślinnej w opinii badanych właścicieli gospodarstw konwencjonalnych (%)

Ekoschemat	1	2	3	4	5	Stosowanie ekoschematu	Brak możliwości zastosowania
1.Obszary z roślinami miododajnymi	23,6	10,8	24,6	20,4	19,8	9,7	47,6
2. Rolnictwo węglowe i zarządzanie składnikami odżywczymi							
2.1.Ekstensywne użytkowanie TUZ z obsadą zwierząt	11,3	11,8	39,2	24,0	13,7	18,5	56,4
2.2.Międzyplony ozime /wsiewki śródplonowe	3,9	8,8	31,9	37,3	18,1	43,2	34,4
2.3.Opracowanie i przestrzeganie planu nawożenia — wariant podstawowy	7,2	14,5	31,4	34,8	12,1	35,0	33,9
2.4.Opracowanie i przestrzeganie planu nawożenia — wariant z wapnowaniem	7,8	14,1	28,8	36,6	12,7	21,3	47,6

Ekoschemat	1	2	3	4	5	Stosowanie ekoschematu	Brak możliwości zastosowania
2.5.Zróżnicowana struktura upraw	3,5	5,0	23,8	39,1	28,7	37,0	35,2
2.6.Wymieszanie obornika na gruntach ornych w ciągu 12 godzin od aplikacji	21,8	13,1	30,6	26,2	8,3	30,8	40,5
2.7.Stosowanie płynnych nawozów naturalnych innymi metodami niż rozbryzgowo	11,9	14,9	35,6	26,7	10,9	17,6	52,4
2.8.Uproszczone systemy uprawy	5,4	7,4	35,1	33,2	18,8	37,8	34,4
2.9.Wymieszanie słomy z glebą	2,9	6,4	27,5	33,3	29,9	41,0	32,3
3.Retencjonowanie wody na trwałych użytkach zielonych	9,5	8,0	41,2	28,6	12,6	14,5	54,6
4.Dobrostan zwierząt – płatności zróżnicowane	7,1	4,6	31,5	33,0	23,9	22,5	46,1
5.Prowadzenie produkcji roślinnej w systemie Integrowanej Produkcji Roślin	8,0	10,1	41,7	29,1	11,1	9,7	55,1
6.Biologiczna ochrona upraw	8,6	10,2	35,5	27,9	17,8	10,6	52,4

Uwagi:

Ocena: 1 – zdecydowanie negatywna, 2 – raczej negatywna, 3 – trudno powiedzieć, 4 – raczej pozytywna, 5 – zdecydowanie pozytywna.

Źródło: badania własne.

Wielu rolników oceniło, że w swoich gospodarstwach konwencjonalnych nie ma możliwości wprowadzenia rozwiązań w ramach poszczególnych ekoschematów (44,5%). Wśród wyszczególnionych ekoschematów najczęściej takie ograniczenia występują w przypadku: ekstensywnego użytkowania TUZ z obsadą zwierząt, stosowania płynnych nawozów naturalnych innymi metodami niż rozbryzgowo, retencjonowania wody na trwałych użytkach zielonych, prowadzenia produkcji roślinnej w systemie Integrowanej Produkcji Roślin oraz biologicznej ochrony upraw. W przypadku tych wymienionych ekoschematów brak możliwości wprowadzenia wskazywano na poziomie ponad 50% gospodarstw. W gospodarstwach konwencjonalnych ekoschematy są stosowane średnio na poziomie ok. 25%. Wśród najczęściej stosowanych ekoschematów (na poziomie ponad 40%) wymienić można międzyplony ozime/wsiewki śródplonowe oraz wymieszanie słomy z glebą.

Rolnicy gospodarstw ekologicznych najczęściej (41,4%) ocenili wprowadzone ekoschematy jako raczej pozytywne (tabela 24). Wśród ekoschematów zdecydowanie pozytywnie i raczej pozytywnie oceniono najczęściej (77,7%), podobnie jak w przypadku gospodarstw konwencjonalnych, zróżnicowaną strukturę upraw oraz wymieszanie słomy z glebą (76,9%). Natomiast jako zdecydowanie negatywne i raczej negatywne oceniono rozwiązania wynikające z ekoschematu „Wymieszanie obornika na gruntach ornych w ciągu 12 godzin od aplikacji” (26,8%) oraz „Stosowanie płynnych nawozów naturalnych innymi metodami niż rozbryzgowo” (22,7%).

Tabela 24.

Ocena słuszności polityki w odniesieniu do funkcjonujących ekoschematów w zakresie produkcji roślinnej w opinii badanych właścicieli gospodarstw ekologicznych (%)

Ekoschemat	1	2	3	4	5	Stosowanie ekoschematu	Brak możliwości zastosowania
1.Obszary z roślinami miododajnymi	7,6	10,1	18,2	48,0	16,2	5,7	52
2.Rolnictwo węglowe i zarządzanie składnikami odżywczymi							
2.1.Ekstensywne użytkowanie TUZ z obsadą zwierząt	1,7	5,7	25,3	32,8	34,5	14,6	51,8
2.2.Międzyplony ozime /wsiewki śródplonowe	1,3	6,6	22,8	41,7	27,6	28,0	42,3
2.3.Opracowanie i przestrzeganie planu nawożenia — wariant podstawowy	4,7	7,7	29,9	41,5	16,2	14,2	44,5
2.4.Opracowanie i przestrzeganie planu nawożenia — wariant z wapnowaniem	4,8	6,5	29,9	42,9	16,0	6,5	44,5
2.5.Zróżnicowana struktura upraw	0,9	5,6	15,9	41,6	36,1	30,5	39,4
2.6.Wymieszanie obornika na gruntach ornych w ciągu 12 godzin od aplikacji	7,8	19,0	27,6	35,8	9,9	7,7	63,0
2.7.Stosowanie płynnych nawozów naturalnych innymi metodami niż rozbryzgowo	5,6	17,1	32,5	35,9	9,0	2,4	67,5
2.8.Uproszczone systemy uprawy	3,4	4,7	36,4	41,5	14,0	16,7	50,8
2.9.Wymieszanie słomy z glebą	2,6	3,8	16,7	56,0	20,9	30,1	39,0
3.Retencjonowanie wody na trwałych użytkach zielonych	6,2	10,1	38,3	31,7	13,7	3,7	59,5
4.Dobrostan zwierząt — płatności zróżnicowane	1,3	3,9	22,5	50,2	22,1	19,5	45,7
5.Prowadzenie produkcji roślinnej w systemie Integrowanej Produkcji Roślin	3,9	6,6	47,2	31,9	10,4	3,7	63,2
6.Biologiczna ochrona upraw	2,2	3,6	31,1	47,6	15,1	8,5	56,9

Uwagi:

Ocena: 1 — zdecydowanie negatywna, 2 — raczej negatywna, 3 — trudno powiedzieć, 4 — raczej pozytywna, 5 — zdecydowanie pozytywna.

Źródło: badania własne.

Większość rolników oceniła, że w swoich gospodarstwach ekologicznych nie ma możliwości wprowadzenia rozwiązań w ramach poszczególnych ekoschematów (51,4%). Wśród tych wyszczególnionych najczęściej takie ograniczenia występują w przypadku: stosowania płynnych nawozów naturalnych innymi metodami niż rozbryzgowo, wymieszania obornika na gruntach ornych w ciągu 12 godzin od aplikacji, prowadzenia produkcji roślinnej w systemie Integrowanej Produkcji Roślin oraz retencjonowanie wody na trwałych użyt-

kach zielonych. W przypadku wszystkich tych ekoschematów brak możliwości wprowadzenia wskazywano na poziomie zbliżonym do ponad 60% gospodarstw.

W gospodarstwach ekologicznych ekoschematy są stosowane średnio na poziomie ok. 13,7%. Wśród tych najczęściej (na poziomie ok. 30%) wykorzystywanych można wymienić następujące: wymieszanie słomy z glebą, zróżnicowana struktura upraw oraz międzyplony ozime/wsiewki śródplonowe. Wyniki przeprowadzonych badań wskazują zatem, że w obu grupach gospodarstw, choć na zróżnicowanym poziomie, liczba stosowanych ekoschematów jest podobna.

5.5. Szanse i ograniczenia w funkcjonowaniu gospodarstw rolnych konwencjonalnych i realizujących produkcję w systemie rolnictwa ekologicznego

Szanse i zagrożenia czy ograniczenia funkcjonowania gospodarstw rolnych, zarówno konwencjonalnych, jak i ekologicznych, występują w mikrootoczeniu i w makrootoczeniu. Uwzględniając sytuację geopolityczną, a także trendy w zakresie struktury demografii na świecie, mamy do czynienia z globalnym wzrostem zapotrzebowania na produkty rolne oraz ze wzrostem siły nabywczej konsumentów, a więc z szansami na rozwój polskiego rolnictwa. Dotychczasowy eksport polskich upraw potwierdza coraz większe zainteresowanie produktami rolnymi oraz wskazuje na rosnącą sprawność polskich producentów i pośredników w zdobywaniu zagranicznych kontrahentów. W trendach konsumpcji obserwowany jest wzrost zapotrzebowania na produkty wysokiej jakości, wytwarzane z zachowaniem wymogów środowiskowo-klimatycznych. Jakość produkcji surowców rolnych oraz produktywność i efektywność są szansą polskiego rolnictwa na podnoszenie konkurencyjności wraz ze wzrostem dochodowości produkcji. Realizacja przewagi konkurencyjnej będzie możliwa poprzez zastosowanie nowoczesnych technologii rolnictwa precyzyjnego, poprawiających produktywność i jakość produktów, które również korzystnie wpływają na środowisko. Perspektywa rozwoju i możliwości budowania przewag konkurencyjnych obserwowana jest także w przypadku gospodarstw niskotowarowych, produkujących na niewielką skalę, wytwarzających surowce poszukiwane przez konsumentów ceniących żywność regionalną.

W badaniach uwzględniono obecne warunki funkcjonowania rolnictwa, a respondenci wskazywali kluczowe — w ich opinii — zagrożenia i zdecydowane szanse (tabela 25). Według ponad 80% badanych koszty produkcji w tym energii, paliw, pracy oraz nadwyżka importu surowców rolnych na zboża i żywności z Ukrainy są kluczowymi zagrożeniami rozwoju produkcji rolnej. Wśród ok. 50% właścicieli gospodarstw konwencjonalnych dominuje przekonanie, że zagrożeniem dla rozwoju rolnictwa w Polsce jest polityka UE, a głównie warunki funkcjonowania, ujęte w założeniach Europejskiego Zielonego Ładu oraz obciążenia podatkowe.

Tabela 25.

Ocena szans i zagrożeń rozwoju rolnictwa w Polsce w opinii właścicieli konwencjonalnych gospodarstw rolnych (%)

Czynnik	1	2	3	4	5
polityka UE w zakresie rozwoju rolnictwa w tym: warunki funkcjonowania rolnictwa w ramach założeń Europejskiego Zielonego Ładu	26,7	23,1	35,6	12,4	2,2
konieczność współpracy pomiędzy producentami rolnymi i przetwórcami	1,8	15,0	50,4	28,3	4,4
obciążenia podatkowe	23,1	31,2	34,8	7,2	3,6
koszty produkcji: w tym energii, paliw, pracy	56,8	25,2	11,3	5,0	1,8
polityka rządu w zakresie wsparcia sektora rolnictwa	21,9	22,3	32,6	19,6	3,6
opłacalność produkcji rolnej	30,5	24,7	25,1	12,6	7,2
polityka UE dotycząca rolnictwa w tym możliwość pozyskania środków na inwestycje	6,2	16,8	30,1	34,5	12,4
poziom dopłat proponowany w ramach Nowej Polityki Rolnej na lata 2023–2027 — ekoschematy	11,5	25,7	34,1	25,2	3,5
system wypełniania wniosków w zakresie dopłat dotyczących ekoschematów — możliwość przewidywania skutków deklaracji	11,1	20,8	43,4	23,0	1,8
możliwości rynku zbytu produkcji roślinnej i zwierzęcej	4,9	15,9	39,8	29,2	10,2
wzrost zainteresowania konsumentów żywnością wysokiej jakości	3,1	10,7	30,7	40,9	14,7
ograniczenia eksportu surowców i żywności z powodu wojny na Ukrainie	32,4	24,0	23,6	13,8	6,2
nadwyżka importu surowców rolnych, np. zboża i żywności z Ukrainy	58,7	18,2	16,9	4,0	2,2
działania ze strony władz gminnych na rzecz wsparcia funkcjonowania producentów rolnych np. budowa miejsc sprzedaży	5,8	13,5	48,0	27,8	4,9
ceny i sytuacja na rynku ziemi do produkcji rolnej	18,7	28,6	36,2	15,2	1,3
wzrost zapotrzebowania na produkty rolno-żywnościowe wytwarzane metodami ekologicznymi na rynku zagranicznym	2,7	12,1	48,7	31,7	4,9
wzrost zapotrzebowania handlu detalicznego produktami ekologicznymi; wprowadzenie żywności ekologicznej do supermarketów	1,8	9,8	49,1	31,7	7,6
zapotrzebowanie na rynku na usługi pozarolnicze (m.in. agroturystyczne)	2,2	7,1	42,9	38,8	8,9
możliwość zakupu surowców na giełdach on-line	2,2	7,1	52,4	33,3	4,9
działalność KOWR wspierająca sektor rolniczy	1,4	10,4	57,0	25,8	5,4
sprzedaż produktów na targowiskach, bazarach, e-bazarku, w sklepach internetowych	0,9	5,3	53,1	32,3	8,4
aktywność Ośrodków Doradztwa Rolniczego w ramach różnych programów pomocowych	2,7	4,4	25,7	43,4	23,9

Uwaga:

Ocena: 1 — zdecydowane zagrożenie, 2 — umiarkowane zagrożenie, 3 — trudno powiedzieć, 4 — umiarkowana szansa, 5 — zdecydowana szansa

Źródło: badania własne.

Badani przedstawiciele gospodarstw konwencjonalnych wskazują, jako szanse rozwoju rolnictwa, wzrost zainteresowania konsumentów żywnością wysokiej jakości — ok. 50%, a także dofinansowanie działalności i inwestycji ze środków UE oraz aktywność Ośrodków Doradztwa Rolniczego w ramach różnych programów pomocowych czy wreszcie działalność KOWR.

Polska oferuje dużą różnorodność biologiczną, zróżnicowanie krajobrazu obszarów wiejskich oraz odpowiednią infrastrukturę, są to warunki umożliwiające zachowanie lub odtworzenie walorów przyrodniczych i krajobrazowych rozumianych jako dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe. Kolejną szansą dla rozwoju polskich obszarów wiejskich jest wzrost zainteresowania nimi jako miejscem zamieszkania oraz odpoczynku. Poprawę warunków życia i wzrost atrakcyjności inwestycyjnej tych obszarów — przez rozbudowę infrastruktury technicznej i społecznej wspomaga rozwój przedsiębiorczości, rynku usług i szkoleń. Przewidywany przez Organizację Narodów Zjednoczonych do spraw Wyżywienia i Rolnictwa 70% globalny wzrost zapotrzebowania na żywność (prognoza do 2050) obejmuje zboża, pasze, produkty mięsne i mleczne. Z kolei zagrożeniem dla rozwoju rolnictwa może okazać się słaba koniunktura w kraju oraz u kluczowych partnerów handlowych Polski, gdyż może powodować zahamowanie budowania dalszej konkurencyjności sektora. Stała skłonność do adaptacji i rozwoju jest niezbędna ze względu na konkurencję ze strony importowanej żywności. Rosnąca konkurencja zagranicznego sektora rolno-spożywczego zwiększa ryzyko utraty stabilnej bazy surowcowej w niektórych sektorach rynku. W przypadku małych gospodarstw rolnych trudno jest sprostać wymogom zagwarantowania dużych stabilnych dostaw jednorodnych jakościowo produktów, co może zagrozić ich dalszemu funkcjonowaniu. Towarzyszą temu również bariery prawne i fiskalne, ograniczające rozwój małego przetwórstwa i handlu, wstrzymując alternatywne kanały sprzedaży dla małych producentów. Ryzyko prowadzenia działalności produkcyjnej w rolnictwie jest również powiązane ze wzmocnionymi negatywnymi efektami zmian klimatu i zagrożeniem chorobami zwierząt i roślin, co prowadzi do pogorszenia dochodów rolników. Polska i inne państwa Unii Europejskiej muszą zmierzyć się z zagrożeniami różnorodności biologicznej, które są charakterystyczne dla procesów cywilizacyjnych. Należą do nich m.in. zmiany sposobów użytkowania ziemi, zarówno intensyfikacja rolnictwa, jak i wypadanie z użytkowania rolniczego gruntów o niskiej przydatności rolniczej, prowadzące do zaniku seminaturalnych siedlisk związanych z użytkowaniem rolniczym. Zagrożone jest również przetrwanie lokalnych ras zwierząt gospodarskich i odmian roślin. Jest to efekt wielu procesów, z których najważniejszy stanowi intensyfikacja produkcji i chowu o najwyższej produktywności. Założenia Wspólnej Polityki Rolnej, w tym założenia Europejskiego Zielonego Ładu, wzmacniają realizację zrównoważonego rozwoju w trosce o jakość zużycia zasobów naturalnych czy ochronę degradacji środowiska naturalnego. W tych warunkach można oczekiwać, że bardziej optymistyczni w ocenie szans i zagrożeń będą właściciele gospodarstw realizujących produkcję w systemie rolnictwa ekologicznego.

Badani właściciele gospodarstw ekologicznych w ok. 80% jako zdecydowane i umiarkowane zagrożenie wskazują również wysokie koszty produkcji, głównie energii i pasz oraz, w opinii ok. 70% obciążenia podatkowe oraz nadwyżkę importu surowców rolnych, w tym zboża i żywności z Ukrainy (tabela 26).

Tabela 26.

Ocena szans i zagrożeń rozwoju rolnictwa w Polsce w opinii właścicieli ekologicznych gospodarstw rolnych (%)

Czynnik	1	2	3	4	5
polityka UE w zakresie rozwoju rolnictwa, w tym: warunki funkcjonowania rolnictwa w ramach założeń Europejskiego Zielonego Ładu	9,8	21,7	57,0	9,0	2,5
konieczność współpracy pomiędzy producentami rolnymi i przetwórcami	8,6	12,8	46,1	30,9	1,6
obciążenia podatkowe	45,3	24,3	24,3	5,8	0,4
koszty produkcji w tym: energii, paliw, pracy	68,9	11,5	8,6	9,0	2,0
polityka rządu w zakresie wsparcia sektora rolnictwa	21,3	24,2	34,0	18,4	2,0
opłacalność produkcji rolnej	36,1	19,5	23,2	16,6	4,6
polityka UE dotycząca rolnictwa, w tym — możliwość pozyskania środków na inwestycje	10,7	16,0	29,9	36,5	7,0
poziom dopłat proponowany w ramach Nowej Polityki Rolnej na lata 2023–2027 — ekoschematy	13,2	11,1	28,0	37,4	10,3
system wypełniania wniosków w zakresie dopłat dotyczących ekoschematów — możliwość przewidywania skutków deklaracji	8,6	12,7	39,3	33,2	6,1
możliwości rynku zbytu produkcji roślinnej i zwierzęcej	7,8	12,7	34,8	36,1	8,6
wzrost zainteresowania wśród konsumentów żywnością wysokiej jakości	2,9	7,4	25,8	49,6	13,9
ograniczenia eksportu surowców i żywności z uwagi na wojnę na Ukrainie	23,4	22,5	29,1	18,4	6,6
nadwyżka importu surowców rolnych, np. zboża i żywności z Ukrainy	59,4	13,1	19,3	3,7	4,5
działania ze strony władz gminnych na rzecz wsparcia funkcjonowania producentów rolnych np. budowa miejsc sprzedaży	2,9	9,0	49,6	29,9	8,6
ceny i sytuacja na rynku ziemi do produkcji rolnej	24,2	27,9	30,7	13,1	4,1
wzrost zapotrzebowania na produkty rolno-żywnościowe wytwarzane metodami ekologicznymi na rynku zagranicznym	3,7	6,1	32,8	43,0	14,3
wzrost zapotrzebowania handlu detalicznego produktami ekologicznymi; wprowadzenie żywności ekologicznej do supermarketów	3,7	5,3	27,5	49,6	13,9
zapotrzebowanie na rynku na usługi pozarolnicze (m.in. agroturystyczne)	2,5	6,2	49,6	31,0	10,7
możliwość zakupu surowców na giełdach on-line	2,5	8,6	42,8	38,3	7,8
działalność KOWR wspierająca sektor rolniczy	2,9	12,1	53,3	25,5	6,3
sprzedaż produktów na targowiskach, bazarach, e-bazarku, w sklepach internetowych	0,8	7,0	31,1	52,5	8,6
aktywność Ośrodków Doradztwa Rolniczego w ramach różnych programów pomocowych	0,0	0,8	18,9	53,5	26,7

Uwagi:

Ocena: 1 — zdecydowane zagrożenie, 2 — umiarkowane zagrożenie, 3 — trudno powiedzieć, 4 — umiarkowana szansa, 5 — zdecydowana szansa.

Źródło: badania własne.

Główne szanse rozwojowe, na które wskazuje ok. 60% badanych są to: wzrost zapotrzebowania handlu detalicznego produktami ekologicznymi, wprowadzenie żywności ekologicznej do supermarketów, sprzedaż produktów na targowiskach, bazarach i e-bazarku oraz, w opinii 80% aktywność Ośrodków Doradztwa Rolniczego w ramach różnych programów pomocowych. Badani wysoko oceniają także działalność KOWR.

W rozwoju gospodarstw ekologicznych kluczowy jest wzrost świadomości ekologicznej i wiedzy rolników, co pozwoli na wybieranie przez nich takich zmian w sposobach gospodarowania, które sprzyjają zachowaniu różnorodności biologicznej, chronią zasoby glebowe i wodne oraz zapobiegają zmianom klimatu. Rolnictwo ekologiczne jest szansą na rozwój gospodarstw, w tym tych niewielkich, opartych głównie na własnych zasobach siły roboczej. Z kolei ekologiczne uprawy to szansa na produkty o wysokiej jakości, na które zapotrzebowanie stale rośnie. Coraz bardziej docenia się działania ukierunkowane na ochronę środowiska, dobrostan zwierząt, zrównoważony rozwój obszarów wiejskich oraz nowe miejsca pracy. Sektor rolniczy daje również szansę na zmniejszanie emisji gazów cieplarnianych m.in. w drodze promowania inwestycji ograniczających zużycie energii, zwiększających produkcję i wykorzystanie OZE oraz ułatwiających właściwą gospodarkę odchodami.

Sektor rolny jest kluczowy dla polskiej gospodarki, pełni bowiem rolę gwaranta bezpieczeństwa żywnościowego. Polskie rolnictwo zapewnia różnorodne, przystępne cenowo i bezpieczne produkty na najwyższym poziomie. Bogactwo zasobów rolnych Unii Europejskiej przekłada się na bezpieczeństwo dostaw żywności dla europejskich obywateli, ale także pozwala konkurować na arenie międzynarodowej.

Szansą w kształtowaniu rozwoju sektora rolnictwa i gospodarstw rolnych są kompetencje związane z ograniczaniem ryzyka w prowadzeniu działalności w gospodarstwie rolnym. Jako główne sposoby jego ograniczania badani właściciele konwencjonalnych gospodarstw rolnych i gospodarstw ekologicznych wskazują konieczność ubezpieczenia OC, ubezpieczenia upraw i nieruchomości (tabela 27). Ważne w opinii rolników z tych dwóch segmentów są: wprowadzenie nowych odmian roślin, różnicowanie kierunków produkcji i tworzenie rezerw finansowych.

Tabela 27.

Sposoby ograniczania ryzyka w prowadzeniu działalności w gospodarstwie rolnym w opinii badanych właścicieli gospodarstw rolnych konwencjonalnych i ekologicznych (%)

Sposoby ograniczania ryzyka	Gospodarstwa konwencjonalne	Gospodarstwa ekologiczne
różnicowanie kierunków produkcji	37,0	43,5
kontraktowanie produkcji z odbiorcami	18,5	28,0
wspólna sprzedaż i zakupy z innymi producentami	8,4	6,1
tworzenie rezerw finansowych	46,7	36,2
transakcje na rynku terminowych towarów rolnych	6,2	2,8
wprowadzam nowe odmiany roślin	41,9	36,2
wprowadzam nowe rasy zwierząt	11,0	9,3

Sposoby ograniczania ryzyka	Gospodarstwa konwencjonalne	Gospodarstwa ekologiczne
wprowadzam nowe techniki produkcji	24,2	16,7
pozyskuję kredyty kłękowe	22,5	9,3
pozyskuję ulgi w czynszu dzierżawnym KOWR	7,9	14,6
wprowadzam zmiany metod ochrony roślin	33,9	14,2
montaż instalacji chroniących plantacje wieloletnie	4,0	0,4
wprowadzam nawadnianie upraw	8,8	1,6
ubezpieczenie indeksowane suszy	14,5	7,7
ubezpieczenie upraw	52,4	53,3
ubezpieczenia zwierząt	17,2	22,4
ubezpieczenia majątkowe	36,6	43,1
ubezpieczenia nieruchomości	49,8	47,2
ubezpieczenie OC	63,9	56,5
podnoszenie kwalifikacji	27,8	32,9
działania prewencyjne	14,5	12,6
wycofanie się z ryzykownej działalności	18,9	25,6
generowanie dochodów z różnych źródeł	20,3	20,7

Źródło: badania własne.

Ryzyko jest nieodłącznym elementem funkcjonowania gospodarstw rolnych a stabilizacja warunków elementem wspierającym i umożliwiającym sprawne gospodarowanie. W doskonaleniu i usprawnianiu realizacji zadań produkcyjnych w gospodarstwach rolnych istotnym wsparciem może być współpraca z podmiotami i instytucjami, które realizują różne misje w zakresie sektora rolnictwa (tabela 28).

Tabela 28.

Ocena wsparcia poszczególnych podmiotów i instytucji w zakresie rozwoju produkcji rolnej w Polsce w opinii badanych właścicieli gospodarstw konwencjonalnych (%)

Podmiot	1	2	3	4	5
Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi	9,9	21,1	43,9	21,1	4,0
Agendy Unii Europejskiej	13,7	27,4	36,1	18,7	4,1
KOWR	8,6	14,0	46,8	26,6	4,1
ODR	4,1	1,4	22,6	41,6	30,3
banki i instytucje pożyczkowe	5,4	14,0	50,2	27,1	3,2
jednostki certyfikujące	5,0	16,1	54,1	22,0	2,8
laboratoria	5,5	15,6	51,8	21,1	6,0

Uwagi:

Skala ocen: 1 — bardzo zła, 2 — zła, 3 — dostateczna, 4 — dobra, 5 — bardzo dobra.

Źródło: badania własne.

W ocenie badanych przedstawicieli gospodarstw rolnych realizujących produkcję w systemie konwencjonalnym, bardzo dobre i dobre wsparcie uzyskują z Ośrodków Doradztwa Rolniczego czy Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa. Jednocześnie deklarują, że jest bardzo zła lub zła współpraca z Agendami Unii Europejskiej.

Podobną ocenę wyrazili badani przedstawiciele gospodarstw ekologicznych, bardzo wysoko punktując pracę Ośrodków Doradztwa Rolniczego czy jednostek certyfikujących (tabela 29).

Tabela 29.

Ocena wsparcia poszczególnych podmiotów i instytucji w zakresie rozwoju produkcji rolnej w Polsce w opinii badanych właścicieli gospodarstw ekologicznych (%)

Podmiot	1	2	3	4	5
Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi	2,5	11,1	32,8	43,9	9,8
Agendy Unii Europejskiej	4,1	14,3	35,7	38,1	7,8
KOWR	4,1	19,8	44,9	23,9	7,4
ODR	0,0	0,4	9,4	54,3	35,9
banki i instytucje pożyczkowe	7,9	9,5	55,8	18,6	8,3
jednostki certyfikujące	0,8	0,4	25,0	48,4	25,4
laboratoria	1,6	6,3	55,4	31,3	5,4

Uwagi:

Skala ocen: 1 — bardzo zła, 2 — zła, 3 — dostateczna, 4 — dobra, 5 — bardzo dobra.

Źródło: badania własne.

Ważną i cenną, w ocenie badanych jest współpraca czy wsparcie uzyskiwane z Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, w opinii 45% badanych dobrą i bardzo dobrą ocenę otrzymały Agendy Unii Europejskiej.

Ośrodki Doradztwa Rolniczego zostały intencjonalnie przygotowane do udzielania wsparcia rolnikom, przy czym, działając w oparciu o umocowanie ustawowe, pomagały producentom, w sposób nieodpłatny i odpłatny, dostosować się do ciągle zmieniających się reguł ustawodawstwa unijnego. Zakres pomocy zależy od wielu czynników: kompetencji i jakości kadry doradczej, wysokości dotacji budżetowych, usytuowania instytucjonalnego oraz opinii środowiska rolniczego. Ważne w procesie realizacji zadań instytucji wspierających rolnictwo są kompetencje kadry i oferta usług przygotowana do potrzeb beneficjentów w danym regionie. Współdziałanie beneficjentów z Ośrodkami Doradztwa Rolniczego czy oddziałami Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa jest bardzo istotnym elementem integrującym przedstawicieli sektora agrobiznesu, który wzmacnia konkurencyjność producentów i całego sektora.

5.6. Uwarunkowania rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w kontekście założeń Europejskiego Zielonego Ładu w opinii badanych przedstawicieli samorządów

Zróżnicowane jakościowo środowisko przyrodnicze stwarza odmienne warunki gospodarowania w rolnictwie. Oznacza to potrzebę dostosowania organizacji, kierunków i poziomu intensywności produkcji do warunków środowiska, w którym jest ona wytwarzana. Istotą ewolucji gospodarki rolnej jest także zmiana relacji w potencjale wytwórczym rolnictwa na poszczególnych etapach jego rozwoju. Zmiany w potencjale wytwórczym rolnictwa oznaczają zarazem zmiany w technikach wytwarzania. W wielu krajach, szczególnie o wyższym poziomie rozwoju gospodarczego i rolnictwa, a zarazem o wyższym poziomie intensywności produkcji rolniczej, ujawniły się negatywne efekty zewnętrzne działalności rolniczej dla środowiska. Niezwykle istotną kwestią, przybierającą na znaczeniu, staje się podstawowy dylemat rozwojowy, jak godzić zrównoważony rozwój z nasilającą się konkurencyjnością (Komorowska, 2014, s. 102)

Jednym z głównych celów Europejskiego Zielonego Ładu jest ochrona klimatu i bioróżnorodności, w tym szczególnie zwiększenie udziału rolnictwa ekologicznego. Ten system produkcji rolniczej był dotychczas wspierany płatnościami w ramach WPR, a jego dalsze wspieranie, i to w szerszym zakresie, odbywa się w ramach ww. programu. W sytuacji ograniczonych środków na realizację WPR może się pojawić problem optymalnego ich wykorzystania.

Przekształcenia zachodzące w rolnictwie są w dużej mierze uwarunkowane czynnikami zewnętrznymi, a zwłaszcza otoczeniem makroekonomicznym. Wynika to z jednej strony z przemian zachodzących w samym rolnictwie, obejmujących wzrost znaczenia kapitału, jak również z innowacji w funkcji produkcji, industrializacji rolnictwa, postępujących przekształceń strukturalnych, a zwłaszcza ze zwiększenia rozmiarów działalności i roli zewnętrznego finansowania. Rola tych czynników wzrasta także w wyniku postępującej integracji gospodarczej i globalizacji, które zaostrzając konkurencję między podmiotami nie tylko z różnych krajów, ale i regionów, uwyplukają znaczenie tych czynników w procesach gospodarczych (Czyżewski i Kułyk, 2018, s. 87). W realizowanych badaniach podjęto zatem próbę zdiagnozowania szans i zagrożeń rozwoju rolnictwa i oceny, które, według opinii respondentów, są kluczowe (tabela 30).

Wśród zdiagnozowanych uwarunkowań najczęściej jako szanse rozwoju dla rolnictwa wskazano m.in.: promocję polskiej żywności w ramach działań KOWR, aktywność Ośrodków Doradztwa Rolniczego w ramach różnych programów pomocowych, możliwości rozwoju gospodarstw ekologicznych oraz działania ze strony władz gminnych, np. w rozwoju infrastruktury na obszarach wiejskich — miejsca sprzedaży. Wśród zagrożeń wskazano inflację, deklaracje rolników do wyjścia z UE i rezygnacji z dopłat, konkurencję ze strony surowców z Ukrainy, obciążenia podatkowe oraz obowiązki administracyjne przy prowadzeniu działalności.

Tabela 30.

Szanse i zagrożenia rozwoju rolnictwa (%)

Czynniki	Szansa	Zagrożenie
promocja polskiej żywności w ramach działań KOWR	89,1	2,2
aktywność Ośrodków Doradztwa Rolniczego w ramach różnych programów pomocowych	89,1	2,2
możliwości rozwoju gospodarstw ekologicznych	89,1	2,2
działania ze strony władz gminnych, np. w rozwoju infrastruktury na obszarach wiejskich — miejsca sprzedaży	89,1	0,0
możliwości rozwoju małych i średnich gospodarstw	87,0	2,2
możliwość pozyskania środków finansowych, np. kredytów	84,8	6,5
zapotrzebowanie na rynku na usługi pozarolnicze (m.in. agroturystyczne)	84,8	4,3
krótkie łańcuchy sprzedaży (dostaw)	84,8	6,5
zapotrzebowanie na rynku na usługi rolnicze	82,6	4,3
aktywność ze strony władz, organizacji i stowarzyszeń producentów rolnych	76,1	8,7
zapotrzebowanie na produkty rolno-żywnościowe wytwarzane metodami ekologicznymi	76,1	8,7
sprzedaż produktów w różnych formach (np. e-bazarek)	76,1	10,9
tworzenie grup współpracujących gospodarstw	76,1	2,2
polityka rządu w ramach tarczy antyinflacyjnej — dopłata do nawozów	73,9	13,0
zapotrzebowanie na surowce rolne wytwarzane metodami konwencjonalnymi	71,7	13,0
opłacalność produkcji rolnej	54,3	34,8
polityka UE w zakresie rozwoju rolnictwa zrównoważonego	54,3	26,1
ograniczenia importu surowców z uwagi na wojnę na Ukrainie	52,2	30,4
poziom dopłat proponowany w ramach Nowej Polityki Rolnej na lata 2022–2027 — EKOSCHEMATY	47,8	34,8
warunki rozwoju rolnictwa w ramach założeń Europejskiego Zielonego Ładu	43,5	32,6
przepisy prawne dotyczące rynku ziemi rolniczej m.in. ograniczenia w obrocie, wstrzymanie sprzedaży gruntów z zasobów Własności Rolnej Skarbu Państwa, wymóg czasu zamieszkania na terenie gminy	34,8	45,7
wymogi ochrony środowiska w zakresie zarządzania odpadami	34,8	47,8
ograniczenia eksportu surowców i żywności z uwagi na wojnę na Ukrainie	21,7	63,0
Polski Ład — reforma podatkowa	19,6	56,5
zmiany warunków środowiska naturalnego	19,6	67,4
obowiązki administracyjne przy prowadzeniu działalności	10,9	73,9
obciążenia podatkowe	8,7	76,1
konkurencja ze strony surowców z Ukrainy	6,5	78,3
deklaracja rolników o wyjściu z UE i rezygnacji z dopłat	4,3	80,4
inflacja	0,0	91,3

Źródło: badania własne.

Rozwój rolnictwa ekologicznego według respondentów jest istotną szansą stymulowania rozwoju rolnictwa. Jednak, poza występowaniem szeregu czynników sprzyjających rozwojowi rolnictwa ekologicznego, wskutek wielu ograniczeń oferta i dostępność polskiej żywności ekologicznej — jako jednego z wymiernych efektów tej działalności — jest ograniczona (Drabarczyk i Wrzesińska-Kowal, 2015, s. 30).

Jak wynika z przeprowadzonych badań, odnoszących się do szans i zagrożeń rozwoju rolnictwa ekologicznego w gminach województwa warmińsko-mazurskiego wśród tych pierwszych wymienić można wzrost dopłat do produkcji ekologicznej, wzrost rynku zbytu oraz wzrost zainteresowania konsumentów żywnością ekologiczną wysokiej jakości (tabela 31). Respondenci nie upatrują natomiast znaczącej szansy rozwoju rolnictwa w postaci wspólnego logo produkcji ekologicznej w krajach UE, czy też pomocy ze strony władz i organizacji i stowarzyszeń producentów żywności ekologicznej.

Tabela 31.

Ocena szans rozwoju rolnictwa ekologicznego (%)

Szanse rozwoju	0	1	2	3
wzrost dochodów ze sprzedaży w porównaniu do produkcji konwencjonalnej	13,0	13,0	28,3	43,5
wzrost dopłat do produkcji ekologicznej	8,7	6,5	19,6	63,0
wzrost rynku zbytu	10,9	6,5	19,6	60,9
wzrost konkurencyjności polskiej żywności ekologicznej na rynkach zagranicznych (Niemcy)	15,2	23,9	28,3	30,4
wzrost zainteresowania konsumentów wysokiej jakości żywnością ekologiczną	8,7	13,0	28,3	47,8
pomoc władz, organizacji oraz stowarzyszeń producentów żywności ekologicznej	17,4	13,0	30,4	37,0
wspólne logo produkcji ekologicznej w krajach UE	26,1	34,8	28,3	8,7
tworzenie sieci współpracujących gospodarstw tworzących przewagę w negocjacjach cen	15,2	26,1	37,0	19,6

Uwagi:

Skala ocen: 0 — brak znaczenia, 1 — małe znaczenie, 2 — średnie znaczenie, 3 — duże znaczenie.

Źródło: badania własne.

Uwzględniając ocenę najważniejszych szans rozwoju rolnictwa ekologicznego, w tym znaczenia szans możliwych do kreowania przez władze lokalne, dokonano analizy najważniejszych zagrożeń tego rolnictwa (tabela 32).

Przedstawiciele badanych gmin jako największe zagrożenie rolnictwa ekologicznego wskazywali brak organizacji rynku zbytu produktów ekologicznych, brak możliwości przetworzenia surowców w gospodarstwie oraz ograniczoną liczbą przetwórci. Jak wynika natomiast z badań Golik i Żmii (2017, s. 126), wśród największych zagrożeń rozwoju rolnictwa ekologicznego wskazuje się małe zaufanie do producentów żywności ekologicznej, uzależnienie gospodarstw od zewnętrznego wsparcia finansowego, umiarkowaną, zróżnicowaną przestrzennie świadomość ekologiczną konsumentów, konkurencję ze strony żywności im-

portowanej, czy też częste zmiany przepisów prawa. Zatem pomimo dużych możliwości dla rozwoju rolnictwa ekologicznego, jego rozwój determinowany jest szeregiem ograniczeń.

Tabela 32.

Ocena zagrożeń rozwoju rolnictwa ekologicznego (%)

Zagrożenia rozwoju	0	1	2	3
brak organizacji rynku zbytu	8,7	15,2	21,7	52,2
ograniczona liczba przetwórci	6,5	8,7	34,8	47,8
ograniczona liczba sklepów	6,5	19,6	30,4	41,3
brak możliwości sprzedaży w hipermarketach	15,2	19,6	32,6	30,4
brak możliwości przetwarzania surowców w gospodarstwie	15,2	10,9	19,6	52,2

Uwagi:

Skala ocen: 0 – brak znaczenia, 1 – małe znaczenie, 2 – średnie znaczenie, 3 – duże znaczenie.

Źródło: badania własne.

Jak wskazują Marks-Bielska i Bielski (2013, s. 157), jedną z dynamicznie rozwijających się branż na obszarach wiejskich jest energetyka odnawialna. W nowej rzeczywistości rolnictwo pełni zatem nie tylko rolę producenta żywności, ale także dostawcy biomasy, przeznaczanej na cele energetyczne. Potencjał energetyczny polskiego rolnictwa jest jednak niewykorzystany.

W realizowanych badaniach dokonano diagnozy czynników, które, w opinii władz lokalnych ograniczają i wspierają działania w kierunku rozwoju produkcji na cele energetyczne. Najczęściej wskazywanym ograniczeniem jest zbyt mały areal ziemi w gospodarstwie, by przeznaczyć go na uprawy energetyczne oraz niska opłacalność produkcji upraw energetycznych (tabela 33).

Tabela 33.

Czynniki ograniczające rozwój produkcji na cele energetyczne (%)

Czynniki	Struktura odpowiedzi
niska opłacalność produkcji upraw energetycznych	60,9
zbyt mały areal ziemi w gospodarstwie, by przeznaczyć go na uprawy energetyczne	60,9
brak systemu zachęcającego rolników do podjęcia działań rozwojowych (np. dopłaty)	54,3
problemy z transportem i magazynowaniem surowców roślinnych do produkcji energii	45,7
niski poziom wiedzy o biogospodarce	41,3
ograniczone możliwości zbytu surowców roślinnych do produkcji energii	39,1
nieodpowiednie uwarunkowania przyrodnicze do prowadzenia upraw energetycznych	26,1
złe doświadczenia z prowadzenia takiej działalności	17,4

Źródło: badania własne.

Czynnikami, które w najmniejszym stopniu destymulują rozwój produkcji na cele energetyczne są, według respondentów, złe doświadczenia z prowadzenia takiej działalności. Innym uwarunkowaniem o relatywnie wysokim znaczeniu dla rozwoju produkcji na cele energetyczne był także brak systemu zachęcającego rolników do podjęcia tego rodzaju działań rozwojowych. Jak zatem można wspierać ww. aktywność rolników? Według przedstawicieli władz lokalnych zależy to w głównej mierze od motywacji samych rolników, stymulowanej chęcią obniżenia kosztów zużycia energii w gospodarstwie rolnym. Dodatkowo proces ten może być uwarunkowany systemem dopłat w ramach ekosystemów.

Na tle tak ukształtowanych zależności, ograniczających rozwój produkcji na cele energetyczne, do kluczowych czynników wspierających należą: chęć obniżenia kosztów zużycia energii w gospodarstwie rolnym, systemy dopłat w ramach ekosystemów oraz chęć zróżnicowania dochodów (tabela 34).

Tabela 34.

Czynniki wspierające rozwój produkcji na cele energetyczne (%)

Czynniki	Struktura odpowiedzi
chęć obniżenia kosztów zużycia energii w gospodarstwie rolnym	65,2
systemy dopłat w ramach ekosystemów	50,0
chęć zróżnicowania dochodów	41,3
ułatwienie utylizacji zbędnych odpadów towarzyszących produkcji prowadzonej w gospodarstwie	39,1
korzystne warunki naturalne, przyrodnicze i klimatyczne	37,0
konieczność redukcji zanieczyszczeń (np. dwutlenek węgla, metan)	34,8

Źródło: badania własne.

Obszary wiejskie w Polsce posiadają znaczący potencjał rozwojowy, jednak zmagają się także z wieloma wyzwaniami. Duże dysproporcje w rozwoju gospodarczym między miastami i obszarami wiejskimi są m.in. przyczyną negatywnych procesów, których konsekwencje wykraczają często poza wymiar lokalny czy regionalny. Jednym z nich jest wyludnianie się peryferyjnych obszarów wiejskich, to z kolei powoduje pogorszenie atrakcyjności inwestycyjnej. Inny ważny problem terenów wiejskich to zmniejszające się znaczenie rolnictwa jako sektora gospodarki dającego zatrudnienie i dostarczającego oczekiwanych dochodów mieszkańcom wsi. Główne problemy rozwojowe obszarów wiejskich mają zatem co najmniej kilka różnych przyczyn, które prowadzą do zanikania najważniejszych funkcji tych obszarów w wymiarze ekonomicznym, ale także społecznym i środowiskowym. Są to jednocześnie problemy typowe dla obszarów wiejskich w większości państw rozwiniętych gospodarczo, których objawy wystąpiły co najmniej przed kilkudziesięcioma laty. W poszukiwaniu najskuteczniejszych rozwiązań sformułowano różne strategie rozwoju terenów wiejskich (Czudec i in., 2018, ss. 12–13).

Jednym z elementów takich strategii jest wspieranie rozwoju rolnictwa ekologicznego czy też produkcji na cele energetyczne. Wszystkie jednak aktywności gospodarcze wyma-

gają podstawowego czynnika produkcji w postaci, która jest dobrem ograniczonym, stąd też niezbędnym elementem na rynku ziemi rolniczej jest interwencja państwa, gdyż konkurencja na rynku może powodować nieracjonalne jej wykorzystanie. W podjętych badaniach uwzględniono również zatem kwestię oceny znaczenia wprowadzonych przepisów dotyczących rynku ziemi rolniczej w kontekście przystosowania gospodarstw do nowej polityki rolnej, głównie Europejskiego Zielonego Ładu (tabela 35). Jak wynika z badań, wprowadzone regulacje określono głównie jako potrzebne i najczęściej jako raczej wystarczające. Wśród regulacji tak ocenionych najczęściej wskazano dwie: wymóg czasu zamieszkiwania przez rolnika na terenie danej gminy oraz nadzór ze strony KOWR nad obrotem ziemią rolniczą. Z punktu widzenia władz lokalnych najbardziej zbędną regulacją było wstrzymanie sprzedaży gruntów z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa. Ocena taka może wynikać z roli, jaką pełnią respondenci przewidujący lokalny rozwój społeczno-gospodarczy i dostrzegający potrzeby, odnośnie gruntów, innych grup interesariuszy niż tylko rolnicy.

Tabela 35.

Ocena przepisów dotyczących rynku ziemi rolniczej (%)

Regulacje	1	2	3	4
ograniczenia w obrocie ziemią pod względem powierzchni	26,1	21,7	26,1	13,0
ograniczenia możliwości sprzedaży i oddania w posiadanie innym ziemi przez wskazany czas	26,1	19,6	34,8	6,5
wymagania dotyczące kwalifikacji kupujących ziemię rolniczą	8,7	28,3	34,8	17,4
wymóg czasu zamieszkiwania przez rolnika na terenie danej gminy	23,9	21,7	17,4	21,7
wprowadzenie wyjątków, w których nie będą stosowane przepisy (np. działek o małej powierzchni, lokalizacji gruntów na obszarach miejskich)	13,0	21,7	34,8	17,4
nadzór ze strony KOWR nad obrotem ziemią rolniczą	13,0	13,0	41,3	23,9
wstrzymanie sprzedaży gruntów z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa	30,4	23,9	28,3	4,3

Uwagi:

Skala ocen: 1 — zbędna, 2 — potrzebna, ale niewystarczająca, 3 — potrzebna i raczej wystarczająca, 4 — potrzebna i wystarczająca.

Źródło: badania własne.

Znaczenie zmian w zakresie form i skali wspierania poszczególnych kierunków produkcji rolnej na poziomie regionu uwarunkowane będzie również liczbą i strukturą gospodarstw rolnych prowadzących działalność w oparciu o określone metody. Jak wynika z przeprowadzonych badań, wśród przedstawicieli władz lokalnych gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego oraz współpracujących z nimi pracowników W-M ODR (tabela 36), najczęściej prowadzonym zakresem działalności w gospodarstwach rolnych jest konwencjonalna i ekologiczna produkcja rolnicza, którą dodatkowo rolnicy chcą rozszerzać. Kierunkami produkcji, których rolnicy najczęściej nie prowadzili i dodatkowo nie planują rozpocząć jest produkcja na cele energetyczne. Uwzględniając wyniki badań, można zwrócić uwagę na relatywnie wysoki udział gospodarstw, które w badanych gmi-

nach planują rozpocząć produkcję opierającą się na rozwiązaniach stosowanych w rolnictwie precyzyjnym.

Tabela 36.

Kierunki i zakres działalności realizowanej przez gospodarstwa rolne (%)

Kierunek produkcji	1	2	3	4
produkcja rolnicza konwencjonalna	63,0	28,3	0,0	2,2
rolnictwo precyzyjne	19,6	10,9	28,3	26,1
produkcja rolnicza ekologiczna	45,7	30,4	6,5	6,5
produkcja na cele energetyczne	23,9	10,9	8,7	43,5

Uwagi:

Opinia respondentów: 1 — tak, jest prowadzona i rolnicy planują ją rozszerzać, 2 — tak, jest prowadzona i rolnicy nie planują jej rozszerzać, 3 — nie prowadzono wcześniej, ale rolnicy planują ją rozpocząć, 4 — nie jest prowadzona i rolnicy nie planują jej rozpocząć.

Zródło: badania własne.

Uwzględniając opinię Poczty (2022), że podstawową drogą wdrożenia EZŁ w rolnictwie i jednocześnie odpowiedzią na zmniejszenie stosowania plonotwórczych środków produkcji jest tzw. rolnictwo precyzyjne, które pozwoli na kompensowanie redukcji stosowanych dawek nawozów i środków ochrony roślin ich wyższą efektywnością, plany rolników z regionu należy ocenić pozytywnie. Jednak, jak wskazują autorzy raportu (*Wpływ Europejskiego Zielonego Ładu na polskie rolnictwo*, 2021, s. 16), negatywne efekty EZŁ uda się ograniczyć zwłaszcza w realizacji tych upraw, w których możliwe jest stosunkowo łatwe wdrożenie rolnictwa precyzyjnego, czyli głównie zbóż. W przypadku owoców, praktycznie każde ograniczenie stosowania środków ochrony roślin i nawozów będzie prowadzić do obniżenia wydajności produkcji.

Systematyczne dostosowywanie się gospodarstw rolnych do nowych warunków gospodarowania oraz umiejętne reagowanie na zachodzące zmiany w otoczeniu determinuje efektywność funkcjonowania gospodarstw rolnych oraz ich możliwości rozwojowe (Płonka, 2021). Jednak główne determinanty obecnej sytuacji w sektorze rolnictwa oraz jego przyszłości związane są z założeniami nowej WPR, niestabilną sytuacją gospodarczą i geopolityczną (Grzybowska-Brzezińska i in., 2023, s. 93). W regionie Warmii i Mazur władze lokalne badanych gmin wskazały głównie na średni poziom rozwoju rolnictwa (tabela 37). Sytuacja ta w połączeniu z niskim poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego regionu stawia przed władzami lokalnymi dodatkowe wyzwania związane m.in. z problemem depopulacji obszarów peryferyjnych.

Jedną z możliwości poprawy poziomu rozwoju gospodarstw rolnych jest wdrażanie rozwiązań innowacyjnych. Jak wskazuje Chrobocińska i współautorzy (2017, s. 104) działania te są skuteczne, jeżeli zapewniają osiągnięcie i utrzymanie właściwego poziomu konkurencyjności, co stanowi niezbędny warunek utrzymania się na rynku. Identyfikacja wszelkich czynników wspomagających działalność innowacyjną przyczynia się do skon-

struowania skutecznej strategii w permanentnie zmieniającym się otoczeniu. Tworzenie kultury innowacyjności, poszukiwanie nowych źródeł inspirujących wdrażanie nowych rozwiązań, propagowanie i nagradzanie postaw innowacyjnych wydają się istotne w tej działalności, jak również w budowaniu trwałej przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstw agrobiznesu. W ocenie badań, przeprowadzonych przez autorów wśród rolników, występują próby tworzenia kultury innowacyjności, niestety jeszcze nie wszyscy angażują się w realizowanie nowoczesnej działalności, jednak obserwują aktywność innych gospodarstw, co może skutkować wykorzystaniem imitacji oraz budowaniem bezpieczniejszej strategii naśladownictwa.

Tabela 37.

Poziom rozwoju prowadzonej przez rolników działalności (%)

Kierunek produkcji	0	1	2	3
produkcja rolnicza konwencjonalna	2,2	4,4	53,3	40,0
rolnictwo precyzyjne	44,4	22,2	22,2	2,2
produkcja rolnicza ekologiczna	8,9	26,7	44,4	15,6
produkcja na cele energetyczne	51,1	26,7	8,9	4,4

Uwagi:

Opinia respondentów: 0 – nie dotyczy (działalność nie jest prowadzona), 1 – niski, 2 – średni, 3 – wysoki.

Źródło: badania własne.

Przeprowadzone badania własne na terenie omawianych gmin świadczą, że w gospodarstwach rolnych występuje relatywnie szeroki wachlarz stosowanych nowych rozwiązań, jednak najczęściej są to nowe maszyny i urządzenia, nowe odmiany roślin, nowa wiedza, ale także nowe środki ochrony roślin (tabela 38).

Tabela 38.

Innowacje wprowadzane w gospodarstwach rolnych funkcjonujących na terenie badanych gmin (%)

Rodzaje innowacji	Struktura
nowe maszyny i urządzenia	91,3
nowe odmiany zbóż, roślin, warzyw, itd.	63,0
nowa wiedza	58,7
nowe środki ochrony roślin lub pestycydy	54,3
nowe rozwiązania w organizacji gospodarstwa rolnego	47,8
nowe nawozy	39,1
nowe produkty	28,3
nowe kierunki produkcji w skali lokalnej/regionu	8,7

Źródło: badania własne.

Harasim i Wolszczak (2018, s. 15) wskazują, że wprowadzanie innowacji przez rolników zależy od typu gospodarstw rolniczych. Efekty wdrażanych rozwiązań innowacyjnych zależą nie tylko od ich rodzaju, ale także skali. Jak wynika z badań Józwiaka i współautorów (2012, s. 25) wpływ innowacji na postęp zachodzący w polskim rolnictwie mógłby być większy, gdyby nie duży udział gospodarstw rolnych, które nie wdrażały innowacji. Były to głównie gospodarstwa mniejsze. Jednak zdiagnozowano także grupę posiadaczy gospodarstw, którzy pozorowali jedynie prowadzenie działalności rolniczej po to, by maksymalizować korzyści w postaci jak największego strumienia dopłat. Poza tym część dopłat bezpośrednich trafiała nie do dzierżawców faktycznie użytkujących ziemię, a do jej właścicieli, pomniejszając tym samym zasoby wolnych środków finansowych, które mogłyby poszerzyć skalę i zakres innowacji wdrażanych w gospodarstwach rolnych.

Nieodzownym elementem procesu wdrażania innowacji jest podejmowanie inwestycji. Jak wynika z przeglądu wyników badań przedstawionych przez Domańską i Felczak (2014, s. 47) największa część inwestycji w rolnictwie dotyczy zakupu nowych maszyn i urządzeń rolniczych, a także ciągników. Posiadanie nowoczesnych maszyn rolniczych i urządzeń technicznych w połączeniu ze stosowaniem nowych technologii, przyczynia się do wzrostu wydajności pracy, zwiększania skali oraz poprawy jakości produkcji. Inwestowanie jest zatem bardzo ważnym komponentem polityki rozwojowej zarówno sektora rolnego, jak również indywidualnego gospodarstwa rolniczego.

Przeprowadzone badania własne dowodzą, że rolnicy posiadają zróżnicowane plany rozwojowe, jednak zauważyć można, że w przypadku gospodarstw prowadzących produkcję na cele energetyczne udział planowanych inwestycji był najniższy. W przypadku gospodarstw prowadzących produkcję w oparciu o metody konwencjonalne, ekologiczne oraz precyzyjne dominuje zakup maszyn i urządzeń. W sferze planów natomiast najczęściej rozważane są inwestycje odnoszące się do zakupu ziemi, instalacji urządzeń fotowoltaicznych, budowy systemów nawadniających i innych urządzeń rolnych oraz budowy lub rozbudowy budynków (tabela 39).

Tabela 39.

Plany rozwojowe gospodarstw rolnych według kierunku prowadzonej produkcji (%)

Kierunek produkcji	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Produkcja rolna konwencjonalna										
tak	41,3	63,0	45,7	0,0	4,3	0,0	13,0	8,7	0,0	45,7
nie	4,3	2,2	4,3	56,5	47,8	47,8	28,3	30,4	65,2	6,5
zastanawiają się	34,8	26,1	37,0	15,2	21,7	26,1	34,8	41,3	10,9	37,0
Rolnictwo precyzyjne										
tak	4,3	32,6	15,2	0,0	0,0	2,2	2,2	4,3	0,0	17,4
nie	32,6	23,9	30,4	56,5	60,9	60,9	41,3	39,1	39,1	30,4
zastanawiają się	26,1	15,2	23,9	13,0	10,9	6,5	19,6	30,4	13,0	19,6

Kierunek produkcji	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Produkcja rolna ekologiczna										
tak	15,2	28,3	23,9	2,2	19,6	0,0	0,0	4,3	2,2	28,3
nie	19,6	15,2	19,6	50,0	28,3	58,7	50,0	41,3	56,5	19,6
zastanawiają się	39,1	32,6	30,4	19,6	23,9	13,0	19,6	26,1	10,9	28,3
Produkcja na cele energetyczne										
tak	4,3	13,0	13,0	0,0	0,0	2,2	4,3	2,2	0,0	28,3
nie	45,7	37,0	39,1	54,3	54,3	54,3	54,3	52,2	47,8	21,7
zastanawiają się	13,0	19,6	17,4	10,9	13,0	8,7	10,9	10,9	17,4	15,2

Uwagi:

Rodzaje planów rozwojowych: 1 – budowa lub rozbudowa budynków, 2 – zakup maszyn, urządzeń, 3 – zakup ziemi, 4 – budowa przetwórci, 5 – uruchomienie sprzedaży np. własne stoisko na targowisku, sklep, 6 – budowa biogazowni, 7 – budowa suszarni, 8 – budowa systemu nawadniającego i innych urządzeń rolnych, 9 – instalacja systemów wykorzystujących energię wodną, 10 – instalacja systemów fotowoltaicznych.

Źródło: badania własne.

W gospodarstwach prowadzących produkcję na cele energetyczne najczęściej planowaną inwestycją jest: zakup maszyn, urządzeń, zakup ziemi oraz instalacje systemów wykorzystujących energię wodną. Uwzględniając relatywnie wysoki udział szeregu planowanych inwestycji w gospodarstwach rolnych, z pewnością ważnym elementem jest wykorzystywanie dostępnych stymulant tego procesu (tabela 40).

Tabela 40.

Stymulanty planowanych inwestycji w funkcjonujących na terenie gmin gospodarstwach rolnych (%)

Czynniki	1	2	3	4
obniżenie stawek podatku dochodowego	41,3	23,9	30,4	19,6
obniżenie składek ubezpieczeniowych	39,1	15,2	26,1	19,6
obniżenie kosztów kredytów	80,4	37,0	45,7	30,4
obniżenie kosztów dzierżawy	65,2	28,3	43,5	32,6
podwyższenie dopłat	73,9	34,8	60,9	32,6
uproszczenie administracji	65,2	28,3	56,5	28,3
rozwój specjalistycznego doradztwa	50,0	37,0	47,8	34,8
większe możliwości zakupu i dzierżawy ziemi z KOWR	73,9	30,4	34,8	26,1
wsparcie władz lokalnych w kierunku rozwoju infrastruktury do handlu detalicznego	23,9	13,0	26,1	17,4

Uwagi:

Kierunek produkcji: 1 – produkcja rolnicza konwencjonalna, 2 – rolnictwo precyzyjne, 3 – produkcja rolnicza ekologiczna, 4 – produkcja na cele energetyczne.

Źródło: badania własne.

W opinii respondentów gama czynników stymulujących planowane inwestycje jest szeroka i były one często wskazywane w poszczególnych grupach gospodarstw. W przypadku gospodarstw prowadzących produkcję konwencjonalną bardzo często wskazywano obniżenie kosztów kredytów. Czynnikiem ten był również najczęściej wskazywany jako stymulanta inwestycji w gospodarstwach rolnych wykorzystujących rozwiązania rolnictwa precyzyjnego. W przypadku gospodarstw prowadzących produkcję ekologiczną jako kluczową stymulantę procesu inwestycyjnego wskazano podwyższenie dopłat, a w gospodarstwach prowadzących produkcję na cele energetyczne — rozwój specjalistycznego doradztwa.

Jednym z warunków podejmowania działań ukierunkowanych na osiągnięcie określonych celów jest diagnoza sytuacji rozwojowej. W przypadku obszarów wiejskich jest to również wiedza na temat potencjalnych ograniczeń rozwoju gospodarstw funkcjonujących na terenie gminy. Nowe uwarunkowania tego rozwoju wynikają m.in. z wprowadzenia rozwiązań Europejskiego Zielonego Ładu.

Jak wynika z przeprowadzonych badań władze lokalne zdiagnozowały szereg ograniczeń, wśród kluczowych wskazano: wysokie koszty pracy, wzrost cen żywności wywołany ograniczoną produkcją oraz wysokie koszty produkcji (tabela 41). W kontekście założeń nowej WPR, należy zwrócić uwagę, że ważnymi ograniczeniami są nadal brak informacji na temat Europejskiego Zielonego Ładu, czy też protesty rolników i brak przystosowania produkcji do proponowanych rozwiązań w Europejskim Zielonym Ładzie, a także znikomość szans na wdrożenie Europejskiego Zielonego Ładu z powodu nieprzekonania polskich rolników do tego systemu polityki rolnej w Polsce.

Tabela 41.

Potencjalne ograniczenia rozwoju gospodarstw rolnych a wprowadzone rozwiązania Europejskiego Zielonego Ładu (%)

Główne zagrożenia rozwoju gospodarstw	Struktura
wysokie koszty pracy	65,2
wzrost cen żywności wywołany ograniczoną produkcją	65,2
wysokie koszty produkcji	63,0
brak organizacji rynku zbytu	58,7
niskie plony produkcji ekologicznej w porównaniu do konwencjonalnej produkcji rolnej	56,5
dalszy wzrost cen ziemi na rynku prywatnym	54,3
ograniczona liczba przetwórci	47,8
brak informacji na temat Europejskiego Zielonego Ładu	47,8
konieczność przestawienia produkcji konwencjonalnej na ekologiczną	43,5
brak możliwości przetwarzania surowców w gospodarstwie	41,3
pracochłonny proces produkcji	39,1
protesty rolników i brak przystosowania produkcji do proponowanych rozwiązań w Europejskim Zielonym Ładzie	39,1
brak możliwości sprzedaży w hipermarketach	37,0

Główne zagrożenia rozwoju gospodarstw	Struktura
ograniczenia rozwoju rolnictwa w Polsce	37,0
brak szans na wdrożenie Europejskiego Zielonego Ładu z tytułu braku przekonania polskich rolników do tego systemu polityki rolnej w Polsce	37,0
ograniczenie możliwości powiększenia areалу gospodarstw rodzinnych poprzez kupno ziemi	37,0
ograniczona liczba sklepów z żywnością ekologiczną	32,6
„zamrożenie” podaży ziemi	28,3
zahamowanie napływu inwestycji zagranicznych do polskiego rolnictwa	23,9
deklaracja rolników o wyjściu z UE i rezygnacji z dopłat	19,6

Źródło: badania własne.

Unijna polityka rolna, składające się z pakietu reform WPR na lata 2023–2027, została silniej zintegrowana z koncepcją zrównoważonego rozwoju i z celami polityki ochrony środowiska. Jednym z zadań zreformowanej WPR jest wzmocnienie pozycji rolnika w łańcuchach dostaw (Miecznikowska-Jerzak, 2022, s. 266).

Zaangażowanie państw UE we wdrażanie idei zrównoważonego rozwoju do polityk wspólnotowych, w tym do rolnej, przejawia się w licznych formach aktywizacji i wsparcia producentów rolnych, a szczególnie w zachęcaniu do zawiązywania krótkich łańcuchów dostaw, które — obok wsparcia producentów rolnych — wnoszą znaczny wkład w realizację celów przypisywanych zrównoważonemu rozwojowi (Michalczyk, 2018, s. 239).

Krótkie łańcuchy dostaw żywności mają różną formę. Zakupy produktów w krótkich łańcuchach dostaw żywności, czyli m.in. przez organizowane targi żywności, są jednym z możliwych sposobów dokonywania zakupów żywnościowych. Jest to zgodne z występującymi na tym rynku megatrendami, do których należą: zdrowy styl życia, poszukiwanie autentycznych i zdrowych produktów oraz ochrona środowiska. Uwzględniając korzyści ze sprzedaży produktów w ramach krótkich łańcuchów dostaw z perspektywy konsumenta oraz producenta, odnoszące się do jakości zakupionego produktu, wartości odżywczych i zdrowotnych, rozwoju gospodarstwa oraz większego udziału w cenie oferowanego produktu (Wojcieszak-Zbierska, 2021, ss. 147–148), warto zdiagnozować czynniki, które mogą stymulować ich powstawanie na poziomie lokalnym (tabela 42).

Tabela 42.

Czynniki stymulujące rozwój krótkich łańcuchów dostaw na terenie gminy (%)

Czynniki	1	2	3	4
wysoka jakość produktów	0,0	8,7	30,4	50,0
moda na żywność lokalną	4,3	23,9	39,1	23,9
możliwość bezpośredniego kontaktu z producentem	4,3	17,4	43,5	21,7
rozwój turystyki wiejskiej/agroturystyki	13,0	21,7	26,1	30,4
kontrola producenta nad produktem/szybkie reagowanie	6,5	19,6	39,1	19,6

Czynniki	1	2	3	4
wzrost świadomości ekologicznej konsumentów	4,3	17,4	34,8	37,0
niższa cena niż w sklepach ze zdrową żywnością	6,5	17,4	30,4	28,3
wzrost poziomu dochodów społeczeństwa	6,5	21,7	34,8	19,6
dostępność rozwijających się form dystrybucji	8,7	23,9	37,0	17,4
rosnący zasięg i powszechność Internetu	2,2	13,0	34,8	39,1
uzyskanie natychmiastowej zapłaty przez rolnika	6,5	6,5	43,5	34,8

Uwagi:

Skala ocen: 1 — brak oddziaływania, 2 — niski stopień, 3 — średni stopień, 4 — wysoki stopień.

Źródło: badania własne.

Według respondentów czynnikami o największym znaczeniu w tym procesie są: wysoka jakość produktów, rosnący zasięg i powszechność Internetu, wzrost świadomości ekologicznej konsumentów oraz uzyskanie natychmiastowej zapłaty przez rolnika.

Rozwój krótkich łańcuchów dostaw nadal ograniczają liczne i relatywnie istotne bariery. Według przedstawicieli władz lokalnych badanych gmin głównymi hamulcami rozwoju krótkich łańcuchów dostaw są: wymogi formalne i administracyjne, niechęć wobec procedur oraz konkurencja tanich produktów ze strony supermarketów (tabela 43).

Tabela 43.

Czynniki ograniczające rozwój krótkich łańcuchów dostaw na terenie gminy (%)

Czynniki	1	2	3	4
niskie zainteresowanie ze strony rolników	2,2	19,6	39,1	21,7
wymogi formalne i administracyjne	2,2	4,3	39,1	47,8
niechęć wobec procedur	2,2	6,5	43,5	43,5
konkurencja ze strony tanich supermarketów	15,2	8,7	28,3	41,3
brak estetycznej infrastruktury, niski poziom zaufania społecznego sprzedaży w gospodarstwach	10,9	17,4	41,3	17,4
słabość promocji i dystrybucji — brak współpracy rolników	8,7	37,0	41,3	2,2
szara strefa	4,3	21,7	43,5	19,6
czasochłonność realizacji zakupów	17,4	32,6	28,3	6,5
niespójna polityka wsparcia sprzedaży bezpośredniej	6,5	34,8	32,6	13,0

Uwagi:

Skala ocen: 1 — brak oddziaływania, 2 — niski stopień, 3 — średni stopień, 4 — wysoki stopień.

Źródło: badania własne.

Proces rozwoju krótkich łańcuchów dostaw mogą, na poziomie lokalnym, wspierać również władze samorządowe. Krótkie łańcuchy dostaw żywności, wykorzystywane w lo-

kalnych systemach żywnościowych, łączą, w sposób możliwie bezpośredni, producentów rolnych z konsumentami. Dzięki temu rozwijają się bardziej partnerskie relacje pomiędzy nimi. Efekty funkcjonowania lokalnych systemów żywnościowych mają zróżnicowany charakter: charakter ekonomiczny, społeczny i środowiskowy. Bezpośrednie efekty ekonomiczne płynące ze wzrostu dochodów gospodarstw rolnych, dodatkowo wspierają lokalną gospodarkę, związaną z przetwórstwem żywności, handlem i gastronomią. Do korzyści społecznych zaliczyć można sprzyjanie inkluzji społecznej i poprawę jakości życia lokalnych społeczności. Korzyści środowiskowe odnoszą się natomiast do bardziej zrównoważonych i przyjaznych środowisku zachowań producentów rolnych. Rola lokalnych systemów żywnościowych w ożywianiu wiejskich gospodarek jest w coraz większym stopniu doceniana, a pozytywnymi następstwami ich funkcjonowania zainteresowane są władze nie tylko na poziomie lokalnym, ale także Wspólnoty Europejskiej, zwłaszcza że lokalne systemy żywnościowe mogą stanowić część szeroko rozumianych procesów zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich (Matysiak-Pejas i in., 2017, ss. 146–147).

Jak wynika z przeprowadzonych badań własnych, działania w kierunku wspierania krótkich łańcuchów dostaw były podejmowane przez władze lokalne dosyć często i głównie w odniesieniu do ochrony dziedzictwa kulturowego oraz ochrony stanu i różnorodności środowiska (tabela 44).

Tabela 44.

Działania władz lokalnych wspierające krótkie łańcuchy dostaw i rozwój obszarów wiejskich według częstotliwości ich podejmowania (%)

Działania w kierunku	1	2	3	4
tworzenia sieci w zakresie krótkich łańcuchów dostaw	50,0	28,3	10,9	0,0
rozwoju rynków lokalnych	34,8	28,3	23,9	2,2
rozwoju infrastruktury służącej rozwojowi rynku lokalnego (np. targowiska)	17,4	30,4	32,6	8,7
promocji	8,7	50,0	30,4	2,2
stymulowania rozwoju energii odnawialnej	15,2	41,3	34,8	0,0
stymulowania rozwoju gospodarki cyrkulacyjnej	41,3	37,0	8,7	0,0
lepszego wykorzystania zasobów naturalnych	19,6	56,5	13,0	0,0
dostosowywania do zmiany klimatu	15,2	50,0	21,7	2,2
ochrony środowiska i różnorodności środowiska	4,3	32,6	45,7	8,7
ochrony dziedzictwa kulturowego	8,7	21,7	52,2	6,5
rozwoju usług	13,0	37,0	28,3	0,0
zwiększenia dostępności do usług	8,7	41,3	32,6	2,2
rozwoju turystyki	6,5	34,8	34,8	8,7

Uwagi:

Skala ocen: 1 – brak, 2 – rzadko, 3 – dość często, 4 – bardzo często.

Źródło: badania własne.

Do działań takich zaliczyć można również stymulowanie rozwoju turystyki, energii odnawialnej, zwiększenie dostępności do usług oraz rozwoju infrastruktury, wspierającej rynek lokalny (np. targowiska). Niestety, bardzo rzadko gminy biorą udział w tworzeniu sieci w zakresie krótkich łańcuchów dostaw oraz w stymulowaniu rozwoju gospodarki cyrkulacyjnej.

W zdecydowanej większości badanych gmin nie powstały dotychczas, niestety, żadne regulacje, czy też dokumenty dotyczące wprowadzania Europejskiego Zielonego Ładu, choć w części z nich toczą się prace nad ich przygotowaniem. W kilku gminach Europejski Zielony Ład jest istotnym elementem aktualnie opracowywanej strategii rozwoju gminy (tabela 45).

Tabela 45.

Regulacje formalno-prawne lub inne dokumenty tworzone przez organy gminy oraz działania tychże organów dotyczące wprowadzania Europejskiego Zielonego Ładu (%)

Regulacje, dokumenty, działania organów gminy	Struktura
nie powstały dotychczas żadne regulacje / dokumenty i nie toczą się żadne prace nad ich przygotowaniem	71,7
trwają prace przygotowawcze mające na celu opracowanie takich regulacji / dokumentów	13,0
powstały regulacje / dokumenty ułatwiające pozyskanie zewnętrznych źródeł finansowania elementów Europejskiego Zielonego Ładu	4,3
Europejski Zielony Ład został uwzględniony w obowiązującej strategii rozwoju gminy	4,3
Europejski Zielony Ład jest istotnym elementem aktualnie opracowywanej strategii rozwoju gminy	6,5
zostały podjęte uchwały Rady Gminy dotyczące realizacji elementów Europejskiego Zielonego Ładu (np. krótkich łańcuchów dostaw lub innych elementów)	2,2
zostały wydane decyzje administracyjne dotyczące realizacji elementów Europejskiego Zielonego Ładu (np. krótkich łańcuchów dostaw lub innych elementów)	0,0
Regulacje, dokumenty, działania organów gminy	Struktura
w gminie prowadzone są szkolenia / konsultacje dotyczące elementów Europejskiego Zielonego Ładu	4,3

Źródło: badania własne.

Jak podkreśla Poczta (2022), przeprowadzone analizy skutków wpływu implementacji Europejskiego Zielonego Ładu do rolnictwa unijnego, ale również polskiego, wskazują, że brak należytego przygotowania rolnictwa do wdrożenia nowych regulacji może skutkować daleko idącymi negatywnymi skutkami dla konsumentów żywności i dla sektora rolnego, a w Polsce — gdzie znaczenie rolnictwa jest nadal duże — także dla całej gospodarki. Nie oznacza to jednak, że idea EZŁ powinna być oceniana negatywnie i odrzucona.

Podsumowanie i wnioski

Określenie warunków rozwoju gospodarstw rolnych regionu Warmii i Mazur w kontekście Planu Strategicznego Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027 może stanowić praktyczne wsparcie procesu decyzyjnego, zarówno w pojedynczych podmiotach gospodarczych, które będą poszukiwać najlepszych sposobów adaptacji do zmieniających się regulacji (wymiar mikroekonomiczny), ale również w instytucjach odpowiedzialnych za stworzenie racjonalnego systemu dostosowań gospodarstw rolnych do nowego planu strategicznego (wymiar mezo- i makroekonomiczny). Działania adaptacyjne będą musiały być realizowane z uwzględnieniem szerokiego kontekstu licznych, ważnych współcześnie celów stawianych Wspólnej Polityce Rolnej (Grzybowska-Brzezińska, i in., 2022, s. 134).

Zapewnienie stabilnych dochodów w rolnictwie będzie możliwe przy jednoczesnej poprawie konkurencyjności rolnictwa i wzmocnieniu siły przetargowej rolników w łańcuchu żywnościowym. Wspomniane działania będą się odbywały jednocześnie, z coraz szerszym uwzględnieniem ograniczenia niekorzystnych zmian klimatycznych i zrównoważonego zarządzania zasobami naturalnymi, przy ograniczeniach sytuacji geopolitycznej, która ma zdecydowany wpływ na funkcjonowanie tego sektora.

Diagnoza sytuacji rolnictwa w województwie warmińsko-mazurskim wskazuje, że ogólnie ujęty potencjał tego sektora gospodarki jest znaczący i może ewoluować do stanu akcentowanego m.in. w nowych założeniach Wspólnej Polityki Rolnej. Trudno jednak jednoznacznie określić dynamikę dalszych (pogłębionych) przystosowań. Do najważniejszych tendencji rolnictwa w województwie warmińsko-mazurskim należy zaliczyć następujące zmiany:

- w powierzchni ogólnej gospodarstw rolnych wzrasta udział użytków rolnych, w tym — utrzymywanych w dobrej kulturze rolnej,
- od wielu lat utrzymuje się tendencja spadku liczby gospodarstw rolnych, przy jednoczesnym wzroście ich średniej powierzchni,
- systematycznie wzrosła liczba gospodarstw specjalizujących się, i to zarówno w produkcji roślinnej, jak i zwierzęcej, przy czym odnotowano w regionie większy udział gospo-

darstw specjalizujących się w chowie zwierząt żywionych paszami objętościowymi niż średnio w kraju,

- można zaobserwować spadek udziału gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego, utrzymujących się głównie z rolnictwa,
- województwo warmińsko-mazurskie jest liderem w kraju pod względem udziału gospodarstw ekologicznych w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych,
- udział województwa w wartości towarowej produkcji rolniczej w kraju zmniejsza się,
- w strukturze towarowej produkcji rolniczej w regionie dominuje produkcja zwierzęca,
- zaobserwować można zmniejszenie powierzchni uprawy zbóż (zwłaszcza podstawowych), koncentrację uprawy ziemniaka w gospodarstwach w tym się specjalizujących (realizujących dostawy do sieci handlowych i zakładów przemysłu ziemniaczanego), zwiększenie powierzchni uprawy rzepaku i rzepiku,
- w przypadku produkcji zwierzęcej postępuje specjalizacja w zakresie chowu i hodowli bydła opasowego oraz produkcji mleka (spadkowi pogłowia towarzyszy wzrost wydajności mlecznej krów),
- ma miejsce spadek pogłowia świń będący następstwem niestabilnej sytuacji na rynku trzody chlewnej, niskiej opłacalności tuczu i występowania ognisk afrykańskiego pomoru świń (ASF), rozpowszechnienia się systemu nakładczego w chowie,
- zmiany w produkcji świń wskazują na specjalizację gospodarstw w kierunku intensywnego tuczu zwierząt pochodzących z zakupu, głównie z importu i znaczne ograniczenie stad podstawowych,
- wzrasta liczebność stad drobiu stymulowana popytem zewnętrznym, a także wzrostem spożycia mięsa drobiowego w kraju (Brodziński, i in. 2022, s. 112).

Przy aktualnej, niestabilnej sytuacji geopolitycznej, wysokiej inflacji i związanej z nią malejącej sile nabywczej pieniądza, trudno jest prognozować rozwój rynków zbytu. Trudno też wskazywać perspektywy rozwoju rolnictwa, a w zasadzie jest niemożliwe uzyskanie obiektywnej oceny przyszłości.

Mimo sceptycznej postawy badanych właścicieli konwencjonalnych gospodarstw rolnych wobec rozwiązań dotyczących Europejskiego Zielonego Ładu, braku akceptacji możliwości zastosowania ekoschematów czy wdrażania polityki zrównoważonego rolnictwa, to właśnie oni opowiadają się za funkcjonowaniem w ramach struktur UE i jako zagrożenie dla rozwoju rolnictwa wskazują wyjście z UE czy rezygnację z dopłat oraz funduszy unijnych. Także jako ograniczenie rozwoju traktują współczesną sytuację geopolityczną, uważając, że ograniczenia importu i eksportu surowców do Ukrainy oraz brak stabilności na wielu rynkach, nie wspierają planów dotyczących rozwoju tego sektora.

W zdecydowanej większości rolnicy koncentrują się wokół utrzymania istniejącego areалу upraw. Jeśli planowane są zmiany tego areалу, to są one w większej skali związane ze zwiększaniem areалу niż zmniejszaniem. Zrealizowane inwestycje w gospodarstwach z jednej strony wymagają odpowiedniego czasu, aby umożliwić osiągnięcie założonych celów, z drugiej zaś strony potencjał produkcyjny w gospodarstwach może ograniczać radykalne zmiany pod względem rodzaju i areалу upraw. Zdecydowana dominacja braku zmian zarówno skali produkcji, a także areалу upraw, może również być przejawem potrzeby osiąga-

nia stabilizacji z punktu widzenia rolników — ocenianej w różnym kontekście. Niepewność m.in. sytuacji na rynku może stymulować ograniczanie zmian w gospodarstwie, ale z drugiej strony — już osiągnięta stabilność często skutkuje brakiem planów zmian w przyszłości.

Badani właściciele konwencjonalnych gospodarstw w Warmii i Mazur ocenili jako zbędne wstrzymanie sprzedaży gruntów z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa. Uważają te regulacje za ograniczające rozwój oraz możliwość adaptacji warunków funkcjonowania na rynku krajów Unii Europejskiej. Negatywnie oceniają również ograniczenia w obrocie ziemią.

Ankietowani pozytywnie oceniają funkcjonowanie Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa i wskazują, że nadzór ze strony KOWR nad obrotem ziemią rolniczą jest zasadny i wystarczający. Wymagania dotyczące kwalifikacji kupujących ziemię rolniczą badani oceniają jako pożądaną regulację i opiniują ją jako zasadną.

Politykę Zielonego Ładu, a w niej założenia redukcji nawozów oraz politykę ograniczania stosowania środków ochrony roślin właściciele gospodarstw rolnych, funkcjonujących na Warmii i Mazurach, prowadzący produkcję w ramach konwencjonalnych form uprawy i hodowli zwierząt ocenili jako złą lub bardzo złą i niesprzyjającą rozwojowi gospodarstw. Odmienne te rozwiązania osadzali właściciele gospodarstw ekologicznych, którzy redukcję zużycia nawozów fosforowych, potasowych, azotowych czy redukcję zużycia insektycydów, herbicydów oraz fungicydów ocenili jako raczej pozytywne i pozytywne. Wśród nich, podobnie jak w przypadku gospodarstw konwencjonalnych, najbardziej pozytywnie opiniowano stosowanie preparatów biologicznych w produkcji roślinnej, a także ograniczenia antybiotyków w leczeniu zwierząt.

Oceniając trafność polityki wprowadzania określonego typu systemu gospodarowania i dopłat, respondenci wskazywali na brak świadomości i wystarczającego przygotowania do wdrożenia poszczególnych propozycji. Trafność wprowadzania określonego typu polityki i systemu dopłat proponowanego w ramach założeń Zielonego Ładu, badani ocenili źle. Wielu rolników stwierdziło, że w swoich gospodarstwach konwencjonalnych nie ma możliwości wprowadzenia rozwiązań w ramach poszczególnych ekoschematów. Wśród wyszczególnionych ekoschematów najczęściej takie ograniczenia wskazywano w przypadku: ekstensywnego użytkowania TUZ z obsadą zwierząt, stosowania płynnych nawozów naturalnych innymi metodami niż rozbryzgowo, retencjonowania wody na trwałych użytkach zielonych, prowadzenia produkcji roślinnej w systemie Integrowanej Produkcji Roślin oraz biologicznej ochrony upraw. W przypadku wszystkich tych wymienionych ekoschematów brak możliwości ich realizacji zgłoszono na poziomie ponad 50% gospodarstw. W gospodarstwach konwencjonalnych ekoschematy są stosowane średnio na poziomie ok. 25%. Wśród najczęściej stosowanych ekoschematów (na poziomie ponad 40%) należy wymienić międzyplony ozime/wsiewki śródplonowe oraz wymieszanie słomy z glebą.

W przypadku gospodarstw ekologicznych rolnicy ocenili wprowadzone ekoschematy jako raczej pozytywne (ponad 41%). Wśród wprowadzonych ekoschematów jako zdecydowanie pozytywne i raczej pozytywne podobnie jak w przypadku gospodarstw konwencjonalnych, wskazano zróżnicowaną strukturę upraw oraz wymieszanie słomy z glebą (ok.77%). Natomiast jako zdecydowanie negatywne i raczej negatywne oceniono rozwiązania wynikające z ekoschematu „Wymieszanie obornika na gruntach ornych w ciągu 12

godzin od aplikacji” (ponad 20%) oraz „Stosowanie płynnych nawozów naturalnych innymi metodami niż rozbryzgowo” (ponad 20%).

Większość badanych właścicieli gospodarstw ekologicznych stwierdziła, że w swoich gospodarstwach nie ma możliwości wprowadzenia rozwiązań w ramach poszczególnych ekoschematów (ponad 50%). Do wyszczególnionych ekoschematów, przy których najczęściej takie ograniczenia występują należą: stosowanie płynnych nawozów naturalnych innymi metodami niż rozbryzgowo, wymieszanie obornika na gruntach ornych w ciągu 12 godzin od aplikacji, prowadzenie produkcji roślinnej w systemie Integrowanej Produkcji Roślin oraz retencjonowanie wody na trwałych użytkach zielonych. W przypadku wszystkich tych ekoschematów brak możliwości ich wprowadzenia wskazywano na poziomie do 60% gospodarstw i nawet go przekraczającym.

Jako potencjalne ograniczenia rozwoju gospodarstw rolnych, będące skutkiem wprowadzenia rozwiązań Europejskiego Zielonego Ładu, są w opinii ankietowanych wysokie koszty produkcji, niskie plony produkcji ekologicznej w porównaniu do konwencjonalnej produkcji rolnej. Głównymi szansami rozwoju rolnictwa w Polsce w opinii badanych właścicieli gospodarstw, funkcjonujących w ramach profilu produkcji konwencjonalnej, są warunki stwarzane małym i średnim gospodarstwom oraz wzrost zapotrzebowania na usługi rolnicze, co może dać szansę na alternatywne formy generowania dochodów w gospodarstwach posiadających nowoczesny park maszynowy.

Jak wynika z przeprowadzonych badań, odnoszących się do szans i zagrożeń rozwoju rolnictwa ekologicznego w gminach województwa warmińsko-mazurskiego, wśród tych pierwszych wymienić można wzrost dopłat do produkcji ekologicznej, wzrost rynku zbytu oraz wzrost zainteresowania konsumentów wysokiej jakości żywnością ekologiczną. Respondenci nie upatrują natomiast znaczącej szansy rozwoju rolnictwa w postaci wspólnego logo produkcji ekologicznej w krajach UE, czy też pomocy ze strony władz i organizacji oraz stowarzyszeń producentów żywności ekologicznej.

Działania w kierunku wspierania krótkich łańcuchów dostaw były podejmowane przez władze lokalne dosyć często i głównie w odniesieniu do ochrony dziedzictwa kulturowego oraz ochrony stanu i różnorodności środowiska. Do działań takich należą również stymulowanie rozwoju turystyki, energii odnawialnej, zwiększenia dostępności do usług oraz rozwoju infrastruktury służącej rozwojowi rynku lokalnego (np. targowiska). Niestety, bardzo rzadko gminy biorą udział w tworzeniu sieci w zakresie krótkich łańcuchów dostaw oraz w stymulowaniu rozwoju gospodarki cyrkulacyjnej.

Według badanych, szansą na rozwój rolnictwa są również sprawnie działające instytucje wspierające centralnie lub regionalnie funkcjonowanie gospodarstw rolnych. Bardzo ważna i korzystna jest promocja polskiej żywności w ramach działań Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa, a także aktywność Ośrodków Doradztwa Rolniczego w ramach różnych programów pomocowych

Jako główne zagrożenia rozwoju rolnictwa badani wskazują obciążenia podatkowe i inflację, niebezpieczne są też: reforma podatkowa, obowiązki administracyjne przy prowadzeniu działalności oraz deklaracje rolników w zakresie rezygnacji z dopłat czy opuszczenie struktur UE.

Aby sektor rolnictwa ekologicznego mógł się rozwijać, konieczne jest stworzenie planu rozwoju efektywnych rozwiązań wspierających funkcjonowanie i rozwój sektora rolnictwa ekologicznego w Polsce. Należy określić ekonomiczne i organizacyjne determinanty rozwoju tego sektora, ze szczególnym uwzględnieniem zwiększenia obszaru gruntów rolnych objętych systemem rolnictwa ekologicznego.

Zarówno w gospodarstwach konwencjonalnych jak i w ekologicznych, niezależnie od rodzaju produktów (roślinne czy zwierzęce) bardziej popularnymi kanałami zbytu plonów jest ich sprzedaż do hurtowni, przetwórci czy firm zajmujących się konfekcjonowaniem.

W większości badanych gmin nie powstały dotychczas, niestety, żadne regulacje, czy też dokumenty dotyczące wprowadzania Europejskiego Zielonego Ładu, choć w części z nich toczą się prace nad ich przygotowaniem. W kilku gminach Europejski Zielony Ład jest istotnym elementem aktualnie opracowywanej strategii rozwoju gminy.

W ocenie badanych przedstawicieli gospodarstw rolnych, realizujących produkcję w systemie konwencjonalnym, jako bardzo dobre i dobre wsparcie badani uzyskują z Ośrodków Doradztwa Rolniczego czy Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa. Badani deklarują jako bardzo złą czy złą współpracę z Agendami Unii Europejskiej. Podobną ocenę wyrazili przedstawiciele gospodarstw ekologicznych, bardzo wysoko oceniają pracę Ośrodków Doradztwa Rolniczego czy jednostek certyfikujących

Ośrodki Doradztwa Rolniczego zostały intencjonalnie przygotowane do udzielania wsparcia rolnikom, przy czym, działając w oparciu o umocowanie ustawowe, pomagały producentom — w sposób nieodpłatny i odpłatny — dostosować się do ciągle zmieniających się reguł ustawodawstwa unijnego. Zakres pomocy zależy od wielu czynników, w tym od kompetencji i jakości kadry doradczej, wysokości dotacji budżetowych, usytuowania instytucjonalnego oraz opinii środowiska rolniczego. Ważne w procesie realizacji zadań instytucji wspierających rolnictwo są kompetencje kadry i oferta usług przygotowana do potrzeb beneficjentów w danym regionie. Współdziałanie beneficjentów z Ośrodkami Doradztwa Rolniczego czy oddziałami Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa jest bardzo istotnym elementem integracyjnym czy integrującym przedstawicieli sektora agrobiznesu, a ta współpraca wzmacnia konkurencyjność producentów i całego sektora.

Literatura

- Adamowicz, M. (2021). Europejski Zielony Ład a „zazielenienie” rolnictwa i Wspólnej Polityki Rolnej. *Wież i Rolnictwo*, 3(192), 49–70. <https://doi.org/10.53098/wir032021/02>.
- Baer-Nawrocka, A., i Poczta, W. (2014). Przemiany w rolnictwie. W: I. Nurzyńska, i W. Poczta (red.), *Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Baer-Nawrocka A., i Poczta, W. (2022). Nowe szanse i zagrożenia dla polskiego rolnictwa wynikające z polityki unijnej i sytuacji globalnej. W: FDPA, *Polska wieś 2022. Raport o stanie wsi*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Bański, J. (2004). Możliwości rozwoju alternatywnych źródeł dochodu na obszarach wiejskich. *Studia Obszarów Wiejskich*, 5, 9–13.
- Barrett, Ch., Reardon, T., i Webb, P. (2001). Nonfarm income diversification and household livelihood strategies in rural Africa: Concepts, dynamics, and policy implications. *Food Policy*, 26, 315–331. [https://doi.org/10.1016/S0306-9192\(01\)00014-8](https://doi.org/10.1016/S0306-9192(01)00014-8).
- Basile, S., Buonomo, E., Basile, R., Latiri-Othoffer, L., Viel, J.-A., Chapron, C., Lamere, C., Cohen, S., Ferreira, J., Ramos, M., Calafat Rogers, A., Castillo Leirana, D., Fullana Llinas, N., Martinez Romero, L., i Serrano Latorre, S. (2021). *O1–A2 — organic districts guidelines*. https://www.ecoregion.info/wp-content/uploads/2021/11/O1-A2_Organic_Districts_Guidelines.pdf (6.10.2023).
- Baulcombe D., Davies B., Crute I., Dunwell J., Gale M., Jones J., Pretty J., Sutherland W., i Toulmin C. (2009). *Reaping the benefits: Science and the sustainable intensification of global agriculture*. London: Royal Society.
- Bengtsson, M., i Kock, S. (1999). Cooperation and competition in relationships between competitors in business networks. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 14(3), 178–194. <https://doi.org/10.1108/08858629910272184>.
- Bengtsson, M., i Kock, S. (2000). “Coopetition” in business networks: to cooperate and compete simultaneously. *Industrial Marketing Management*, 29(5), 411–426. [https://doi.org/10.1016/S0019-8501\(99\)00067-X](https://doi.org/10.1016/S0019-8501(99)00067-X).

- Biggiero, L., i Sammarra, A. (2010). Does geographical proximity enhance knowledge exchange? The case of the aerospace industrial cluster of Centre Italy. *International Journal of Technology Transfer and Commercialisation*, 9(4), 283–305.
- Boguszewski, R., Herudziński, T., i Obidziński, A. (2021). Wiedza o własnej miejscowości i zaangażowanie w sprawy lokalne oraz ich determinanty na przykładzie społeczności wiejskiej. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica*, 77, 75–88. <https://doi.org/10.18778/0208-600X.77.05>.
- Bouoiyour, J., Selmi, R., Hammoudeh, S., i Wohar, M.E. (2019). What are the categories of geopolitical risks that could drive oil prices higher? Acts or threats? *Energy Economics*, 84, 104523, <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2019.104523>.
- Bórawski, P. (2009). Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich jako dodatkowe źródło dochodu rodzin rolniczych. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 75: 15–22.
- Branderburger, A.M., i Nalebuff, B.J. (1996). *Co-opetition*. Nowy Jork: Doubleday.
- Brelik, A. (2011). Dobra publiczne a wielofunkcyjny rozwój rolnictwa. *Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego*, 25, 225–230.
- Brodzińska, K. (2009). Środowiskowe uwarunkowania konkurencyjności rolnictwa Warmii i Mazur. *Annals PAAAE*, 11(4), 37–42.
- Brodziński, Z. (2011). *Stymulowanie rozwoju obszarów wiejskich na poziomie lokalnym na przykładzie gmin województwa warmińsko-mazurskiego*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Brodziński, Z., Juchniewicz, M., Łukiewska, K., Marks-Bielska, R., i Nasalski, Z. (2021). *Ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego a kreowanie rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*. Część I. Olsztyn: Instytut Badań Gospodarczych.
- Brodziński, Z., Juchniewicz, M., Marks-Bielska, R., i Nasalski, Z. (2022). *Warunki rozwoju gospodarstw rolnych regionu Warmii i Mazur w kontekście Planu Strategicznego dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027*. Olsztyn: Instytut Badań Gospodarczych.
- Buckwell, A., Nordang-Uhre, A., Williams, A., Poláková, J., Blum, W., Schiefer, J., Lair, G., Heissenhuber, A., Schieß, P., Krämer, C., i Haber, W. (2014). *Sustainable intensification of European agriculture. Rural Investment Support for Europe*. https://risefoundation.eu/wp-content/uploads/2020/07/2014_-SI_RISE_FULL_EN.pdf (23.09.2023).
- Chrobocińska, K., i Juchniewicz, M. (2010). *Konkurencyjność sektora MŚP na Warmii i Mazurach*. Olsztyn: Wydawnictwo Fundacja Wspieranie i Promocja Przedsiębiorczości na Warmii i Mazurach.
- Chrobocińska, K., Łukiewska, K., i Nasalski, Z. (2017). Źródła informacji i inicjatorzy w działalności innowacyjnej w gospodarstwach rolniczych. *Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, 104(2), 98–106. <https://doi.org/10.22630/RNR.2017.104.2.16>.
- Clark, C. (1957). *The conditions of economic progress*. London: Macmillan.
- Czakon, W. (2009). Koopetycja — splot tworzenia i zawłaszczania wartości. *Przegląd Organizacji*, 12(839), 11–14. <https://doi.org/10.33141/po.2009.12.03>.

- Czarnecka, A., i Rędzińska, K. (2022). Wprowadzanie zadrzewień śródpolnych jako elementów zielonej infrastruktury obszarów wiejskich w scaleniach gruntów. *Przegląd Geodezyjny*, 94(11), 12–17. <https://doi.org/10.15199/50.2022.11.1>.
- Czudec, A., Miś, T., i Zając, D. (2018). *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Czyżewski A., i Henisz-Matuszczak A. (2004). *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych*. Poznań: Akademia Ekonomiczna w Poznaniu.
- Czyżewski, A., i Kułyk, P. (2017). Wpływ zmian w otoczeniu makroekonomicznym na rozwój rolnictwa w krajach wysokorozwiniętych w długim okresie. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 491, 86–96. <https://doi.org/10.15611/pn.2017.491.08>.
- Czyżewski, A., i Stępień, S. (2017). Nowe uwarunkowania ekonomiczne wspólnej polityki rolnej (WPR) Unii Europejskiej. *Ekonomista*, 6, 675–697.
- Dagnino, G.B., Le Roy, F., Yami, S., i Czakon, W. (2008). Strategie kooperacji — nowa forma dynamiki międzyorganizacyjnej? *Przegląd Organizacji*, 6(821), 3–7. <https://doi.org/10.33141/po.2008.06.01>.
- Delgado, M., Porter, M.E., i Stern, S. (2014). Clusters, convergence, and economic performance. *Research Policy*, 43(10), 1785–1799. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2014.05.007>.
- Dolata, M. (2015). Znaczenie infrastruktury w koncepcji trwałego i zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. *Studia i Prace WNEiZ US*, 40(2), 45–55. <https://doi.org/10.18276/sip.2015.40/2-04>.
- Domańska, T., i Felczak, T. (2014). Czynniki różnicujące wydatki inwestycyjne w gospodarstwach rolniczych. *Zeszyty Naukowe SGGW, Polityki Europejskie, Finanse i Marketing*, 11(60), 46–55.
- Drabarczyk, K., i Wrzesińska-Kowal, J. (2015). Rozwój rolnictwa ekologicznego w Polsce. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 111, 19–31.
- Dudek, M., i Śpiewak, R. (2022). Effects of the COVID-19 pandemic on sustainable food systems: Lessons learned for public policies? The case of Poland. *Agriculture*, 12(1): 61. <https://doi.org/10.3390/agriculture12010061>.
- Dzun, W. (2001). Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania i efekty restrukturyzacji PGR w latach dziewięćdziesiątych. W: I. Bukraba-Rylska, i A. Rosner (red.), *Wieś i rolnictwo na przełomie wieków*. Warszawa: PAN, IRWiR.
- Dzun, W. (2007). Gospodarowanie zasobami ziemi rolnej w Polsce. *Wieś i Rolnictwo*, 2, 50–69.
- Dzwonkowski, W., Łopaciuk, W., Pasińska, D., Rosiak, E., Szajner, P., Zawadzka, D., i Zarembo, Ł. (2021). *Ewolucja rynków podstawowych produktów rolnych w Polsce do roku 2030*. Warszawa: Wydawnictwo IERiGŻ-PIB.

- Enright, M.J. (2000). The globalization of competition and the localization of competitive advantage: Policies toward regional clustering. W: N. Hood, i S. Young (red.), *The globalization of multinational enterprise activity and economic development*. Londyn: Macmillan.
- Faber, A., i Jarosz, Z. (2023). Charakterystyka zrównoważenia rozwoju biogospodarki w Polsce – wymiar ekologiczny. *Problemy Rolnictwa Światowego*, 23(1), 4–18. <https://doi.org/10.22630/PRS.2023.23.1.1>.
- Fisher, A.G.B. (1935). *The clash of progress and security*. London: Macmillan.
- Frankowska, M., i Cheba, K. (2022). The relational embeddedness as the differentiator of the cluster supply chain collaboration – a multidimensional comparative analysis. *Competitiveness Review*, 32(1): 59–84. <https://doi.org/10.1108/CR-11-2019-0114>.
- Fromhold-Eisebith, M., i Eisebith, G. (2005). How to institutionalize innovative clusters? Comparing explicit top-down and implicit bottom-up approaches. *Research Policy*, 34(8), 1250–1268, <https://doi.org/10.1016/j.respol.2005.02.008>.
- Gautam, Y., i Andersen, P. (2016). Rural livelihood diversification and household well-being: Insights from Humla, Nepal. *Journal of Rural Studies*, 44, 239–249. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2016.02.001>.
- Gazdecki, M. (2012). Współpraca producentów żywności z sektorem usług żywieniowych. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu*, 236, 45–53.
- Gereffi, G., Humphrey, J., i Sturgeon, T. (2005). The governance of global value chains. *Review of International Political Economy*, 12(1), 399–409.
- Gibas, P., i Heffner, K. (2018). Koncentracja zabudowy na obszarach wiejskich. *Wieś i Rolnictwo*, 2(179), 189–207. <https://doi.org/10.7366/wir022018/10>.
- Główny Urząd Statystyczny. (2022). *Obszary wiejskie w Polsce w 2020 r.* Warszawa, Olsztyn: Główny Urząd Statystyczny.
- Golik, D., i Żmija, D. (2017). Rolnictwo ekologiczne i perspektywy jego rozwoju w Polsce w świetle doświadczeń unijnych. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie/Cracow Review of Economics and Management*, 1(961), 117–129. <https://doi.org/10.15678/ZNUEK.2017.0961.0108>.
- Gołębiewski, J. (2019). *Systemy żywnościowe w warunkach gospodarki cyrkularnej. Studium porównawcze Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Goryńska-Goldmann, E., i Gazdecki, M. (2012). Bariery i możliwości rozwoju współpracy rolników z gastronomią – perspektywa rolników. *Zeszyty Naukowe, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu*, 236, 64–73.
- Goryńska-Goldmann, E., i Wojcieszak, M. (2017). Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2014–2020 jako źródło podnoszenia innowacyjności. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 19(1), 44–51. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0009.8338>.
- Gradziuk, P., i Gradziuk, B. (2017). Polityka klimatyczno-energetyczna Unii Europejskiej – wyzwania i szanse dla obszarów wiejskich. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 19(4), 71–78. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0010.5167>.

- Grzelak A., i Kryszak Ł. (2023). Development vs efficiency of Polish farms — trade-off or synergy effects? *Economics and Environment*, 1(84), 287–304.
- Grzybowska-Brzezińska, M., i Kuberska, D. (2022). *Rozwój rynku nieruchomości a preferencje mieszkaniowe pokolenia Z*. Olsztyn: Instytut Badań Gospodarczych.
- Grzybowska-Brzezińska, M., Lizińska, W., i Gornowicz, M. (2023). Ograniczenia i szanse rozwoju gospodarstw rolnych z regionu Warmii i Mazur w kontekście zmian Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej. *Annals of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists*, 25(1), 91–107. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0016.2380>.
- Grzybowska-Brzezińska, M., Lizińska, W., Grzywińska-Rapca, M., Kuberska, D. (2022). *Perspektywy prorozwojowej adaptacji konwencjonalnych i ekologicznych gospodarstw rolnych regionu Warmii i Mazur z uwzględnieniem założeń Europejskiego Zielonego Ładu*. Olsztyn: Instytut Badań Gospodarczych.
- Gugler, P., i Brunner, S. (2007). FDI effects on national competitiveness: A cluster approach. *International Advances in Economic Research*, 13, 268–284. <https://doi.org/10.1007/s11294-007-9091-1>.
- Guzal-Dec, D. (2018). Inteligentny rozwój wsi — koncepcja smart villages: założenia, możliwości i ograniczenia implementacyjne. *Economic and Regional Studies*, 11(3), 32–49. <https://doi.org/10.2478/ers-2018-0023>.
- Harasim, A., i Wolszczak, P. (2018). Innowacyjność właścicieli różnych typów gospodarstw rolniczych. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 94(4), 9–17.
- <http://wir.org.pl/asp/abc-nowych-doplat-smr;1,artykul,1,3455> (13.10.2023).
- <https://biznes.warmia.mazury.pl/inteligentne-specjalizacje-warmii-i-mazur> (25.09.2023).
- <https://biznes.warmia.mazury.pl/specjalizacje/zywnosc-wysokiej-jakosci> (21.09.2023).
- https://biznes.warmia.mazury.pl/wp-content/uploads/2019/11/%C5%BBYW-NO%C5%9A%C4%86_WYSOKIEJ_JAKO%C5%9ACI_RAPORT_KO%C5%83COWY.pdf (21.09.2023).
- <https://gospodarstwademonstracyjne.cdr.gov.pl/o-sieci-gospodarstw> (13.10.2023).
- <https://klubjagiellonski.pl/2023/06/26/co-oznacza-nowa-bardziej-zielona-niz-kiedykolwiek-wspolna-polityka-rolna-dla-polskiego-rolnictwa> (13.10.2023).
- <https://wsjp.pl/haslo/podglad/78893/kooperacja> (13.10.2023).
- <https://www.cdr.gov.pl/o-nas> (13.10.2023).
- <https://www.dnipola2023.pl/strefy> (13.10.2023).
- <https://www.gov.pl/web/kowr/projekty-innowacyjne> (13.10.2023).
- <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/ekoschematy3> (13.10.2023).
- <https://www.pb.pl/warmia-i-mazury-inteligentny-rozwoj-regionu-1147989> (25.09.2023).
- <https://www.podrb.pl/ogolne-informacje/doplaty-bezposrednie-w-2023-roku> (13.10.2023).
- <https://www.wodr.poznan.pl/doradztwo/pomoc-krajowa-i-unijna/doplaty-bezposrednie-jakie-doplaty-w-2023-roku> (13.10.2023).

- Jadczyzsyn, J., i Rosner, A. (2014). Możliwości i kierunki aktywizacji gospodarczej obszarów problemowych rolnictwa w Polsce w opinii władz lokalnych. *Polish Journal of Agronomy*, 18, 15–22.
- Jankowska, B. (2009). Konkurencja czy kooperacja? *Ekonomista*, 1, 67–89.
- Jasiński, J., Michalska, S., i Śpiewak, R. (2014). Rolnictwo ekologiczne jako czynnik rozwoju lokalnego. *Więś i Rolnictwo*, 4(165), 145–158.
- Jeżyńska, B. (2018). Partnerstwo wiejsko-miejskie jako koncepcja zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. *Teka Komisji Prawniczej PAN OL*, 11(1), 73–86.
- Jędruchniewicz, A., i Maśniak, J. (2018). Przemiany własnościowe ziemi rolnej w Polsce. *Zeszyty Naukowe SGGW — Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 121, 25–39. <https://doi.org/10.22630/EIOGZ.2018.121.2>.
- Józwiak, W., Kagan, A., i Mirkowska, Z. (2012). Innowacje w polskich gospodarstwach rolnych, zakres ich wdrażania i znaczenie. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 3(332), 3–27.
- Kaczmarek, J. (2019). Zmiany strukturalne, profile i efekty przemian krajów transformacji. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 57, 1, 132–146. <https://doi.org/10.15584/nsawg.2019.1.9>.
- Karpiński, A. (2008). *Przemiany strukturalne w procesie transformacji Polski 1989–2003–2025*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.
- Klepcka, A. (2023). Wybrane założenia Europejskiego Zielonego Ładu a możliwości rozwoju gospodarstwa konwencjonalno-ekologicznego. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 25(1), 108–123. <http://dx.doi.org/10.5604/01.3001.0016.2308>.
- Kłodziński, M. (2014). Sektor przedsiębiorczości pozarolniczej w procesie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 16(2), 123–128.
- Kłos, L. (2012). Wpływ infrastruktury technicznej na atrakcyjność obszarów wiejskich. *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania*, 25, 179–192.
- Kołodziejczak, A. (2016). Funkcjonowanie lokalnych systemów innowacji społecznych na podstawie koncepcji zakorzenienia. W: M. Biczkowski, i R. Rudnicki (red.), *Społeczno-ekonomiczny wymiar innowacyjności na obszarach wiejskich*. *Studia KPZK PAN*, t. CLXXIII. <https://doi.org/10.10801750897>.
- Komisja Europejska (2020). *EU agricultural outlook for markets, income and environment, 2020–2030*. Bruksela: DG Agriculture and Rural Development.
- Komisja Europejska (2021). *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów w sprawie Planu działania na rzecz rozwoju produkcji ekologicznej*. https://agriculture.ec.europa.eu/document/download/beb1129c-d35b-4964-ac00-2060e6e07bb0_en (13.10.2023).
- Komorowska, D. (2014). Prawidłowości rozwoju rolnictwa a rozwój współczesnego rolnictwa. *Problems of World Agriculture/Problemy Rolnictwa Światowego*, 14(3), 98–110.

- Koreleska, E. (2017). Sprzedaż żywności ekologicznej w województwie kujawsko-pomorskim. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 19(6), 141–146. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0010.7919>.
- Kosior, K. (2017). Wpływ uwarunkowań makroekonomicznych, politycznych i społecznych na konkurencyjność sektora żywnościowego w Polsce w kontekście procesów globalnych. W: I. Szczepaniak (red.), *Konkurencyjność polskich producentów żywności i jej determinanty*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Kotzab, H., i Teller, Ch. (2003). Value-adding partnerships and co-opetition models in the grocery industry. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 33(3), 268–281. <https://doi.org/10.1108/09600030310472005>.
- Kowalski, A.M. (2010). Kooperacja w ramach klastrów jako czynnik zwiększania innowacyjności i konkurencyjności regionów. *Gospodarka Narodowa*, 225–226(5–6), 1–17. <https://doi.org/10.33119/GN/101140>.
- Kowalski, S. (2017). Realizacja Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej i jej konsekwencje dla europejskiego rolnictwa. *Zeszyty Naukowe PWSZ w Płocku. Nauki Ekonomiczne*, 1(25), 91–112. [https://doi.org/10.19251/ne/2017.25\(6\)](https://doi.org/10.19251/ne/2017.25(6)).
- KOWR. (2021). *Strategia racjonalizacji strat i ograniczania marnotrawstwa żywności*. Warszawa: KOWR.
- Kozłowska, A. (2021). *Herbicydy na obszarach proekologicznych w nowej WPR?* <https://www.farmer.pl/produkcja-roslinna/inne-uprawy/herbicydy-na-obszarach-proekologicznych-wnowej-wpr,103826.html> (01.10.2023).
- Krawczyk, W., Paraponiak, P., i Szewczyk, A. (2021). Strategia „Zielonej architektury” we Wspólnej Polityce Rolnej na lata 2023–2027. *Wiadomości Zootechniczne*, LIX(4), ss. 45–51.
- Kuberska, D. (2020). Cluster policy in Poland: A tale on putting theory into practice. W: M. Staničková, L. Meleček, P. Doleželová, i T. Powadová (red.), *Proceedings of the 5th International Conference on European Integration 2020*, Ostrava: VŠB—Technical University of Ostrava.
- Kuberska, D., i Grzybowska-Brzezińska, M. (2020). Transformation of the organic food market in Poland using concentration and dispersion. *European Research Studies Journal*, 23, 617–638.
- Kuberska, D., i Mackiewicz, M. (2022). Cluster policy in Poland — Failures and opportunities. *Sustainability*, 14, 1262. <https://doi.org/10.3390/su14031262>.
- Leopold, A. (1997). *Rolnictwo w procesie przemian i rozwoju gospodarki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lis, A. (2018). *Współpraca w inicjatywach klastrowych. Rola bliskości w rozwoju powiązań kooperacyjnych*. Gdańsk: Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej.
- Lissoń, P. (2022). Energetyka obywatelska jako nowy etap rozwoju prawa energetycznego. *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 4101, Prawo 334, 799–808. <https://doi.org/10.19195/0524-4544.334.68>.

- Mackiewicz, M. (2023). *Organizacje klastrowe jako środowisko transferu wiedzy. Doświadczenia Polski*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.
- Majewski, E. (2008). *Trwały rozwój i trwałe rolnictwo: teoria a praktyka gospodarstw rolniczych*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Majewski, E., Sulewski, P., i Wąs, A. (2018). *Ewolucja Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej w kontekście wyzwań Trwałego Rozwoju*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW w Warszawie.
- Marks-Bielska, R. (2010). *Rynek ziemi rolniczej w Polsce — uwarunkowania i tendencje rozwoju*. Olsztyn: Wydawnictwo UWM w Olsztynie.
- Marks-Bielska, R. (2013). Factors shaping the agricultural land market in Poland. *Land Use Policy*, 30, 791–799.
- Marks-Bielska, R. (2020). *Ewolucja rynku ziemi rolniczej w Polsce*. Olsztyn: Wydawnictwo UWM w Olsztynie.
- Marks-Bielska, R. (2022). Agricultural land as a public good. *Polityki Europejskie, Finanse i Marketing*, 28(77), 119–128.
- Marks-Bielska, R., i Bielski, S. (2013). Wzrost roli rolnictwa w zapewnieniu bezpieczeństwa energetycznego kraju. *Wież i Rolnictwo*, 4(161), 149–160.
- Martin, R., i Sunley, P. (2003). Deconstructing clusters: Chaotic concept or policy panacea? *Journal of Economic Geography*, 3(1), 5–35. <https://doi.org/10.1093/jeg/3.1.5>.
- Marzec, T. (2023). Rozwój energetyki obywatelskiej na obszarach wiejskich w Polsce. *Przeгляд Prawa Rolnego*, 1(32), 61–80. <https://doi.org/10.14746/ppr.2023.32.1.4>.
- Matysik-Pejas, R., Cieslik, J., Borecka, A., i Sowuła-Skrzyńska, E. (2017). Lokalne systemy żywnościowe i ich znaczenie dla obszarów wiejskich. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 19(5), 143–148. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0010.6223>.
- Meyer, H. (1998). My enemy, my friend. *Journal of Business Strategy*, 19(5), 42–46. <https://doi.org/10.1108/eb039962>.
- Micallef, J., Grima, S., Spiteri, J., i Rupeika-Apoga, R. (2023). Assessing the causality relationship between the geopolitical risk index and the agricultural commodity markets. *Risks*, 11(5), 84. <https://doi.org/10.3390/risks11050084>.
- Michalczyk, J. (2018). Zrównoważone łańcuchy dostaw żywności. Wybrane inicjatywy. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 523, 221–241. <https://doi.org/10.15611/pn.2018.523.19>.
- Miecznikowska-Jerzak, J. (2022). Stan i perspektywy rolnictwa ekologicznego w Polsce — ocena wyzwań i szans wdrażania Europejskiego Zielonego Ładu w rolnictwie. *Rocznik Integracji Europejskiej*, 16, 265–283. <https://doi.org/10.14746/rie.2022.16.16>.
- MRiRW. (2023). *Plan Strategiczny dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027*. <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/plan-strategiczny-dla-wspolnej-polityki-rolnej-na-lata--2023-2027> (02.10.2023).
- Nalebuff, B.J., i Brandenburger, A.M. (1997). Co-opetition: Competitive and cooperative business strategies for the digital economy. *Strategy & Leadership*, 25(6), 28–33. <https://doi.org/10.1108/eb054655>.

- Niedzielski, E. (2008). Rola gospodarstw wielkoobszarowych w rolnictwie polskim. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G — Ekonomika Rolnictwa*, 95(1), 14–21.
- Niewiadomska, A. (2021). Prawne aspekty rozwoju obszarów wiejskich w nowej perspektywie finansowej Wspólnej Polityki Rolnej. *Studia Iuridica*, 89, 257–268. <https://doi.org/10.31338/2544-3135.si.2022-89.13>.
- OECD. (2019). *Digital opportunities for better agricultural policies*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/571a0812-en> (13.10.2023).
- Padula, G., i Dagnino, G.B. (2007). Untangling the rise of coopetition. The intrusion of competition in a cooperative game structure. *International Studies of Management & Organization*, 37(2), 32–52. <https://www.jstor.org/stable/40397696>.
- Palka, E. (2010). Kierunki rozwoju pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich w Polsce. *Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich*, 01, 163–174.
- Piątkowski, M. (2019). *Europejski lider wzrostu. Polska droga od ekonomicznych peryferii do gospodarki sukcesu*. Warszawa: Poltext.
- Plan Strategiczny dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027*. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Warszawa.
- Płonka, A. (2021). *Procesy dostosowawcze gospodarstw rolnych w warunkach dekonunktury*. Warszawa: C.H. Beck.
- Poczta, W. (1994). Rolnictwo polskie a rolnictwo EWG (studium komparatywne). *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu. Rozprawy Naukowe*, 247.
- Poczta, W. (2020). Przemiany w rolnictwie polskim w okresie transformacji ustrojowej i akcesji Polski do UE. *Wies i Rolnictwo*, 2 (187), 57–77. <https://doi.org/10.7366/wir022020/03>.
- Poczta, W. (2022). *Rozwój rolnictwa a Europejski Zielony Ład — perspektywa krajowa i globalna. Tezy do dyskusji*. Warszawa: KNE PAN. <https://kne.pan.pl/images/KNE%20PAN%2018.10.2022%20-%20tezy%20do%20dyskusji%20W.%20Poczta.pdf> (13.10.2023).
- Porter, M.E. (1998). *On competition*. Boston: HBS Press.
- Publiczne doradztwo rolnicze partnerem w rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*. <https://www.gov.pl/attachment/16bd8534-fdbd-40e4-9920-2dba6ce8c448> (25.09.2023).
- Reardon, T., Taylor, E., Stamoulis, K., Lanjouw, P., i Balisacan, A. (2000). Effects of nonfarm employment on rural income inequality in developing countries: an investment perspective. *Journal of Agricultural Economics*, 51(2), 266–288. <https://doi.org/10.1111/j.1477-9552.2000.tb01228.x>.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 13 marca 2023 r. w sprawie szczególnych warunków i szczegółowego trybu przyznawania i wypłaty płatności w ramach schematów na rzecz klimatu i środowiska w ramach Planu Strategicznego dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027 (Dz. U. poz. 493).

- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 12 września 2023 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie szczegółowych warunków i szczegółowego trybu przyznawania i wypłaty płatności w ramach schematów na rzecz klimatu i środowiska w ramach Planu Strategicznego dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027 (Dz. U. poz. 1926).
- Rudnicki, H. (2005). Przemiany strukturalne w polskim rolnictwie w okresie transformacji ustrojowej. W: *Kwestia agrarna w Polsce i na świecie*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Runowski, H. (2010). Zmienność dochodów gospodarstw rolnych w krajach Unii Europejskiej i jej przyczyny. *Roczniki Naukowe SERIA*, XIII(1), 327–331.
- Runowski, H., Wicki, L., i Kraciński, P. (2023). Zmiany w otoczeniu ekonomicznym polskiego rolnictwa w latach 1990–2020. W: H. Runowski (red.), *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie. 30 lat doświadczeń i perspektywy*. Warszawa: CeDeWu.
- Rydz-Żbikowska, A. (2022). Wyzwania dla nowej Wspólnej Polityki Rolnej w kontekście Zielonego Ładu oraz zrównoważonego rozwoju Europy w dobie pandemii COVID-19. W: Wysokińska, Z., i Witkowska, J. (red.), *Unia Europejska w procesie zrównoważonego rozwoju w warunkach pandemii COVID-19*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Schermer, M. (2006). Regional rural development: formation of ecoregions in Austria. W: G. Holt, i M. Reed (red.), *Sociological perspectives of organic agriculture: From pioneer to policy*. Wallingford: CABI Publishing.
- Selyf, M., Marsden T., Miele, M. i Morley, A. (2010). Agricultural multifunctionality and farmers' entrepreneurial skills: A study of Tuscan and Welsh farmers. *Journal of Rural Studies*, 26, 116–129. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2009.09.002>.
- Skawińska, E., i Zalewski, R.I. (2009). *Klasy biznesowe w rozwoju konkurencyjności i innowacyjności regionów. Świat — Europa — Polska*. Warszawa: PWE.
- Skrzypczyńska, J. (2012). Polska w GATT/WTO. *Przegląd Polityczny*, 1, 83–91. <https://doi.org/10.14746/pp.2012.17.1.6>.
- Soliwoda, M., i Grzelczak, M. (2022). Jak zielony ład oddziałuje na zarządzanie finansami podmiotów agrobiznesu? W: M. Burchard-Dziubińska (red.), *W poszukiwaniu zielonego ładu*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Speldekamp, D., Saka-Helmhout, A., i Knobben, J. (2019). Reconciling perspectives on clusters: An integrative review and research agenda. *International Journal of Management Reviews*, 22(1), 75–98. <https://doi.org/10.1111/ijmr.12216>.
- Stanny, M., Komorowski, Ł., Rosner, A., i Mróz, A. (2022). *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap IV. Synteza*. Warszawa: Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa.
- Stotten, R., Bui, S., Pugliese, P., Schermer, M., i Lamine, C. (2017). Organic values-based supply chains as a tool for territorial development: a comparative analysis of three European organic regions. *The International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 24(1), 135–154. <https://doi.org/10.48416/ijfaf.v24i1.120>.
- Strategia zrównoważonego rozwoju wsi rolnictwa i rybactwa 2030* (2019). Warszawa: MRiRW.

- Strus, M., i Kalinowski, J. (2015). Dylematy wdrażania innowacji na obszarach wiejskich. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 17(3), 367–372.
- Strużyna, A. (2020). Problematyka ciągłości łańcucha dostaw w spożywczym biznesie ekologicznym. *Współczesna Gospodarka*, 11(1), 29–38. <http://dx.doi.org/10.26881/wg.2020.1.03>.
- Styburski, W., Kozera-Kowalska, M., i Uglis, J. (2023). Ecoschemes as a new tool to support agriculture — the state of implementation in Poland. *Annals PAAAE*, 25(3), 287–302. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0053.7749>.
- Sulewski, P., Majewski, E., i Was, A. (2017). Miejsce i rola rolnictwa w produkcji energii odnawialnej w Polsce i UE. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1, 50–74. <https://doi.org/10.5604/00441600.1232992>.
- Szczepaniak, I., i Wigier, M. (2020). Polski biznes rolno-spożywczy wczoraj i dzisiaj — czynniki sukcesu. W: R. Przygodzka, i Gruszevska, E. (red.), *Instytucjonalne i strukturalne aspekty rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Księga poświęcona pamięci dr hab. Adama Sadowskiego Profesora Uniwersytetu w Białymstoku*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Sztando, A. (2017). Innowacje i innowacyjność lokalna w ponadlokalnej perspektywie zarządzania strategicznego rozwojem lokalnym małych miast. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 467, 230–256, <https://doi.org/10.15611/pn.2017.467.19>.
- Talar, S. (2011). Zmiany w strukturze współczesnej gospodarki światowej. *Prace Naukowe uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 221, 706–717. https://www.dbc.wroc.pl/Content/72461/Talar_Zmiany_w_strukturze_wspolczesnej_gospodarki.pdf.
- Technologie w rolnictwie* (2021). Warszawa: Fundacja Startup Poland.
- Tomczak, F. (2009). Wyzwania i siły rozwojowe wsi i rolnictwa w warunkach globalizacji gospodarki światowej. W: K. Duczkowska-Małysz, i A. Szymecka (red.), *Wokół trudnych problemów globalnego rozwoju obszarów wiejskich, gospodarki żywnościowej i rolnictwa*. Warszawa: SGH.
- Trajer, B., i Trajer, M. (2021). Koncepcja smart villages w rozwoju obszarów wiejskich. *Turystryka i Rozwój Regionalny*, 15, 117–127. <https://doi.org/10.22630/TIRR.2021.15.11>.
- UNEP. (2016). *Food systems and natural resources*. <http://resourceplanner.org> (24.09.2023).
- Unia Europejska. (2023). *Europejski zielony ład*. <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/green-deal/> (01.10.2023).
- Ustawa z dnia 3 lutego 1995 roku o ratyfikacji Porozumienia ustanawiającego Światową Organizację Handlu (WTO), Dz. U. 1995, Nr 34, poz. 164 z dnia 31 marca 1995 roku.
- Van Gevelt, T., i Holmes J. (2015). *A vision for smart villages*. <http://e4sv.org/wp-content/uploads/2015/08/05-Brief.pdf>.
- Walley, K. (2007). Coopetition. An introduction to the subject and an agenda for research. *International Studies of Marketing and Organization*, 37(2), 11–31. <https://doi.org/10.2753/IMO0020-8825370201>.
- Warmińsko-Mazurskie 2030. Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego*. Zarząd Województwa Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.

- Wasilewski, A., Krzyżanowski, J., i Chmieliński, P. (2021). Komplementarność działań wspólnej polityki rolnej oraz polityki spójności na rzecz rozwoju obszarów wiejskich w latach 2021–2027 w świetle dokumentów programowych. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 367(2), 31–47. <https://doi.org/10.30858/zer/135726>.
- Wąs, A., i Małażewska, S. (2012). Przemiany strukturalne w rolnictwie w wybranych krajach europejskich. *Roczniki Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, 99(4), 75–88. https://sj.wne.sggw.pl/pdf/RNR_2012_n4_s75.pdf.
- Wicki, L., Runowski, H., i Kraciński, P. (2023). Zmiany w polskim rolnictwie w minionym trzydziestolecu. W: H. Runowski (red.), *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie. 30 lat doświadczeń i perspektywy*. Warszawa: CeDeWu.
- Wigier, M. (2013). Wpływ polityki rolnej na zmiany strukturalne w rolnictwie. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej / Problems of Agricultural Economics*, 337(4), 3–19. <http://www.zer.waw.pl/pdf-83504-19027?filename=Wplyw%20polityki%20rolnej%20na.pdf>.
- Wilkin, J. (1994). Polityka rolna państwa: poziom niezbędnej aktywności. *Ekonomista*, 4, 493–505.
- Wilkin, J. (2020). Zróżnicowana i zmieniająca się polska wieś. W: J. Wilkin, i A. Hałasiewicz (red.), *Polska wieś 2020. Raport o stanie wsi*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Wilkin, J. (2022). Zrozumieć i opisać polską wieś — synteza raportu. W: FDPA, *Polska wieś 2022. Raport o stanie wsi*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Wiśniewska, M. (2013). Procesy innowacyjne a działania władz miejskich — wybrane problemy i przykłady. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 285, 179–187.
- Wiśniewski, P., i Marks-Bielska, R. (2022). Znaczenie realizacji Europejskiego Zielonego Ładu dla polskiej wsi i rolnictwa. W: J. Wilkin, i A. Hałasiewicz (red.), *Polska wieś 2022: raport o stanie wsi 2022*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa.
- Wojcieszak, A., i Wojcieszak, M. (2018). Uwarunkowania funkcjonowania gospodarstw opiekuńczych na terenach wiejskich. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 3(93), 20–31. <https://bibliotekanauki.pl/articles/2049769>.
- Wojcieszak-Zbierska, M. (2021). Krótkie łańcuchy dostaw szansą dla lokalnych przedsiębiorców rolnych. *Turystyka i Rozwój Regionalny*, 15, 139–149. <https://doi.org/10.22630/TIRR.2021.15.13>.
- Woś, A. (1994). Tendencje rozwoju rolnictwa w warunkach rynkowych. *Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego*, 37.
- Woźniak, M. (2018). A sustainable energy economy in rural areas in Poland. *Polityka Energetyczna — Energy Policy Journal*, 21(1), 69–84.
- Woźniak, M., i Kud, K. (2022). Zużycie energii elektrycznej na obszarach wiejskich — rzeczywistość i perspektywy w opinii mieszkańców województw podkarpackiego i lubelskiego. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 373(4), 93–120. <https://doi.org/10.30858/zer/155843>.

- Wójcik, G. (2011). Znaczenie i uwarunkowania innowacyjności obszarów wiejskich w Polsce. *Wiadomości Zootechniczne*, 49(1), 161–168.
- Wpływ Europejskiego Zielonego Ładu na polskie rolnictwo. 2021*. Warszawa: Polityka INSI-GHT, Research.
- Wspólna Polityka Rolna po 2020 roku*. <https://www.gov.pl/web/wprpo2020> (1.06.2022).
- Zanasi, C., Basile, S., Paoletti, F., Pugliese, P., i Rota, C. (2020). Design of a monitoring tool for eco-regions. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 4, 536392. <https://doi.org/10.3389/fsufs.2020.536392>.
- Zaremba, A. (2004). Analiza rynku ziemi rolniczej z zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa w wybranych powiatach województwa zachodniopomorskiego. *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*, 3 (1), 145–154.
- Zawajska, A. (2006). Społeczno-ekonomiczne aspekty dopłat bezpośrednich w UE. *Roczniki Naukowe SERiA*, 8(4), 400–404.
- Zegar, J.S. (2009). Kwestia koncentracji ziemi w polskim rolnictwie indywidualnym. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G, Ekonomika Rolnictwa*, 94(4), 256–266. https://sj.wne.sggw.pl/pdf/RNR_2009_n4_s256.pdf.
- Zerbini, F., i Castalado, F. (2007). Stay in or get out the Janus? The maintenance of multiplex relationships between buyers and sellers. *Industrial Marketing Management*, 36(7): 941–954. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2007.06.003>.
- Ziętara, W. (2014). Koncentracja i specjalizacja gospodarstw rolniczych w procesie integracji z Unią Europejską. *Problemy Rolnictwa Światowego*, 14(29) 1, 157–169. <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.cejsh-from-agro-ae467b90-e8ac-40d-5-9a20-d9fd84346ff1/c/157-169.pdf>.
- Żróbek-Różańska, A., i Żróbek, R. (2008). Renta gruntowa w teorii ekonomii klasycznej jako przyczynek do rozważań nad wartością ziemi. *Acta Scientiarum Polonorum Administratio Locorum*, 7(3), 5–13.

Spis rysunków

Rysunek 1. Relacja między wykorzystaniem zasobów, wpływem na środowisko i działaniami związanymi z systemem żywnościowym	12
Rysunek 2. Średnia wielkość powierzchni gruntów rolnych w gospodarstwie rolnym w 2020 roku (ha)	19
Rysunek 3. Etapy przeobrażeń rynków rolnych w Polsce po 1989 roku	35
Rysunek 4. Sieć wartości	45
Rysunek 5. Sfery tworzące klastry	49
Rysunek 6. Wymiary koncepcji eko-regionów	50

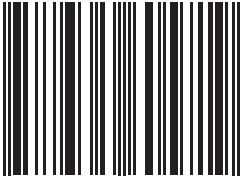
Spis tabel

Tabela 1. Rodzaje płatności dostępne w 2023 roku	22
Tabela 2. Wysokość płatności dobrostanowych — system punktowy (pkt/szt.)	28
Tabela 3. Cechy relacji horyzontalnych	45
Tabela 4. Charakterystyka badanych gospodarstw konwencjonalnych z uwzględnieniem powierzchni (%)	70
Tabela 5. Charakterystyka badanych gospodarstw ekologicznych z uwzględnieniem powierzchni (%)	71
Tabela 6. Charakterystyka badanych gospodarstw z uwzględnieniem płci i wykształcenia (%)	71
Tabela 7. Deklaracje w zakresie produkcji roślinnej oraz kierunków decyzji w przyszłości w grupie gospodarstw konwencjonalnych (%)	72
Tabela 8. Deklaracje w zakresie skali produkcji roślinnej oraz kierunku decyzji w przyszłości w grupie gospodarstw ekologicznych (%)	73
Tabela 9. Deklaracje w zakresie skali areалу upraw oraz kierunku decyzji w przyszłości w opinii właścicieli gospodarstw konwencjonalnych (%)	73
Tabela 10. Deklaracje w zakresie skali areалу upraw oraz kierunku decyzji w przyszłości w opinii właścicieli gospodarstw ekologicznych (ha, %)	75
Tabela 11. Skala produkcji zwierzęcej i deklaracje zmian w przyszłości w opinii badanych właścicieli gospodarstw konwencjonalnych (% , szt/l)	75
Tabela 12. Skala produkcji zwierzęcej i deklaracje zmian w przyszłości w opinii badanych właścicieli gospodarstw ekologicznych (% , szt/l)	76
Tabela 13. Opłacalność produkcji roślinnej prowadzonej w badanych gospodarstwach konwencjonalnych (%)	77
Tabela 14. Opłacalność produkcji roślinnej prowadzonej w badanych gospodarstwach ekologicznych (%)	77

Tabela 15. Rodzaje planowanych inwestycji związanych z rozwojem gospodarstwa w opinii badanych właścicieli gospodarstw konwencjonalnych (%)	78
Tabela 16. Rodzaje planowanych inwestycji związanych z rozwojem gospodarstwa w opinii badanych właścicieli gospodarstw ekologicznych (%)	79
Tabela 17. Czynniki usprawniające podejmowanie decyzji inwestycyjnych w opinii badanych właścicieli konwencjonalnych i ekologicznych gospodarstw rolnych (%)	79
Tabela 18. Zasoby informacji wykorzystywane przez badanych właścicieli konwencjonalnych i ekologicznych gospodarstw rolnych do podejmowania decyzji (%)	80
Tabela 19. Ocena wprowadzonych przepisów dotyczących rynku ziemi rolniczej jako szansy w rozwoju gospodarstw rolnych w opinii właścicieli gospodarstw konwencjonalnych (%)	81
Tabela 20. Ocena wprowadzonych przepisów dotyczących rynku ziemi rolniczej jako szansy w rozwoju gospodarstw rolnych w opinii właścicieli gospodarstw ekologicznych (%)	82
Tabela 21. Ocena wprowadzonych przepisów dotyczących ograniczeń w zakresie produkcji roślinnej w ramach nowej polityki rolnej, głównie Europejskiego Zielonego Ładu, w opinii badanych właścicieli gospodarstw konwencjonalnych (%)	83
Tabela 22. Ocena wprowadzonych przepisów dotyczących ograniczeń w zakresie produkcji roślinnej w ramach nowej polityki rolnej, głównie Europejskiego Zielonego Ładu, w opinii badanych właścicieli gospodarstw ekologicznych (%)	84
Tabela 23. Ocena słuszności polityki w odniesieniu do funkcjonujących ekoschematów w zakresie produkcji roślinnej w opinii badanych właścicieli gospodarstw konwencjonalnych (%)	84
Tabela 24. Ocena słuszności polityki w odniesieniu do funkcjonujących ekoschematów w zakresie produkcji roślinnej w opinii badanych właścicieli gospodarstw ekologicznych (%)	86
Tabela 25. Ocena szans i zagrożeń rozwoju rolnictwa w Polsce w opinii właścicieli konwencjonalnych gospodarstw rolnych (%)	88
Tabela 26. Ocena szans i zagrożeń rozwoju rolnictwa w Polsce w opinii właścicieli ekologicznych gospodarstw rolnych (%)	90
Tabela 27. Sposoby ograniczania ryzyka w prowadzeniu działalności w gospodarstwie rolnym w opinii badanych właścicieli gospodarstw rolnych konwencjonalnych i ekologicznych (%)	91
Tabela 28. Ocena wsparcia poszczególnych podmiotów i instytucji w zakresie rozwoju produkcji rolnej w Polsce w opinii badanych właścicieli gospodarstw konwencjonalnych (%)	92

Tabela 29. Ocena wsparcia poszczególnych podmiotów i instytucji w zakresie rozwoju produkcji rolnej w Polsce w opinii badanych właścicieli gospodarstw ekologicznych (%)	93
Tabela 30. Szanse i zagrożenia rozwoju rolnictwa (%)	95
Tabela 31. Ocena szans rozwoju rolnictwa ekologicznego (%)	96
Tabela 32. Ocena zagrożeń rozwoju rolnictwa ekologicznego (%)	97
Tabela 33. Czynniki ograniczające rozwój produkcji na cele energetyczne (%)	97
Tabela 34. Czynniki wspierające rozwój produkcji na cele energetyczne (%)	98
Tabela 35. Ocena przepisów dotyczących rynku ziemi rolnej (%)	99
Tabela 36. Kierunki i zakres działalności realizowanej przez gospodarstwa rolne (%)	100
Tabela 37. Poziom rozwoju prowadzonej przez rolników działalności (%)	101
Tabela 38. Innowacje wprowadzane w gospodarstwach rolnych funkcjonujących na terenie badanych gmin (%)	101
Tabela 39. Plany rozwojowe gospodarstw rolnych według kierunku prowadzonej produkcji (%)	102
Tabela 40. Stymulanty planowanych inwestycji w funkcjonujących na terenie gmin gospodarstwach rolnych (%)	103
Tabela 41. Potencjalne ograniczenia rozwoju gospodarstw rolnych a wprowadzone rozwiązania Europejskiego Zielonego Ładu (%)	104
Tabela 42. Czynniki stymulujące rozwój krótkich łańcuchów dostaw na terenie gminy (%)	105
Tabela 43. Czynniki ograniczające rozwój krótkich łańcuchów dostaw na terenie gminy (%)	106
Tabela 44. Działania władz lokalnych wspierające krótkie łańcuchy dostaw i rozwój obszarów wiejskich według częstotliwości ich podejmowania (%)	107
Tabela 45. Regulacje formalno-prawne lub inne dokumenty tworzone przez organy gminy oraz działania tychże organów dotyczące wprowadzania Europejskiego Zielonego Ładu (%)	108

ISBN 978-83-65605-71-9

9 788365 605719

IBG
INSTYTUT BADAŃ
GOSPODARCZYCH